

RELIGIOUS RULES AND THEIR PLACES IN THE SYSTEM SOCIO-LEGAL REGULATION OF SOCIAL RELATIONS

Mima I. V.

Warsaw 2020

RS Global

MIMA I. B.

**РЕЛІГІЙНІ НОРМИ ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН**

MIMA I. V.

**RELIGIOUS RULES AND THEIR PLACES IN THE SYSTEM
SOCIO-LEGAL REGULATION
OF SOCIAL RELATIONS**

**RS Global
Warsaw, Poland
2020**

**Релігійні норми та їх місце в системі
соціально-правового регулювання суспільних відносин**

УДК 340.1; 340.5; 348

ББК X062.03

DOI: 10.31435/rsglobal/007

Міма І. В.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Монографія. – Варшава: RS Global Sp. z O. O., 2020. – 176 с.

ISBN 978-83-956628-6-7

Монографія присвячена висвітленню однієї із актуальних теоретико-методологічних проблем юридичної науки – аналізу та визначення місця релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Особлива увага приділена аналізу релігійних норм як теоретико-правової категорії, що має важливе значення для з'ясування закономірностей духовного розвитку суспільства, взаємовідносин різних релігійних та державних інститутів, сприятиме удосконаленню понятійного апарату теорії права.

Дослідження релігійних норм здійснюється з урахуванням особливостей їх місця та ролі в системі джерел права різних правових системах; аналізуються релігійні витoki права та держави; з'ясовується сутність та структура релігії, релігійної системи, як соціального інституту; розкривається природа, зміст, поняття та значення категорії “релігійна норма”; з'ясовуються специфічні закономірності механізму формування, розвитку та дії релігійних норм; наводиться класифікація релігійних норм; визначається співвідношення релігійних норм та інших соціальних норм; розкривається соціальна цінність та функції релігійних норм.

Підкреслюється особливе значення та актуальність дослідження релігійних норм з метою підвищення ефективності соціально-правового регулювання суспільних відносин та вирішенню актуальних проблем державотворення та правотворення.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, студентів вузів юридичного профілю, а також широке коло читачів, що цікавляться зазначеними проблемами.

ББК X062.03

ISBN 978-83-956628-6-7

© Міма І. В., 2020

© RS Global Sp. z O.O., 2020

UDC 340.1; 340.5; 348

BBK X062.03

DOI: 10.31435/rsglobal/007

Mima I. V.

Religious norms and their place in the system of social and legal regulation of social relations. Monograph. – Warsaw: RS Global Sp. z O. O., 2020. – 176 p.

ISBN 978-83-956628-6-7

The monograph is devoted to the coverage of one of the topical theoretical and methodological problems of legal science - the analysis and determination of the place of religious norms in the system of social and legal regulation of social relations. Particular attention is paid to the analysis of religious norms as a theoretical and legal category, which is important for the elucidation of the laws of the spiritual development of society, the relations between different religious and state institutions, and will contribute to the improvement of the conceptual apparatus of the theory of law.

The study of religious norms is carried out taking into account the peculiarities of their place and role in the system of sources of law of different legal systems; the religious origins of law and the state are analyzed; the essence and structure of religion, the religious system, as a social institute; reveals the nature, content, concepts and meanings of the category "religious norm"; the specific laws of the mechanism of formation, development and operation of religious norms are clarified; the classification of religious norms is given; determine the ratio of religious norms and other social norms; reveals the social value and functions of religious norms.

The importance and relevance of the study of religious norms is emphasized in order to increase the effectiveness of social and legal regulation of social relations and to solve urgent problems of state formation and lawmaking.

It is designed for scientific and scientific-pedagogical staff, graduate students, students of law schools, as well as a wide range of readers interested in these problems.

BBK X062.03

ISBN 978-83-956628-6-7

© Mima I. V., 2020

© RS Global Sp. z O.O., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЛІГІЙНИХ НОРМ.....	8
1.1. Виникнення, сутність та структура релігії	8
1.2. Природа, поняття та зміст релігійних норм	26
1.3. Види релігійних норм	39
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕЛІГІЙНО-НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	54
2.1. Система соціально-правового регулювання: поняття та структура.....	54
2.2. Релігійні норми як різновид соціальних норм	68
2.3. Місце релігійних норм у системі джерел права	79
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНІ НОРМИ ЯК ФОРМА РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	102
3.1. Релігійні норми як підстава виникнення, зміни та припинення релігійних відносин	102
3.2. Функції та соціальна цінність релігійних норм	119
ПІСЛЯМОВА	141
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	145
ДОДАТОК “А”	172

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі розвитку Україна переживає процес національного відродження, повернення до реалізації ідеї розбудови національної правової системи із урахуванням традиційних та релігійних витоків права. Відбувається активізація зусиль щодо визначення зв'язку права з релігійними нормами, закономірностей духовного розвитку суспільства. Це зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Адже релігійні норми, за допомогою яких здійснюється регулювання окремих сфер суспільних відносин, не стали предметом дослідження правознавців ні як структурний елемент релігійної системи, ні в якості різновиду соціальних норм. Недооцінка нормативної сторони релігії обумовлює відсутність глибокого аналізу її змісту, функцій та соціальної цінності.

Релігія та право – дві нормативні системи зі спорідненими характеристиками, що з різних сторін врегульовують життя суспільства і протягом тисячоліть взаємодіють у найрізноманітніших формах. Тому, існує об'єктивна потреба визначення поняття, змісту, видів та соціально-якісної характеристики релігійних норм, аби зрозуміти можливі напрями і перспективи їх розвитку та впливу на механізм регулювання суспільних відносин, тип та форму держави; місце релігійних норм у системі джерел права, їх функції та соціальну цінність. Послідовний теоретико-правовий аналіз зазначених проблем дозволить збагатити та розширити існуючу систему знань про джерела та витoki права; поглибити зміст теорії джерел права, визначити її систему та структуру, сприятиме удосконаленню понятійного апарату теорії права, посиленню і збагаченню її методологічної функції щодо галузевих наук.

У процесі роботи над дослідженням проаналізовано діючі законодавчі акти, що регулюють відносини між державою та релігійними організаціями, окремі положення Біблії та мусульманські джерела, праці відомих теологів, вчених-каноністів: М. Вар'яса, Л. Джерозо, М. Красножона, А. Павлова, М. Суворова, В. Ципіна та інших. Зазначені вчені досліджували переважно питання церковного устрою та управління, джерела церковного права, церковне законодавство, церковний нагляд та судочинство, взаємовідносини церкви з державою та іншими релігійними організаціями, внутрішньоцерковні відносини тощо. Нажаль, поза увагою цих дослідників залишився аналіз релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин, класифікація, систематизація та місце в механізмі регулювання суспільних відносин, в системі джерел права, функції і соціальна цінність релігійних норм.

Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Александрова, С. Алексєєва, І. Бражника, С. Гусарева, Ж. Дзейко, В. Єленського, О. Зайчука, С. Зівса, С. Кечек'яна, В. Копєйчикова,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

В. Ключкова, Н. Коркунова, В. Кудрявцева, В. Лубського, Д. Мануйлова, М. Марченко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Л. Петражицького, О. Піджаренко, О. Пузакова, Ф. Рудинського, А. Сухова, Л. Сюкійяйна, Т. Тарахонич, Д. Угриновича, В. Чіркана, О. Шебанова, Ю. Шемшученка, Г. Шершеневича та інших. Проте, більшість цих досліджень безпосередньо не присвячені аналізу релігійних норм як нормативних регуляторів суспільних відносин. Як різновид соціальних норм, релігійні норми згадуються у працях А. Венгерова, С. Комарова, М. Матузова, П. Музиченка, Г. Муромцева, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Хропанюка та інших.

На рівні теоретико-правових досліджень зазначені проблеми зачіпали: С. Алаїс та Ю. Оборотов, розглядаючи релігійні норми крізь призму традицій та новацій у праворозумінні; О. Білоус, О. Форостюк та В. Петрик, аналізуючи правове регулювання державно-церковних відносин; О. Кудояр, визначаючи місце релігії у політичній системі незалежної України; В. Малишко та Л. Ярмол, висвітлюючи права та свободи громадян за діючою Конституцією України; С. Місевич, приділяючи увагу джерелам канонічного права; В. Силантьєв, досліджуючи владу та православ'я в Україні в історичній ретроспективі; Ю. Цветкова, визначаючи значення Єфремовської Кормчої книги як джерела права Київської Русі. Теоретичним та історичним підґрунтям наукової розробки теми на рівні методологічних напрямків та загальних теоретичних й історично-правових концепцій стали роботи: В. Журавського, О. Копиленка, В. Котюка, В. Таїя, І. Усенка, О. Шевченка, С. Юшкова та ін.

Ці дослідження зумовили інтерес автора до зазначеної проблематики та склали теоретичну основу монографії. З огляду на потреби сьогодення актуальним є питання комплексного, системного дослідження поняття, змісту, структури релігійних норм; їх класифікації; визначенню місця релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин та системі джерел права. Внаслідок проведеного дослідження, авторка намагалася зробити свій внесок в подальше розроблення цієї проблематики, сформулювати концептуальні положення, нові аргументи на користь деяких положень, що вже висувались у науці, висвітлити актуальні питання теоретико-методологічних засад релігійних норм в інших аспектах, ніж вони висвітлювалися раніше.

У монографії головна увага приділяється узагальненню історіографії з проблем релігійних норм, проведенню її систематизацію відповідно до галузей наукового знання, з'ясуванню структури релігійної системи, як історично утвореної, об'єктивно існуючої сукупності внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних норм, релігійних відносин, релігійної діяльності, релігійних організацій та релігійної свідомості; аналізу поняття та ознак релігійних норм; співвідношенню релігійних норм та інших соціальних норм, системі наукових знань у сфері досліджень про вплив релігії на процес виникнення та розвитку держави і права, розкриттю релігійних витоків

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

держави і права, визначенню критерій класифікації релігійних норм, характеристиці релігійних норм в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин та у механізмі релігійно-нормативного регулювання, дослідженню впливу релігійних норм на систему джерел права та суспільні відносини, соціальній цінності та функціям релігійних норм, а також шляхам розв'язання актуальних проблем державно-церковних відносин.

Теоретична та практична значимість результатів проведеного дослідження полягає у її спрямуванні на вирішення актуальних проблем державотворення та правотворення, підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЛІГІЙНИХ НОРМ

1.1. Виникнення, сутність та структура релігії

Релігія є складним соціально-історичним явищем. За своєю суттю релігія, з одного боку, асимілює та збирає зміст наукових матеріалів, ідеали соціального життя, реагує на соціальні впливи та зміни в суспільному житті, з іншого - релігія відображає особливу діяльність людей, релігійних організацій, спільнот, їх прагнення підтримати традиції, внести порядок, правила, протистояти порушенням норм та руйнівним тенденціям. Як продукт соціальних відносин релігія існує разом із суспільством, відтворюється під впливом соціальних умов життя, труднощів пізнавального процесу, певного емоційно-психічного стану людства. Як особлива структурно-організована система діяльності людей релігія за певних історичних умов виконувала роль провідного чинника інтеграції та стабілізації, збереження і зміцнення існуючих соціальних систем, консолідації та централізації державно-політичних режимів, формування і збереження етноконфесійних спільнот людей, етногенезу та національно-визвольної боротьби народів, спілкування і взаєморозуміння людей.

Релігія реалізується в суспільстві через діяльність різноманітних конфесійних організацій, які взаємодіють з іншими соціальними інститутами. Особливі прояви поширення релігії в історії розвитку суспільства відображаються у відносинах між державою і церквою. Щоб пояснити сутність такого соціального феномена як релігія, необхідно виділити зв'язки, фактори та передумови його виникнення. І. М. Яблоков відмічає, що основи та передумови релігії необхідно розрізняти за різними критеріями: 1) за видами зв'язку – причинні, історичні, структурні та інші; 2) за факторами, що діють на боці відносин поза психологією, пізнання, свідомістю, від тих, які спостерігаються у психіці, пізнанні та свідомості людей; 3) розмежовують також космічні, атмосферні, геотектонічні, соціальні, антропологічні, психологічні, гносеологічні основи та передумови [416, с. 245]. Вивчення історії релігії, аналіз її джерел необхідно починати не з характеристики первісності, а з розгляду допервісного періоду – часу переходу від біологічної форми буття – первісного стада – до соціального, а, отже, до релігійного стану попередників людини, їх початкового буденного рівня життя. Адже релігія не виникає миттєво, а утворюється поступово разом з формуванням самої людини та людського суспільства. Становлення релігії пов'язане з життєдіяльністю суспільства як одного цілого.

Іншою істотною ознакою первісних релігійних вірувань є традиційність. Усі особливості структури буття та побуту кожної родоплемінної спільноти, міфи та обряди, ставали стабільними, жорсткими, непорушними та

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

передавались з покоління до покоління як неписаний закон. Влада традиції була зумовлена абсолютною здатністю бути міцним соціальним регулятором поведінки людей, засобом їх єднання.

Розвиток релігії пов'язаний з виникненням держав, що прийшли на зміну родоплемінній роздрібненості. В умовах класового суспільства складаються національно-державні релігії, що освячують соціально-політичний лад рабовласницьких держав. Поворотним пунктом в історії релігії стало виникнення світових релігій: буддизму (VI ст. до н. е.), християнства (I ст. н. е.), ісламу (VII ст. н. е.).

Раніше інших виникає буддизм, спочатку в Індії, потім в інших азіатських країнах в період утворення рабовласницьких держав. Повалення правлячої касты знайшло свій ідеологічний відбиток у виникненні нової релігії – буддизму, що проголошував загальну рівність усіх каст. Буддизм як ідеологія рабовласницького суспільства став більш прийнятною релігією не тільки для правлячого класу, що виключає можливість боротьби за соціальну перебудову суспільства, але й для поневолених мас. Індуська система права широко представлена у священних текстах Шруті, що включає Рігведу (чотири Веди), Веданти й Упанішади. Найбільш відомі трактати – це закони Ману, Яйнавалка та закони Нарада. Індуїзм містив систему правил, що ретельно регламентували все суспільне життя, приписували певний спосіб життя. Поведінка давнього індійця тисячоліттями регулювалася релігійно-моральними настановами, що із розвитком класових відносин поступово витісняли норми права, а в більшості випадків зросталися з ними [170, с. 43]. Як зазначає Н. Крашеніннікова, важливим етапом у формальному закріпленні правових норм стало створення дхармашастр, у яких тісно спліталися норми моралі, звичаєвого права і релігії. Релігійні правила виражалися в них так: “Те є добрим, що розумні люди з двічі народжених каст хвалять, а те, що вони гудять, є гріх” [170, с. 47].

Виникнення християнства мало певну соціально-економічну й політичну основу. Християнство виникло у I ст. н. е. як різновид іудаїзму, при цьому успадкувало визнання Старого Заповіту – стародавньої частини Біблії. Національна язична релігія Римської імперії не могла відповідати суспільним потребам. Знадобилась нова релігія, якою й стало християнство, яке у IV ст. н. е. перетворилось у державну релігію Римської імперії. Відомо, що Старий Заповіт є Святим Письмом для християн. Зазначимо, що старозаповітні норми не отримали подальшого розвитку в християнстві, позаяк останнє поширювалося в Римській імперії, де право безпосередньо користувалося більшою повагою, ніж релігійні норми. Римське право було вельми досконалим, а раннє християнство – байдужим до правових інститутів. Навіть після прийняття Римською державою християнства, біблійні релігійні норми виступали лише додатком до римського чи іншого позитивного права і регулювали тільки культові відносини. Водночас слід зауважити, що система римського права своїм безпосереднім джерелом визнавала релігійні норми [105, с. 77]. На Русі християнство

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

поширилось під впливом Візантії з X ст., релігійні норми християнства широко застосовувались під час регулювання суспільних відносин не тільки релігійних, але і світських, набуваючи статусу джерела права (Книга Правил Св. Синоду, Кормча книга тощо). Умови різних епох змінювали політико-ідеологічний контекст християнства, що викликало низку церковних поділів: православ'я, католицизм та протестантизм. До XIII ст. н. е. уся Європа була християнізована. Минуло тисячі років, але у суспільному, державному та культурному житті багатьох країн християнство продовжує мати виключне значення та вплив на регулювання суспільних відносин.

Іслам, виник пізніше – на початку VII ст. в Західній Аравії в період переходу від патріархально-родового ладу до феодального, із збереженням рабовласництва. І тут чималу роль відіграли соціально-економічні суперечності між родовою знаттю, яка захопила владу, мала численні багатства, та середніми торговельними прошарками, які відбивали інтереси нижчих соціальних верств. Мусульманська релігійна громада, що виникла в таких умовах, мала не тільки релігійний, а й соціально-політичний характер. Мусульманське право в цілому відзначається глибокою оригінальністю: воно виникло і розвивалося незалежно від інших правових систем. Якщо й трапляється інколи тотожність норм, то це – проста випадковість. Відзначимо також, що оскільки до системи джерел мусульманського права входять Коран і Сунна, то немає жодної влади, яка б у силі змінити мусульманське право, як і сам Коран. Навіть більше, Л. Сюкійянен підкреслює, що встановлення позитивного права також неможливе, оскільки воно не відповідає нормам шариату. Власне, догми та правила релігійного культу і моралі Корану визначають зміст мусульманського права в юридичному сенсі [331, с. 9]. Попервах мусульманське право існувало на рівні релігійної ідеології, його окремі норми залежали від тлумачення священних текстів, що їх подавали ті чи інші факіхи (авторитетні богослови). У XVI–XVIII ст. мусульманське право остаточно сформувалось у цілісну систему. За змістом, усі норми мусульманського права, його доктрина поділяються на дві групи: 1) накази, які містять оцінку вчинків людини; 2) норми, що формують правила поведінки в певних ситуаціях, а також установлюють умови та наслідки діянь [395, с. 147].

Згодом мусульманські держави почали відокремлювати норми, які визначають основи врівнення та порядок здійснення релігійних культів, від світських правил поведінки. Останні, маючи опосередкований зв'язок із релігійною ідеологією, все ж таки набували характеру правових норм, оскільки мали підтримку (примус) держави [2, с. 369]. Але й зараз у багатьох країнах ісламської орієнтації релігійні норми апелюють не тільки до внутрішнього сенсу релігійної свідомості, а й до примусу.

Світові релігії мають спільні риси: зв'язок із соціально-економічними умовами; космополітичний характер – спрямованість до всіх народів. Схожість релігій та релігійних норм (як невід'ємного складового елементу релігійної

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

системи) у різних регіонах земної кулі, пояснюється єдністю людства, схожістю у процесах соціального розвитку [92, с. 299].

Протягом усієї історії розвитку суспільства вчені намагались пояснити складне соціальне явище – релігію, причини та умови її виникнення, її структуру та функції у суспільстві. Виникнення релігії здебільшого пов'язують з етапами виникнення та розвитком суспільства, суспільної свідомості. За загальною тенденцією, дослідження змісту та сутності релігії, передумов та основ її становлення, перш за все, спираються на історичні факти, історичний матеріал та релігійні тексти. У свою чергу один й той самий історичний матеріал (тексти, що збереглися, свідчення, релігійні концепції) припускає не одне, а декілька теоретичних міркувань, відносно сутності їх релігійного змісту та становлення релігії, як суспільного феномена, в результаті чого відтворюються нові, а інколи і взаємовиключні концепції з даного питання. Тільки з приводу виникнення релігії сьогодні існує декілька основних теорій. Зокрема, можна виділити наступні школи представники яких у своїх поглядах дотримувались положень певної теорії та намагались пояснити природу, зміст та сутність релігійних явищ відповідною власною методологією:

1. Міфологічна школа (XIX ст., інша назва – натурміфологічна, астрально-міфологічна або натуралістична), яка підтвердила свої погляди значним фактичним матеріалом, отриманим на основі порівняльної міфології та філології давніх індоевропейських народів. Ця школа об'єднує наступні напрями теоретичного дослідження: теорія евгемеризму (Євгемер); натуралістична теорія (софіст Продікт); теорія “страху” (Анаксагор, Антифонт, Демокріт, Діодор Сіцилійський, Епікур, Критій, Ксенофан, Лактацій, Полібій, Самосата, Лукіан, Петроній Тіт Лукрецій Кар, А. Кун, Ф. Мюллер, Б. Спіноза, В. Шварц) [242; 294; 373; 404]. Основні ідеї цієї школи: природні явища набувають надзвичайних сил; люди створили богів, щоб наганяти на інших страх і змусити їх виконувати закони; страх перед грізними силами природи, вшанування і обожнення царів; релігія визначалась як певна діяльність людини.

2. Філософська школа є основною у системі теоретичного дослідження релігії, оскільки розкриває онтологію та гносеологію релігії. Взагалі в сучасній філософії існують три течії: матеріалістична, ідеалістична і релігійна філософія, які докорінно різняться методами дослідження, філософсько-теоретичними концепціями і постулатами. Основними проблемами філософського вивчення релігії є питання про її сутність, гносеологічну природу релігійної свідомості, її структуру та особливості змісту, характер релігійного відображення, формування релігійних понять, символів, образів тощо.

Філософія релігії зосереджує увагу на теоретичних (споглядальних) проблемах сутності та природи релігії, завжди послуговуючись методологією певного філософського напрямку. Можна вирізнити три основні філософські доктрини тлумачення сутності та природи релігії: об'єктивно-ідеалістичну (теологічну: Р. Отто, К. Барт) [294], суб'єктивно-ідеалістичну (У. Джеймс,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Г. Геддінг, Г. Олпорт, Ф. Шлейєрмахер [100; 403]) та натуралістичну (біологізаторську: Г. Гегель, Томас Гоббс [73; 76; 77; 79; 234]). Додатково можна виділити анімістичну (Е. Тайлор [334]), аніматичну теорії (В. Богораз і Л. Штеренберг) та теорію вродженого знання (Ф. Голубинський, В. Кудрявцев-Платонов [191]).

Основними ідеями філософської школи є: вроджені ідеї є продуктом Божої волі, вони, перш за все, мусять містити ідею Бога; первісна релігія зародилась як віра в “духовні істоти”, в душі, в духів. Послідовники цієї школи не спромоглися пояснити історично-суспільного характеру походження релігії, не брали до уваги її емоційного аспекту, не змогли показати її історичну еволюцію. Ірраціоналістичне пояснення релігії є важливою рисою філософії релігії сучасного зарубіжного релігієзнавства, що споріднює його з теологією та релігійною філософією (теологічне вирішення філософських проблем релігії).

3. Антропологічна школа. До неї належать Ф. Енгельс, Ж. Мартен, Г. Марсель, Є. Муньє, Ф. Ніцше, Тейар де Шарден, Л. Фейєрбах, Д. Штраус, Д. Юм [373; 378; 405; 406; 407; 408; 409]. Пояснюючи походження релігії з загальних психологічних особливостей людини, вчені вважали реальною причиною виникнення релігії природу людини, умови її життя. Звичайно, представники цієї школи різняться за поглядами, тлумаченням змісту та сутності релігійних явищ, але є схожими щодо існування взаємозв'язку суспільства, його устрою і призначення релігії. На їх думку, суспільство і церква знаходяться у діалогічному взаємозв'язку: єдність релігійно-моральних цінностей з людиною та суспільством [293, с. 45].

4. Психологічна школа склалася на межі XIX–XX ст. на перетині релігієзнавства, філософії, соціології та психології. Над проблемами психологічного дослідження релігії працювали досить відомі представники психологічних напрямків: П. Жане, В. Вунд, В. Кларк, Л. Леві-Брюль, Т. Рібо, З. Фрейд, К. Юнг [69; 70; 181; 294; 376; 377; 410; 411] та інші.

Характерними особливостями психологічної школи є: 1. Визначаючи релігію як суб'єктивно-психологічний феномен, психологи шукають його витоки в особливостях психічного життя особи, поєднуючи релігійність із самотністю, стражданням тощо. 2. Відмовившись від гносеологічного аналізу релігійної свідомості, вони приходять до визнання реального існування трансцендентного, надприродного. 3. Розглядаючи релігію через суб'єктивні причини і функції релігії [294, с. 14] робиться зв'язок з психічними індивідуальними переживаннями людини [376, с. 89-109; 377, с. 89]. Але це далеко не так, бо не психологічні особливості цілком визначають ідеологічні процеси, а, перш за все, соціальні. Крім того, релігія є не тільки індивідуальним, але і суспільним явищем.

Поза сумнівом, релігія впливає на психіку особи, і тому без вивчення психологічного аспекту релігії неможливо з'ясувати її вплив під час соціально-

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

нормативного регулювання суспільних відносин саме релігійними нормами. Вивчення релігійних та правових особливостей впливу релігійних приписів (канонів) на механізм соціально-нормативного регулювання суспільних відносин має теоретичне і практичне значення. Оскільки допомагають правознавцям осмислити природу релігійних явищ та релігійних норм, значення та їх роль у суспільстві, виробити відповідні правові норми регулювання здійснення релігійних вірувань і свободи віросповідання в людській спільноті.

5. Соціологічна школа (XX ст.). Її представники та засновники М. Вебер, Ж. Гурвіч, Е. Дюркгейм, Р. Ієрінг, Є. Ерліх, М. Коркунов, К. Левеллін, С. Муромцев, П. Сорокін, М. Тімашев, Д. Френк [22; 57; 58; 109; 110; 140; 302; 349] визначали соціологічний аспект як можливість дослідити взаємодію релігії та суспільства.

У своїх поглядах вчені визначали релігію як “метасоціальний феномен”, з позицій преанімістичної теорії, обмежуючись наведенням зовнішнього опису соціальних виявів релігійного феномена. Ґрунтуючись на загальнонауковій методології дослідження суспільства [285, с. 54], соціологічний аспект вивчає релігію як соціальний феномен, складову суспільних відносин, з’ясовує соціальні причини її виникнення, існування та відтворення, місце релігії в соціальній системі (мережа зв’язків і залежностей, що характеризують становище релігії в суспільстві, її місце в суспільній свідомості та в системі соціальних інститутів і організацій), внутрішню структуру (характер елементів релігійного комплексу, їхнього взаємовідношення), соціальні функції та роль релігії в конкретному суспільстві, залишаючи поза увагою дослідження релігійних норм.

6. Структурно-функціональна школа. Заснована на соціологічній концепції Е. Дюркгейма. Її представники О’Деа, М. Інджер, Л. Шнайдер та інші визнавали релігію як важливий функціональний елемент суспільства, що сприяє збереженню існуючої соціальної системи, підтримує її стабільність та розвиток суспільних відносин [250; 319].

7. Марксистська (атеїстична) школа. До неї належать: П. Гольбах, Ф. Вольтер, Д. Дідро, С. Марішель, К. Маркс, Ж. Мельє, Жан-Жак Руссо [25; 67; 130; 191; 212; 230; 404]. Вчені є прибічниками положень теорії “трьох ошуканців” та атеїзму, визнаючи релігію – соціальним явищем, яке: 1) є необхідним продуктом історично визначених матеріальних суспільних відносин, а не випадковий витвір, що його накинули людям мислителі, жерці чи правителі; 2) є частиною соціальної надбудови суспільно-економічної формації, тобто релігійною надбудовою, яку складають релігійна свідомість, релігійні діяльність і відносини, релігійні організації та інститути; 3) є формою відчуження людської сутності, “священний образ людського само відчуження” (К. Маркс), за яким продукти свідомості відокремлюються від людини і протиставляються їй самій; 4) є ілюзорним виразом реальних суспільних відносин і діяльності людей, що виникає внаслідок спотвореного, перекрученого відображення в релігійній свідомості дійсних відносин і якостей; 5) є

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

фантастичним відображенням сил, що панують над людьми в повсякденному житті [25, с. 187; 212, с. 132].

8. Історична школа (Ш. де Брос, Д. Віко, Г. Гегель, Ж. Гюйо, Ж. Кондорсе, Ф. Леман, Ю. Ліпперт, А. Сен-Сімон, Г. Спенсер, А. Тойнбі, Д. Фрезер [15; 72; 73; 76; 77; 130; 132; 234; 273; 358; 375; 379; 404]). До основних ідей історичної школи належать: принцип історизму у дослідженні соціальних явищ; історична природа релігії, права, їх спадковість та взаємозв'язок у розвитку; релігія змінюється залежно від того, якого характеру відносини встановлюються між людиною та природою, між людиною й суспільством, людиною і державою, суспільством і державою, релігією та державою; історія релігії охоплює весь комплекс релігійних явищ: ідеологію та догматику, культ, церкву як релігійний інститут (громадську організацію), релігійні норми (канони) як приписи дотримання певної поведінки у суспільстві під час відправлення релігійного культу чи здійснення будь-якої іншої релігійної діяльності суб'єктами релігійних відносин, з урахуванням їхніх особливостей та індивідуальної своєрідності [133]. Насправді, щоб проаналізувати сучасну релігію в усій складності її елементів, необхідно знати історичний процес її розвитку: перехід від первісних форм релігії (анімізм, фетишизм, магія тощо) через полідемонізм до політеїзму, а потім і до монотеїзму; від родових культів до племінних і національних і, врешті-решт, до світових релігій.

Історичний підхід допомагає визначити місце елементів релігійного комплексу в його сучасному стані соціально-нормативного регулювання суспільних відносин. Історизм дає методологічний інструмент прогнозування майбутнього релігії, історії релігійних рухів, церкви як релігійного інституту, стану державно-церковних відносин, виникнення, розвиток, зміни та вплив релігійних норм на механізм правового регулювання суспільних відносин.

9. Теологічна школа виникла на основі положень теологічної теорії виникнення та розвитку релігії. Вона акцентується на природних причинах і обставинах складного процесу виникнення релігії. До її складу можна віднести традиціоналістичну, теїстичну і специфічно-православну концепції. Традиціоналістичне розуміння походження релігії розробляли мислителі: у православ'ї – Афанасій Олександрійський, Василь Великий, Григорій Назіанзін, Іоан Златоуст та Іоан Дамасин, у католиків – Амвросій Медіоланський, Августин Блажений, Еронім [191, с. 18]. Слід також назвати Оригена і Тертуліана і особливо Фому Аквінського. Традиціоналістична теорія полягає в тому, що релігію відкрив першим людям сам Бог безпосередньо через спілкування з першими людьми. На відміну від неї, теїстична (Е. Ленг) – виходить з суті самого теїзму, визнає буття Бога як істоти принципово протилежної світові речей і явищ, істоти абсолютної, необмеженої, що вище і людини, і природи; є джерелом всього, отже і релігії. Прихильниками цієї теорії є Й. Герbart, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Н. Седерблом, К. Тіле, І. Фіхте, А. Швейцер, Ф. Шеллінг [96; 97; 98; 183; 294; 373; 397]. Теологія (вчення про Бога) – це загальноцерковна доктрина,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

система релігійно-догматичного обґрунтування та захисту (апології) віровчення і культу, комплекс доказів істинності релігійних ідеологем, моралі, правил і норм життя віруючих і духовенства, надприродного походження Святого Письма, божественної сутності церкви тощо.

Наведений аналіз шкіл та теоретичних напрямів дослідження виникнення та розвитку релігії підтверджують соціальний характер релігії; визнання її як регулятора поведінки людей та суспільства; існуючий зв'язок між релігією та суспільством; є підґрунтям праворозуміння та пояснення природи та змісту релігійних норм, релігійних витоків права. Зокрема, теологічна концепція походження релігії визнається та використовується під час теоретичного обґрунтування походження держави та права. Тому, для більш повного та об'єктивного дослідження взаємозв'язку релігійних та правових явищ, окрім проаналізованих основних шкіл, які, у розробці пояснень про природу, зміст та сутність релігійних явищ, базувались на відповідних теоріях виникнення та розвитку релігії, використаємо зв'язок релігійних явищ з зародженням суспільства, природного права та держави. У свою чергу, з виникненням держави пов'язано виникнення та розвиток позитивного права, відповідно до етапів розвитку держави. Право з'являється та змінюється у суспільстві під впливом економічних, соціальних та політичних процесів [59, с. 27], забезпечується спеціально створеним апаратом примусу, організованою та економічною міццю усієї держави [342, с. 42]. Така теоретична позиція базується перш за все на обміркованні феномену взаємозв'язку держави та права стосовно сучасної дійсності багатьох країн світу. Не можливо аби право виникло раніше держави. А релігія, як соціальне явище, тісно пов'язане з розвитком суспільних відносин, держави та права. Адже останні, у причинах та умовах свого виникнення містять релігійний напрямок та вплив змін соціальних суспільних відносин, які потребують нормативного врегулювання. Історичний розвиток держави та права тісно пов'язаний з історичними етапами виникнення та розвитку релігії, впливаючи один на одне у процесі свого розвитку. Серед найпоширеніших концепцій виникнення (походження) держави та права: патріархальна (Платон, Аристотель, Фільмер); насилля: зовнішнього (К. Каутський та Л. Гумплович) та внутрішнього (Е. Дюринг); расова (Ж. Гобіно, Ф. Ніцше), органічна (Г. Спенсер); договірна (Т. Гоббс, П. Гольбах, Г. Гроцій, Дж. Локк, О. М. Радищев, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спиноза) та інші. Не останнє місце серед них займає теологічна (Ф. Аквінський) [18; 20; 21; 22; 29; 33; 51; 104; 108; 143; 145; 165; 178; 182; 261; 303; 304; 306; 320; 322; 345].

Таке різноманіття теорій походження держави та права можна пов'язувати з наявністю наступних підстав: 1) існування різних історичних епох та вплив філософських, політичних, психологічних та ідеологічних (релігійних) фактів та течій; 2) необхідність застосування сили з метою організації, управління та захисту населення у конфліктних ситуаціях; 3) специфіка окремого суспільного ладу; 4) соціально-економічний розвиток, матеріальне

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

виробництво, розподіл праці, спеціалізація діяльності, історичний прогрес; 5) необхідність впорядкування відносин між людьми, врегулювання суспільних відносин тощо.

Основні, теоретично-визнані теорії виникнення держави та права, окрім теологічної, у своїх обґрунтуваннях не відображають вплив релігійних явищ та релігійних норм, як соціальних. Адже певному історичному етапу розвитку суспільства (суспільного ладу) властива власна система соціальних норм, що покликані врегулювати певні види суспільних відносин. Із зміною суспільства, суспільних відносин, змінювались і норми соціального регулювання. Тому появі та розвитку правових норм у системі соціально-нормативного регулювання передував процес розвитку первісних мононорм. У первісному суспільстві, діють звичаї чи соціальні норми родового суспільства, або мононорми первісного суспільства [184, с. 34]. Під мононормою (від грец. “monos” – один та лат. “norma” – правило) розуміється синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових норм [4, с. 287-288, 348].

З огляду на те, що теологічна теорія походження та розвитку релігії має тісний зв'язок з процесом виникнення та становлення права і держави, є доречним детальний аналіз теологічної теорії виникнення та розвитку права і держави. Це одна з перших теорій, що виникла для пояснення походження держави та права, за її допомогою можна простежити існування релігійних витоків у державі та праві. Означена теорія продовжує існувати як реакція на недосконалість соціального буття, не вирішення національно-релігійних проблем держави. Її виникнення та розвиток може стимулювати пошук кращих моделей політичного управління і вибір традиційних інститутів влади та релігійно-правових механізмів її забезпечення. Представниками цієї теорії були релігійні діячі Стародавнього Сходу (Платон), середньовічної Європи (Фома Аквінський – XIII ст.), ідеологи ісламу (Р. Мавлютов, М. Муллаєв, М. Садагдар, Абу Ханіф, Абу Шафії [198; 237; 307; 370]) і сучасної католицької (Іоан Павел II, Е. Корекко, Л. Джероза, Дж. Клеїн [102, с. 4]) та православної церков (о. Нікодім, м. Макарій, Вл. Ципін [387, с. 7]). Теологічна теорія доволі багатоаспектна, що пояснюється особливими історичними та матеріальними умовами існування держав Стародавнього Сходу та Стародавнього Заходу (Греція, Рим).

Основна ідея теологічної теорії – Боже першоджерело походження та сутності держави: уся влада від бога і є безумовною, обов'язковою та святою. Держава – це результат “божого промислу”; вона вічна, як і сам Бог; правитель наділяється церквою правом керувати людьми та покликаний реалізовувати волю Божу на землі; люди повинні, безумовно, підкорятись волі правителя. Саме ця ідея міститься у вченнях релігійних діячів (католицьких, православних, мусульманських та інших). Теологічна теорія справедливо відображає той факт, що держава з'являється одночасно з монорелігією, що мала велике позитивне значення: дозволяла встановлювати в суспільстві порядок; відображає об'єктивні реалії певного часу, а саме те, що перші держави були

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

теократичними, вступ правителя на царювання освячувався, що надавало його владі особливий авторитет та безумовну обов'язковість [18, с. 10]. У більш пізній час цю теорію стали використовувати під час виправдання необмеженої влади монарха [103; 111; 129; 250; 394]. Завдяки теологічній теорії вперше жорстко пов'язано разом такі поняття, як право та справедливість. У звичайних умовах відправлення влади здійснюється людьми від Бога, від його імені, але у екстраординарних умовах він діє і безпосередньо (через одкровення, чудеса). Право створене Богом для регулювання життя людей та дарується людині через посередництво пророка чи правителя. Ф. Аквінський цю ідею розвив у вченні, за яким світ збудований на ієрархії релігійних форм (божої, духовної та матеріальної). Очолує ієрархію Бог. Духовний світ очолує папа як намісник Бога на землі. За цим же ієрархічним принципом організовано і суспільство: піддані підкорюються царям та світській владі, раби повинні підкорюватися володарям. Відповідно підкорення є і в системі законів [45, с. 70-71]. Ф. Аквінський поділяв закони на чотири види: 1) вічний закон – це сам божий розум, що керує світом; 2) природний закон – це відображення вічного закону людським розумом. До нього відносять закони загального життя, бажання та потяг до самозбереження та продовження роду; 3) людський закон – це позитивне право або діюче феодальне право, що виражає вимоги природного закону, яке підкріплене санкціями. Цей закон необхідний для того, аби люди внаслідок гріховності не спотворювали природний закон; 4) божий закон – це Біблія. Цей закон необхідний людям з двох причин. По-перше, в силу недосконалості людського розуму, що не дає можливості людям самим прийти до єдиного уявлення про правду; по-друге, Біблія повинна допомогти їм в цьому. Мова йде про правду-справедливість, яка у наступних природно-правових концепціях праворозуміння стала визначатись як природне (або природно-боже) право [23, с. 831]. Таку точку зору підтримував і православний богослов Іоанн Златоуст – із знищенням влади зникне увесь порядок і життя стане нестерпним, адже царська влада є схожою до влади Бога, тому особа монарха набуває великого значення як справжній цар, що все підпорядковує законам Божим [121, с. 129; 352, с. 109].

Сьогодні богослови вимушені пристосовувати та узгоджувати теологічну теорію з новими знаннями про суспільство та закономірності його розвитку, використовуючи її положення у розвитку природно-правової теорії. Саме через призму Бога люди вбачали пояснення багатьох соціальних явищ, зокрема, права [18, с. 89].

Наведений аналіз шкіл та теорій, що пояснюють походження релігії, релігійних явищ, держави та права, їх розвиток, підтверджує існування впливу релігії на виникнення та розвиток теорій, що пояснюють виникнення та розвиток держави і права.

В основі вітчизняних теорій виникнення права та держави знаходяться різні концепції праворозуміння, ідеї яких обумовлені впливом цілого ряду

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

факторів: політико-економічними умовами, пануючою ідеологією та релігією, рівнем державно-церковних відносин, використання релігійних норм у регулюванні суспільних відносин, що виникають та не знаходять відповідного врегулювання нормами права, домінування певного класу, чий інтереси відстоюються тощо. Існування різноманітних наукових теорій праворозуміння та специфіка кожної з них пояснюється, з одного боку, особливостями історичного моменту розвитку правових явищ, з іншого – дуалізмом у розумінні феномену “право”, протиставлення або співставлення природного та позитивного права, божого та людського права, права та закону, офіційного права та традиції тощо [45, с. 83]. На думку В. В. Оксамитного, дуалізм, що властивий праву пояснюється тим, що поруч з офіційно діючим правом (юридична термінологія, правові інститути та установи, джерела права, зовнішні законодавчі атрибути та процесуальні ритуали) зазвичай переважно застосовуються власні правові форми регулювання поведінки людей, які визначаються зразками життя конкретного населення, традиціями або релігійними поглядами [256, с. 421]. М. Алексєєв, визначаючи основні типи розуміння природного права, не лишає поза увагою існуючий факт зближення природного права з правом божим, яке встановлене як вищий закон. Він зводить дуалізм до того, що “всему произвольно установленному противостоит непроизвольное, неуставленное, само по себе необходимо существующее; образцом таких свойств является природа; следовательно, неуставленное право природное или естественное” [5, с. 30].

Для розкриття та пояснення релігійних витоків у виникненні держави та права, впливу релігії на розвиток правових явищ та праворозуміння є доцільним пояснити сучасний стан розвитку концепцій праворозуміння з акцентуванням уваги на природному праві, лібертарно-юридичному, ліберальному, соціологічному, морально-релігійному підході, інтегративному, комунікативному та реалістичному позитивізмі. Адже результати аналізу можуть бути використані та стати підґрунтям розробки нової концепції праворозуміння.

Відповідно до положень природно-правової концепції праворозуміння, релігійне обґрунтування права неминує веде до легітимації як релігійно-виправданого існуючого у країні правопорядку і визначення дотримання закону не тільки юридичним обов'язком, але і релігійним обов'язком.

При розробці нової концепції, лібертарно-юридичної (яка істотно розвивала та збагачувала природно-правову традицію), В. С. Нерсисянц [247, с. 53] під сутністю права розуміє принцип формальної рівності (загальна рівна міра регуляції, свободи та справедливості), а під явищем – позитивні, тобто офіційно-владно встановлені нормативні явища, що мають законну силу примусово-обов'язкового правила (норм). З приводу лібертарно-юридичного підходу зазначимо на обов'язковій необхідності акцентувати увагу на соціологічному та релігійному аналізі права, адже уявити правові норми поза системою суспільних відносин важко [214, с. 107]. До того ж, Н. Варламова

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

зазначає, що релігійні норми, абстрагуючись від первинних відмінностей, що притаманні людям, визнають їх формально-рівними та вільними суб'єктами. По суті, лібертарна концепція не заперечує існування примусових порядків, заснованих на іншому (моральному, релігійному) регулюванні [53, с. 7]. Лібертарне трактування права пояснює формальні критерії його обумовлення у системі соціальної регуляції: єдність і визначення релігійних джерел походження; двобічний імперативно-атрибутивний характер соціально-нормативного зв'язку (зв'язок між суб'єктами соціального спілкування); формальна визначеність вимог належної поведінки, їх зведення до зовнішнього виразу поведінки; соціальна організованість санкцій, централізованість у забезпеченні їх примусу і державної монополії на застосування сили.

Дискусії з проблеми праворозуміння у 70–80 рр. XX ст. вивели три ланкову формулу права, відповідно був визнаний інтегративний (синтетичний) підхід до права, що поєднує різні явища: правову ідею (природне право), норми (закон) і факт (соціологічний бік права) на підставі нормативності юридичної системи. Необхідна корекція соціологічного визначення: право має розглядатись як особлива реальна форма буття юридичної норми або актуальне право, а його положення має входити до основ ліберальної концепції права [238, с. 13].

Для вітчизняної юридичної літератури останні роки характерний інтерес до релігійних аспектів походження держави та права. Зв'язок держави та права з мораллю, релігією не викликає сумніву. Хоча розробка цієї проблеми й досі не відповідає її масштабам і значенню. До недавню, а інколи й сьогодні вчені дотримуються позицій марксистської традиції зневаження критичного ставлення до видової, в основному германської, історичної школи права, яка визнавала історичні традиції, звичаї, узвичаєння певного народу як детермінанти національного права. Є підстави розглядати моральні та релігійні принципи як ідейну основу теорії держави та права. Виникає питання про визначення моральних та релігійних цінностей, їх співвідношення (ієрархія) і зміст. При цьому, з точки зору праворозуміння, моральні та релігійні цінності притаманні усій сфері суспільних відносин. Хоча, теоретичними дослідженням права та правовідносин, релігійному аспекту поведінки суб'єкта не приділяється належної уваги. Вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Баймаханов, М. Байтін, В. Баранов, С. Боголюбов, В. Графський, Ю. Гревцов, В. Гулієв, І. Ілієв, І. Коліхін, Ф. Кокошкін, О. Мартишин, Г. Муромцев, Г. Муртазаєва, В. Сорокін, М. Петровський, А. Поляков, протоієрей В. Ципін, здебільшого приділяли увагу питанням співвідношення права, моралі та релігії з позицій ліберальної концепції праворозуміння: релігійно-ліберальної, консервативно-ліберальної.

Як світоглядна основа юриспруденції, теорія держави та права покликана пояснити втілення загальнолюдських цінностей у національній правосвідомості, відобразити релігійно-моральні витоки та шляхи формування, використання позитивного релігійного потенціалу у процесі правового виховання. Як

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

результат, може бути знайдено методологічний орієнтир, який дозволить подолати протистояння держави та релігійних організацій (різних конфесій та течій), і забезпечити стабільний правопорядок.

Серед сучасних концепцій праворозуміння знаходить підтримку і погляд на право як на багатоаспектне явище, що має складну онтологічну структуру. Інтегральна концепція права передбачає застосування, у цілях всебічного праворозуміння, різних методологічних підходів, серед яких особливе місце займає феноменологічна соціологія, яка виходить з погляду на право як на інтерсуб'єктивний феномен, і герменевтику. При цьому, ряд методологічних ідей можна знайти і при розгляді права з точки зору теорії комунікації (А. В. Поляков), яка є невід'ємним компонентом соціального існування суспільства [272]. Як комунікації можуть бути розглянуті не тільки право, але і мораль, моральність, релігія, наука. Релігія є суспільним соціальним явищем, складовим елементом якої є релігійні норми. Релігійні норми, як і правові, є різновидом соціальних норм, їм притаманний особливий соціально-релігійний напрямок регулювання суспільних відносин та комунікативність. Тож, не можна лишати поза увагою релігійні норми, їх ідеї, принципи дії під час визначення та розробки нових концепцій праворозуміння.

Швидкий розвиток теорії комунікації [64; 90; 194; 203; 308] в останні роки примусив теоретиків звернути пильну увагу на перспективу отримання нового теоретико-правового знання, у центрі якого буде знаходитись релігійна концепція самого права як однієї з форм комунікації. Як інтерсуб'єктивне соціальне явище релігійні норми виникають у результаті текстуральної об'єктивації і легітимації соціальних практик, що мають "імперативно-атрибутивне" психічне значення і соціокультурний смисл.

На нашу думку, релігійні норми передбачають нормативну комунікацію, у цьому аспекті вони постають як релігійний порядок комунікативних відносин, які виникають на основі релігійно-нормативної інтерпретації різних релігійних текстів, що мають як вербальний, так і невербальний характер; як специфічний різновид інтерсуб'єктивної, комунікативної діяльності віруючих та інших суб'єктів релігійних відносин, результати якої об'єктивуються у релігії, культурі, у соціальних та релігійних інститутах, у релігійних текстах і втілюються у релігійній свідомості, релігійних приписах і релігійних відносинах, діяльності та поведінці, які утворюють єдину релігійну структуру. Повноваження і корелятивні їм обов'язки, в основі яких знаходяться релігійні норми як загальнозначимі та загальнообов'язкові правила реалізуються у комунікативній релігійній поведінці суб'єктів релігійних відносин. Смысл релігійних норм визначається як встановлення релігійно-нормативного регулювання специфічного виду суспільних відносин [272, с. 16]. Релігійні норми мають розумітися як соціальна цілісність, тобто осмислені і соціально визнані (позитивно цінні) нормо відносини [272, с. 36]. Вважаємо, що за цим підходом релігійні норми не є релігійними текстами, якщо під текстами розуміти

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

систему знаків, тобто систему матеріальних предметів, які відтворюють якості, відносини деяких інших предметів; результат об'єктивації певної практичної релігійної поведінки, із застосуванням положень нової концепції, у межах якої акумулюються базові принципи суспільства, які є критерієм для легітимації релігійних текстів та норм.

Авторська концепція реалістичного позитивізму, запропонована Р. О. Ромашовим [298, с. 104-105], є спробою осмислення права як теоретичної абстракції та реального явища, що займає важливе місце у процесі людської життєдіяльності та виступає як найбільш вагомий соціальний регулятор. Право може розглядатися як діюча система норм, оцінюватися з точки зору соціального явища та втілення релігійних ідей і принципів під час врегулювання специфічних суспільних відносин. У подальшому розвитку правової теорії необхідно органічно поєднувати життєво важливі та практично значимі положення природного та позитивного права, у послідовному наповненні змістом позитивного права духом та принципами природного права, ідеями релігійних норм [214, с. 108]), що допоможе створити нову узагальнену (синтезовану, інтегральну, філософську) юриспруденцію з метою узагальнення усього накопиченого матеріалу (соціального, правового та релігійного) [31, с. 111, 117]; заснувати тезу про соціально-релігійну обумовленість права і створити концепцію про право як юридично захищений інтерес [210, с. 55; 240]. Релігійні ідеї мають визначати у нормотворчій сфері позитивного права основні цілі та нормативно-ціннісні орієнтири, що обумовлені моральними задачами, на які держава має орієнтуватися у сьогоденні та майбутньому. У цьому випадку виникатимуть передумови для досягнення результативності права, яка, на думку Р. О. Ромашова, є складовою реалістичного позитивізму та покращить правовий вплив на поведінку суб'єктів суспільних відносин [299, с. 30]. Такі фундаментальні виміри правової реальності здатні визначити нове у вітчизняному праворозумінні.

Розглянуті нами концепції праворозуміння підтверджують релігійні витоки права, зростаюче значення релігії у вирішенні проблем сучасного праворозуміння, які викликають зацікавленість вчених юристів України, за самими різними підставами, і пов'язані з необхідністю розробити концепцію розвитку вітчизняної юридичної науки.

Самобутністю національного правосприйняття є поєднання юридичних, моральних та релігійних основ. Право і релігія є об'єктивними регуляторами поведінки індивідів у суспільних відносинах. Тому, на нашу думку, повинна відбуватись не конвергенція права і релігії, не релігізація права, а диверсифікація релігійних начал у правову матерію, тобто їх поширення між різними активними компонентами правової сфери з одночасним їх втіленням у юридичній науці. Так, наприклад, норми церковного права, засновані на християнських канонічних принципах, регулювали шлюбно-сімейні відносини, гармонійно поєднуючи правові норми та релігійні приписи [236, с. 190]. Тому,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

на нашу думку, релігійна норма, як важливий соціальний регулятор суспільних відносин, повинна бути орієнтиром для нормотворця. Релігійні і правові норми є однопорядковими соціальними явищами, об'єктивними регуляторами поведінки індивідів у суспільних відносинах. Релігійні норми мають визначати у нормотворчій сфері позитивного права основні цілі та нормативно-ціннісні орієнтири, що обумовлені моральними задачами, на які держава має орієнтуватись у сьогоденні та майбутньому.

Релігію можна розглядати як спосіб мислення, світогляд; особливе, надприродне явище, результат надприродного зв'язку людини з Богом; особливий вид духовного пізнання; форму суспільної свідомості людини; специфічним регулятором соціальної поведінки тощо.

Природа, зміст та сутність релігії в суспільстві історично змінювалися, залежали від установленого політичного ладу країни, стану державно-церковних відносин в ній, та інших чинників. Церква, як об'єктивно існуючий соціальний інститут, неминуче знаходила гідне місце в системі соціальних відносин. Нажаль, вплив релігії на суспільне життя не є прогресивно зростаючим. Він поступово змінюється, що веде до послаблення релігійних настанов, їх впливу на суспільство та індивіда. Це пов'язано з вивільненням від релігійного впливу всіх сфер суспільного життя, з позбавленням релігійних інститутів соціальних функцій, заміною релігійних уявлень передовими науковими поглядами.

Релігія, як складне соціальне явище та комплексна система має певну структуру. Її складовими частинами виступають: релігійна свідомість, релігійні відносини і нормотворча діяльність (розробка, прийняття релігійних норм), релігійні норми (канони), релігійні організації та інститути (церква).

Релігійна свідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність ідей, міфів, догм, поглядів та уявлень, почуттів та емоцій, традицій та звичаїв, у яких відображається навколишній світ через уявлення про надприродне. Це духовно-практичне перетворення світу відповідно до ідеалів, намагань і потреб віруючого. Це особлива форма мислення й пізнання світу, що реалізується в поведінці та стосунках віруючих, діяльності церков. За обсягом релігійний світогляд є універсальним, оскільки дає відповідь на найрізноманітніші питання буття. Основною ознакою релігійної свідомості є віра в реальне існування надприродних сил та істот. Релігійна віра – досить складне психологічне почуття людини, що сприяє затвердженню переконань про існування особливих зв'язків між людиною і надприродним; є засобом функціонування релігійних уявлень, формою сприйняття релігійних цінностей та ідеалів. Релігійна свідомість виявляється на буденному і теоретичному рівнях. Буденна релігійна свідомість – це властиві масі віруючих релігійне мислення й пізнання, поняття та уявлення про об'єкти релігійного поклоніння, що формуються в процесі їх буденного життя. Теоретичний рівень релігійної свідомості складають поняття, концепції та вчення певним чином систематизовані, раціонально опрацьовані теологами та апологетами релігії. Важливою складовою релігійної свідомості є релігійна

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

психологія – сукупність психологічних емоцій (страх, благоговіння, радість тощо), звичок, настанов і традицій, що виникають унаслідок дії соціально-психологічних механізмів наслідування, навіювання, емоційного зарядження тощо. Релігійні погляди та ідеї разом із релігійною психологією, тобто релігійне світорозуміння і світовідчуття, утворюють єдиний релігійний комплекс, або форму суспільної свідомості [294, с. 35].

Релігійна свідомість існує, функціонує та відтворюється засобами, релігійної мови, термінів. Останні є знаковою системою, одиниці якої мають релігійне значення та зміст. Ця система може бути усною або письмовою, а її мета – служити засобом спілкування віруючих, передачі релігійних уявлень, міфів, норм від покоління до покоління тощо. Зміст релігійної мови і термінів поділяється на дві групи: 1) позначає дійсні предмети, яким надають сакральних, священних рис (“ікона”, “хрест”, “храм” та ін.); 2) позначає істоти, властивості, зв’язки, що вважаються об’єктивними, хоча складають лише предметний зміст релігійних образів (“бог”, “янгол”, “душа” і т. д.) [294, с. 36].

Релігійні відносини, як структурний елемент релігійної системи, це суспільні відносини, що реалізуються через стосунки віруючих, релігійні зв’язки громад і церков. Вони прописуються релігійними звичаями, нормами, канонами, правилами й церковними статутами.

Наступним складовим елементом релігійної системи є релігійна діяльність. Вона визнається видом соціальної діяльності й криє в собі позакультову і культову діяльність. Духовну релігійну позакультову діяльність складають продукування релігійних ідей, систематизація і тлумачення догматів теології, складання богословських творів тощо. Віруючі та релігійні громади ведуть також практичну позакультову діяльність: благодійну, місіонерську, викладацьку в навчальних закладах, управлінську в системі релігійних організацій і центрів, пропагандистську, реставраційно-будівельну, нормотворчу тощо. Важливим видом релігійної діяльності є культ. Культова діяльність визначається і регулюється певною системою норм і правил у духовній і практичній сферах. Якщо релігію визнати видом духовно-практичного опанування світу, то практичним аспектом цього процесу є культ [132, с. 112]. Зміст культу визначається відповідними релігійними ідеологемами, культовими текстами, до яких належать Святе Письмо, молитви, псалми, співи тощо. Об’єктом культової діяльності є усвідомлені у формі релігійних образів ті реальні явища, що уявляються як надприродні. Суб’єктом культової діяльності є віруючий або релігійна група. Засоби здійснення культової діяльності – храм, молитовний будинок, мистецтво, культові предмети (хрест, свічки тощо). Особливе, символічне значення серед засобів культу мають храми, собори, мечеті тощо та релігійне мистецтво (архітектура, живопис, скульптура, музика). Результатом культової діяльності є насамперед задоволення релігійних потреб.

Позакультова і культова діяльність визначається і регулюється відповідно системою релігійних норм і правил. Так, на думку В. Тимошенко

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

та П. Яроцького, культову діяльність у духовній сфері регламентують церковні канони (правила), тому вона має канонічний характер [352, с. 33]. Позакультову діяльність у практичній сфері та безпосередньо культову діяльність (культ) регламентують як церковні канони і статuti (церковне право), так і відповідні державні нормативно-правові акти. Тому, нормотворчість у процесі вироблення та прийняття різних релігійних норм, якими відбувається регулювання релігійної сфери діяльності віруючих, необхідно розглядати як практичну, зовнішню (внутрішню) релігійну діяльність та складовим елементом релігійної системи.

Релігійні відносини, як структурний елемент релігійної системи, це суспільні відносини, що реалізуються через стосунки віруючих, релігійні зв'язки громад і церков. Вони прописуються релігійними звичаями, нормами, канонами, правилами й церковними статутами [416, с. 50]. Релігійні відносини за змістом поділяються на: державно-церковні; судочинство; внутрішньосімейні, внутрішньоцерковні (адміністративно-господарські, управлінські), зовнішньо-церковні та інші. Існують позакультові та культові релігійні відносини. Нарешті, релігійні відносини можуть мати різний характер – солідарності, терпимості й нейтралітету, конкуренції, конфлікту, ворожості тощо. Тому в окремих випадках релігійні відносини регламентовані державними нормативно-правовими актами. Носіями релігійних відносин можуть виступати віруючі, священнослужителі, клір, миряни, соціальні групи, громадські організації, релігійні об'єднання та організації, церква, держава тощо.

Релігійні норми, як складові елементи релігійної системи попередньо можна вважати письмово викладеними правилами, встановленими або затвердженими церквою з метою регламентації правових відносин у сфері її компетенції [352, с. 33]. Сутність релігії як системи релігійних норм полягає в тому, що релігія (лат. – “religio” – святиня, предмет культу) є духовним союзом людини з Богом. Цей союз полягає в тому, що Бог визначає людині свою волю, а людина, укладаючи цей союз, перетворює його волю на норму свого життя та віддає свої сили на її збереження та охорону. Зрозуміло, що релігійна людина сприймає волю божу як норму своєї поведінки та вбачає у Богові норму творця релігійних норм та заповідей. Воля Бога визнається джерелом релігійних норм.

До складу релігійної системи входять також релігійні інститути, віровчення, культова діяльність і відповідні організаційні структури (слід розрізняти поняття: “церква як культова споруда“, “церква як релігійне віровизначення”, “церква як соціальний інститут”). Найпоширенішою організаційною формою релігійних інститутів є церква. Церква – це об'єднання віруючих на основі спільних догматичних уявлень, обрядів, канонів. Будь-яка церква має свою ієрархію (служителі культу, клір, миряни), основу якої складає професійне духовенство, священнослужителі. У церкві діє певна система релігійних норм, цінностей, санкцій, за допомогою яких здійснюється контроль за поведінкою віруючих [326, с. 4].

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

До різновиду релігійних організацій необхідно віднести секти та деномінації. Секта – це відносно закрите об'єднання одновірців, що виникає як опозиційна течія стосовно до існуючої конфесії. Деномінація – це специфічне релігійне об'єднання, яке знаходиться на стадії становлення, організаційного оформлення. Будучи централізованим релігійним об'єднанням, деномінація характеризується власним самоуправлінням, відсутністю священиків тощо. За певних умов у деномінації може виникати тенденція до перетворення в церкву або секту [169, с. 6].

Окремо від релігійних організацій існують різноманітні релігійно-політичні інститути, релігійно-політичні партії, релігійно-професійні та молодіжні союзи, міжнародні релігійні об'єднання тощо. Наприклад, Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників, Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних організацій, Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Партія мусульман України, християнсько-народний союз, Українська політична партія “Християнський рух”, політична партія “Всеукраїнське об'єднання християн”, Всесвітня Адвентистська організація допомоги та розвитку, Фундація греко-католицької молоді “Українська молодь – Христові”, Союз православної молоді України.

Отже, підсумовуючи наведено зазначимо, що процес виникнення та розвитку релігії тісно пов'язаний з етапами виникнення та розвитку суспільства, суспільної свідомості. Розвиток релігійних уявлень та релігійних норм відбувався у всіх культурно-історичних регіонах не однаково. Оскільки релігія явище багатогранне та неоднозначне і впливає на різні сфери життєдіяльності людини і суспільства, то її сутність необхідно розглядати з різних аспектів: міфологічних, філософських, антропологічних, психологічних, соціологічних, функціональних історичних, теологічних та інших.

Релігія, релігійна система, а також і релігійні норми є відображенням дійсності, тому вони змінюються разом із зміною цієї дійсності, з розвитком суспільства. Релігія як соціальне явище є специфічною системою взаємопов'язаних елементів, що постають як структурні елементи релігійної системи та пов'язані з функціонуванням суспільства на різних рівнях. Релігія поруч з іншими соціальними регулятивними системами визначає та впливає на поведінку людей. Складовими частинами релігійної системи виступають: релігійна свідомість, релігійні відносини (культова та поза культובה діяльність) і нормотворча діяльність (розробка, прийняття релігійних норм), релігійні норми (канони), релігійні організації та інститути.

Релігія реалізує свій вплив через власні інститути (церкву, релігійні організації, об'єднання віруючих), через нормотворчий процес, систему релігійних норм (канонів), правил поведінки, функціонування релігійного культу, ідеологію і масову релігійну свідомість. Релігія постає як цілісна система взаємопов'язаних та взаємоузгоджених елементів. Всі компоненти

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

структури релігії та їх взаємозв'язки з різними компонентами структури суспільства мають соціальні виміри.

Наведений аналіз шкіл, представники яких у своїх поглядах дотримувались положень певної теорії та намагались пояснити природу, зміст, сутність та структуру релігії, релігійної системи, оглядова характеристика її елементів (релігійних норм (канонів), релігійних організацій та інститутів (церков)), дозволяє стверджувати про позитивний вплив релігії на вирішення проблем сучасного праворозуміння, що пов'язані з необхідністю розробити нову сучасну універсальну концепцію розвитку вітчизняної юридичної науки, підґрунтям якої стануть ідеї та принципи релігійних норм (канонів, догм) [313, с. 37]. Це можливо шляхом об'єднання різних уявлень про право, що виражені у традиційних підходах теорій: природного права, нормативізму (позитивізму [9], юридично-догматичного позитивізму [12; 122]), лібертарно-юридичній, ліберальній, соціологічній, морально-релігійній, інтегративній, комунікативній, реалістичного позитивізму та засновані на релігійних принципах та ідеях, тобто містять в своїй основі релігійні витоки праворозуміння. Оскільки існує динамічний зв'язок релігії та права у процесі переходу до нового праворозуміння і розробки сучасної правової парадигми у вітчизняній юриспруденції [314, с. 421], адже справедливо відмічено, що у праві зберігають не тільки традиції, але й віра у всевишнього, який освячує шлях праву у соціальному світі і кожний раз, коли суспільство перебуває у кризі, воно інстинктивно звертає увагу до джерел і відшукує там “знамення” [36, с. 533]. При цьому інтегрована юриспруденція може бути одним із способів подолання кризи у сучасному праві розумінні [320, с. 235]. Використання специфіки релігійних концепцій походження держави та права, державотворення та правотворення у розробці інтегративної юриспруденції забезпечить теорії права соціальне спрямування і дозволить подолати, обмежене західною правовою традицією, існуюче сьогодні право розуміння [36, с. 57-58]; визначить можливість утвердження нового праворозуміння на основі прагматичного підходу, практичною доцільністю, в якому має враховуватись уся система соціальних факторів, що визначає право, у тому числі, релігійні норми [392, с. 204].

1.2. Природа, поняття та зміст релігійних норм

Проблема визначення природи, поняття, змісту, ознак та місця релігійних норм в системі правового регулювання суспільних відносин, не отримала глибокого аналізу як в історичних, релігійних, так і в юридичних наукових працях, адже релігійні норми входять до складу релігійної системи і мали вивчатись у світлі аналізу природи релігії, її сутності, змісту та структури. Вирішенню цих проблем, але лише в окремих аспектах, приділяли увагу Ю. Бабінов, І. Бражник, А. Виноградов, М. Варьяс, Н. Деренко, В. Єленський, Г. Езрін, В. Клочков, І. Кривелев, В. Лубський, Д. Мануйлов, М. Мартинович, О. Махоня, В. Мельников, А. Окулов, О. Павлов, О. Піджаренко, О. Пузаков,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Б. Рамм, Ф. Рудинський, М. Суворов, А. Сухов, Д. Угринович, О. Уткін, Д. Фурман, В. Ципін, О. Шуба, Я. Щапов.

Зокрема, Д. Угринович звертає увагу на вплив релігійних норм на поведінку віруючих і, зокрема, на їх ставлення до існуючих правових норм та настанов [365, с. 17)]. Т. Кашаніна розглядає релігійні норми як правила поведінки, що регулюють відносини між людьми через призму вимог божого начала [145, с. 198]. У працях вчених-каноністів Ліберо Джероза [101, с. 69], В. Ципіна [387, с. 50], М. Суворова [326, с. 5] також не надано належної уваги щодо чіткого формулювання визначення релігійних норм, увага здебільшого прикута до джерел і галузевої специфіки церковного та канонічного права, нормами яких врегульовано специфічні види суспільних відносин, що пов'язані із реалізацією суб'єктивних релігійних інтересів та церковних відносин. Навіть кодифіковані джерела канонічного права “Кодекс Канонічного права”, оголошений владою Папи Іоанна Павла II та канони Православної Церкви не містять визначення релігійних норм. Жодний з означених дослідників не займався розробкою проблеми чіткого узагальненого визначення поняття та змісту релігійних норм. Тому, для з'ясування природи, суті та змісту релігійних норм, а отже, і чіткого визначення їх поняття необхідним є аналіз ознак релігійних норм як різновиду соціальних. Це надасть можливість чітко сформулювати поняття релігійного права та уникнути невизначеності у розмежуванні його норм на галузі.

Релігійні норми виступають регуляторами суспільних релігійних відносин, що покликані забезпечити дотримання та виконання релігійних інтересів віруючих, прихожан, кліру та духовництва [175, с. 71].

Релігійні норми, на відміну від інших соціальних норм, викладено у книгах Святого Письма, у зведеннях церковного канонічного права, у рішеннях зборів віруючих і постановах (статутах) церковних установ, у статутах конфесійних організацій тощо, їхні різновиди можна умовно розділити: за характером веління – на позитивні й негативні, за об'єктом регулювання – на загальногрупові та спеціальні, за характером регулювання суспільних відносин – на культові та організаційно-функціональні норми тощо. Погоджуючись з думкою В. Ципіна, зазначимо, що кожна церква чи конфесія має певну систему норм, тобто правил і настанов, які регулюють відносини між віруючими [387, с. 9]. Зазначимо, що всі релігійні імперативи, їхні нормативні системи засновані на ідеї обов'язку, покладеного на прихильника конфесії, але не на правах, що їх віруючий може мати відповідно до релігійних норм.

Зрозуміти зміст релігійних норм (правил) і настанов, християнських імперативів дозволяє попередній аналіз біблійної (старозаповітної) системи правових норм, які в основному викладені в перших п'яти книгах Старого Заповіту і в окремих розділах Нового Заповіту. Наприклад, установлено санкцію – смертна кара тим, хто “вдарить батька чи матір свою” (Вих., 21, 15, 17; Лев., 20:9), за вбивство (Лев., 20:2-3) тощо. Також передбачено релігійні норми,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

приписи яких, регламентують порядок здійснення судочинства: рішення суду було обов'язковим для всіх, відмова від виконання рішення суду каралася смертю (Второзак., 17:10-12) тощо.

Релігійні норми постають як загальносоціальні регулятори, засоби досягнення релігійної суспільної згоди та соціального спокою у релігійній спільності. Релігійна воля, що міститься у релігійних нормах, офіційно затверджується та забезпечується, відповідає вимогам нормативності, має специфічні форми зовнішнього виразу; є результатом узгодження інтересів суб'єктів релігійних відносин, тому й виступає як загальна релігійна воля, що є прийнятною для них [150, с. 25]. Як наслідок, релігійні норми набувають властивостей реального діючого феномену, затверджуються як система соціально-нормативного регулювання релігійних суспільних відносин. Релігійні норми містять у собі загальну волю, з якою пов'язано пріоритети та цінності релігійного суб'єкта (віруючого), його інтереси та потреби. Але загальна воля не є результатом індивідуальних бажань віруючих суб'єктів, а виступає як результат узгодженості, поєднання, результат досягнутого суспільного компромісу різних специфічних релігійних інтересів.

Для розуміння природи та змісту релігійних норм, необхідно мати на увазі, що релігійні норми виступають у формі ідей, уявлень; нормативних приписів (велень або настанов), що походять від уповноважених релігійних органів; дій чи відносин, у яких реалізуються релігійні ідеї, принципи та приписи. Релігійні приписи є виразниками узгодженої волі суб'єктів регулюючих релігійних відносин, пріоритети та цінності особи, і, як наслідок, є мірою волі та відповідальності осіб, релігійних громад, засобом задоволення різних інтересів потреб та засобом досягнення визначеної мети [226, с. 109].

У загальносоціальному вимірі релігійні норми: 1) постають справедливим масштабом поведінки людей; забезпечені суспільним авторитетом, соціальною силою та пануючими у суспільстві уявленнями про необхідне та правильне; 2) узагальнюють, типізують фактичні суспільні відносини, що повторюються; 3) виступають формами виразу інтересів релігійної більшості. В індивідуально-соціальній сфері релігійні норми є засобом захисту релігійних інтересів, прав та свобод віруючих і одночасно, у необхідних випадках, засобом обмеження волі поведінки (межа волі). Крім того релігійні норми є результатом інтелектуальної свідомої діяльності віруючих. Їх розробка постає складним розумовим процесом, у якому релігійні потреби, інтереси конкретних віруючих та релігійних установ, громад (церкви) не узгоджуються один з одним, викликаючи різного роду протиріччя. Усвідомлення, вивчення таких протиріч та спроби їх вирішення, обумовлені природними бажаннями віруючих: 1) компромісного, прийнятного для певного часу та суспільства варіанту регулювання суспільних відносин, що забезпечить нормальне життя; 2) узагальнюючої інформації про соціальну дійсність; 3) засоби діяльності пізнання; 4) засоби вирішення релігійних чи інших протиріч (конфліктів) між віруючими.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Необхідно зазначити, що релігійні норми, з одного боку, характеризуються звичкою, вірою, силою переконання віруючого, з іншої – силою суспільної думки, релігійною організацією. При цьому внутрішнім гарантом забезпечення релігійної норми є не тільки добровільність, але й релігійна совість віруючого. Проте, в релігійних нормах заздалегідь не регламентовано форми та засоби примусу, вони залежать від вчинку та ступеню його усвідомлення віруючим, здійснюється оцінка будь-якої поведінки, як позитивної, так і негативної [126, с. 26]. В релігійних нормах об'єктивується воля не тільки релігійних організацій (церкви), але й інших суб'єктів релігійних відносин. З виокремленням священнослужителів в особливий стан та утворенням системи релігійних установ, стихійний процес формування релігійних норм все більше замінюється свідомою нормотворчістю [103, с. 57].

Обумовленість релігійних вчинків людини суспільними умовами, які надають їй свободу вибору з декількох варіантів релігійної поведінки, передбачають об'єктивну необхідність існування релігійних норм, неможливість врегулювання релігійних відносин без їх участі. Через релігійні норми можливі різні варіанти релігійної поведінки людей зводяться до одного, необхідного у даний момент для суспільства. Самостійні вольові вчинки людей співвідносяться з теоретично можливим розвитком подій, закріплених у нормі. Вважаємо, що вольовий характер релігійних норм дозволяє розглядати їх як соціальні регулятори суспільних відносин. вони закріплюють найбільш типові для суспільства ситуації. Вольова природа релігійних норм об'єктивна, оскільки адресована учасникам суспільних відносин, з притаманним вибором варіанту поведінки. Релігійні норми – це спосіб регулювання релігійної поведінки; вираз належного впливу на вольову поведінку учасників релігійних суспільних відносин [185, с. 21].

Вплив релігійних норм на поведінку людей, обумовленість їх свідомими вольовими вчинками передбачає певний рівень узагальнення. Спрямування дії релігійних норм передбачає не конкретну волю окремої особи, а сукупну волю окремих релігійних груп. Релігійні норми є формою регулювання суспільного життя, наділені інтегративним характером. З одного боку, релігійні норми виражають усі сторони релігійних відносин, з іншого – за їх допомогою здійснюється об'єднання релігійної поведінки осіб у правила поведінки загального характеру, у вимоги вчиняти чи утриматись від певних вчинків з метою врегулювання релігійних відносин [216, с. 630].

Релігійні норми за своєю природою спрямовані на впорядкування релігійної поведінки суб'єктів, чим забезпечується системність і певне передбачення розвитку релігійних відносин. Учасники релігійних відносин можуть прогнозувати свою поведінку та поведінку інших суб'єктів у ситуаціях, передбачених конкретними релігійними нормами. Релігійні норми регулюють поведінку, що має соціально-релігійний характер, пов'язану із взаємовідносинами між віруючими, їх об'єднаннями тощо.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Зміст релігійних норм, на нашу думку – це обумовлена матеріальними і соціально-культурними умовами життєдіяльності суспільства, характером соціальних груп населення, релігійних інтересів релігійних суб'єктів (віруючих осіб, релігійних органів, церкви та інших) загальна воля, що є результатом узгодження, поєднання окремих індивідуальних або специфічних релігійних інтересів, що виражаються у формі релігійного припису (веління, канону) або іншим чином визнаються релігійною громадою та, як наслідок, виступають загальним виміром (регулятором) релігійної поведінки та діяльності суб'єктів релігійних відносин.

Загалом до ознак релігійних норм можна віднести:

1. Релігійні норми, як структурні елементи релігійної системи, регулюють релігійні суспільні відносини [328, с. 105]. Відповідність релігійних норм узгодженим релігійним інтересам надає їм реальну дієвість та соціальну вагу, інакше не можна забезпечити добровільне та повне дотримання релігійних приписів. Вираз узгодженості інтересів суб'єктів регульованих релігійних відносин надає силу обов'язковості, загальності релігійним нормам.

2. Вони є засобом виміру свободи та визначення поведінки віруючих: повноти, доступу реальних прав та свобод, мети ініціативної поведінки; межі припустимих обмежень у діяльності та поведінці віруючих.

3. Релігійні норми є результатом нормотворчої діяльності релігійних організацій та громад (Соборів, церкви, релігійних установ), їх сукупність створює узгоджену систему релігійного права (канонічного, церковного, мусульманського та іншого).

4. Нормативність надає релігійним нормам властивостей специфічного характеру координатора та регулятора релігійної діяльності людей [387, с. 12]. Слід підкреслити, що релігійні норми здійснюють нормативне регулювання поведінки суб'єктів шляхом встановлення дозволених чи не дозволених діянь, визначають умови, за яких передбачене діяння дозволяється або забороняється, встановлюють суб'єктів, на яких, за певних умов, поширюється означене релігійне правило поведінки, що встановлено тією чи іншою релігійною нормою. Нормативність має вираз через систему регулятивних засобів різного рівня. Релігійні норми регулюють фактичні релігійні дії суб'єктів релігійних відносин, які є об'єктивно необхідними, відповідають характеру релігійної діяльності, є типовими для даних суспільних умов, є джерелом взаємовигідних партнерських відносин між суб'єктами релігійних відносин, не пов'язані з порушенням нормативних релігійних приписів (заборон) та з використанням нормативних засобів для досягнення фактичного результату; пов'язані з правами та обов'язками суб'єктів релігійних суспільних відносин.

5. Формальна визначеність релігійних норм полягає в тому, що релігійні приписи, релігійні настанови, що походять від церкви, Синоду, Вселенських та Помісних Соборів закріплені у нормативних актах та офіційних релігійних джерелах (Біблії, Корані, Сунні, Кодексі канонічного права тощо). Проте,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійні норми-приписи (догми, канони) характеризуються високим рівнем визначеності та не завжди вимагають обов'язкового закріплення у локальних релігійних актах. Цією ознакою обумовлюється той факт, що релігійні норми формуються в офіційних документах у формі точних та достатньо деталізованих релігійних правил, чим забезпечується їх вірне тлумачення та застосування.

6. Релігійні норми виступають дієвою системою нормативної регуляції, адже вони діють шляхом відображення у свідомості, психіці віруючих бажаної та необхідної поведінки (активної чи пасивної), дотримання якої призводить до задоволення релігійних інтересів учасників релігійних відносин та досягнення корисного результату у регулюванні релігійних відносин тобто, у змісті релігійних норм визначається та закріплюється об'єкт, предмет регулювання, його мета, цілі, способи здійснення та форми і види відповідальності у разі порушення релігійних приписів. Відбувається реалізація релігійних приписів у практичній діяльності суб'єктів релігійних відносин.

7. Релігійні норми містять власні специфічні ідеї і цінності, що мають загальносоціальне значення та є підґрунтям для виникнення та розвитку інших цінностей та ідей. Наприклад, рівність, свобода, справедливість, добро; соціокультурне, емоційне, світоглядне значення; регулювання поведінки віруючих, досягнення взаємоузгодження релігійних інтересів усіх суб'єктів суспільних відносин тощо. На думку М. Ю. Вар'яса, релігійні норми виступають як визначені правила поведінки, які відрізняються конкретністю, предметною деталізацією, індивідуальним спрямуванням, категоричністю у регламентації поведінки учасників релігійних відносин [55, с. 78]. Вважаємо, що регулюючи конкретний вид релігійних відносин, релігійні норми визначають їх предмет (відправлення культу, хрещення тощо), охоплюють певне коло учасників, індивідуалізуючи їх права та обов'язки відносно їх участі у процесі реалізації релігійних інтересів, зобов'язань, завдань та досягненні релігійних цілей, встановлюючи межі їх поведінки, не допускаючи відхилень у регулюванні релігійної поведінки суб'єктів суспільних відносин, твердо визначаючи підстави виникнення релігійних відносин, їх зміст. Це допомагає оцінити неправомірність поведінки, дії, що відхиляється від формалізованих обов'язкових правил і на підставі цього прийняти рішення про застосування санкцій.

8. Релігійні норми розраховані на врегулювання не окремих випадкових релігійних відносин, а певного виду суспільних релігійних відносин [321, с. 325]. На нашу думку, релігійні норми адресовані не персоніфікованому колу осіб та діють з метою забезпечення реалізації релігійних інтересів віруючих. Зазначеної точки зору дотримується О. Львова, підкреслюючи, що релігійні норми розраховані не тільки на врегулювання суспільних релігійних відносин чи конкретно визначеного випадку сьогодення, а також на конкретні, однорідно-визначених відносин, які реалізуються кожного разу, коли виникають передбачені ними обставини та ситуації [196, с. 79]. Вони містять

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

загальні типові варіанти поведінки суб'єктів релігійних відносин, що найбільш повно та послідовно відповідають релігійним інтересам віруючих, відбувається регулювання їх поведінки.

9. У релігійних нормах містяться погляди, ідеї, цінності, інтереси, віруючих та інших суб'єктів релігійних відносин, з відповідним поєднанням виразу Божої волі та настанов [276, с. 7]. Має відбуватись взаємозв'язок інтересів релігійних груп та громад з – Божими, церковними. Релігійні норми породжуються з одного боку, Божим велінням, з іншого – безпосередньою нормотворчістю релігійних громад, спільнот, груп (церкви, Синоду, Вселенських та Помісних Соборів), визначаючи окремий характер взаємовідносин між релігійними суб'єктами, зобов'язуючи скоювати чи утримуватись від вчинення визначених дій. Релігійні норми поєднують у собі надання та одночасне обмеження волі суб'єктів релігійних відносин через дії певного кола визначених зобов'язаних осіб.

10. Релігійні норми мають форму владного припису, веління, що спираються на авторитет та зацікавленість релігійних організацій (церкви, Соборів) у регулюванні, управлінні релігійними відносинами; надаючи суб'єктам права та обов'язки, релігійні норми встановлюють вимоги належної поведінки [56, с. 17].

11. Дотримання релігійних норм охороняється та забезпечується внутрішньою вірою та переконаннями суб'єкта релігійних відносин, страхом “Божої карі” та внутрішніми засобами релігійних організацій, громад, церкви.

12. Імперативна ознака релігійних норм має прояв у тому, що вони як загальнообов'язкові правила поведінки для віруючих у сфері релігійних відносин, виражають інтереси віруючих та релігійних організацій, громад, церкви; забезпечується дотримання та виконання змісту релігійного припису, у з одного боку, примусовою силою уповноважених суб'єктів релігійних відносин, зокрема, церкви, релігійних організацій та громад, з іншого – Божою карою. Це підтверджується наявністю у структурі релігійних норм санкцій за не дотримання, не належне виконання чи не виконання релігійних приписів [387, с. 10]. Добровільне виконання вимог релігійних норм не позбавляє їх примусового характеру, адже при цьому вони не втрачають характер обов'язковості. Хоча є слушною думка П. Є Недбайла, що добровільність виконання є методом реалізації норми, а не її характерною рисою [246, с. 37]. Слід підкреслити, якщо загальний характер властивий різним соціальним нормам, то релігійна норма перетворює його у обов'язкове правило поведінки, яке поширюється на усіх учасників конкретних релігійних відносин, що регулюються нею, незалежно від їх суб'єктивного ставлення до них. Загальний характер їх приписів передбачає однозначність реалізації релігійних обов'язків для усіх віруючих, що опиняються в однакових ситуаціях з позиції релігійно-нормативної оцінки. Здійснюючи закріплення тих або інших правил поведінки, релігійні норми визначають їх предметно, концентровано. Релігійні норми фокусують обов'язковий характер на

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

реалізацію імперативного та безумовного релігійного обов'язку, що і надає їм не просто обов'язковий характер, а вимагає обов'язкового здійснення приписів релігійних норм, спрямованих на реалізацію релігійних обов'язків.

13. Релігійні норми не тільки закріплюють коло учасників релігійних відносин, але й надають їм відповідні релігійні права та обов'язки [326, с. 140]. Це досягається шляхом визначення не тільки орієнтира, цілі регулювання, але і встановленням, прав та обов'язків, якими можна і необхідно користуватись суб'єктам релігійних відносин при досягненні цих цілей. Особливості, зміст та призначення більшості релігійних норм тісно пов'язані з їх структурою. О. Львова зазначає, що будь-яка релігійна норма встановлює для суб'єктів регульованих нею суспільних відносин взаємні релігійні права та обов'язки; передбачає фактичні обставини, за наявності яких визначається конкретна особа – суб'єкт релігійних відносин; передбачає наслідки за порушення припису певної релігійної норми [197, с. 336].

14. Релігійним нормам властива системність – у взаємопов'язаній та узгодженій сукупності, вони створюють систему релігійного права: галузі (канонічне та церковне), підгалузі, інститути.

15. Абстрактний характер релігійних норм полягає в тому, що ними здійснюється формулювання та закріплення обов'язкових правил поведінки для визначення колу осіб, але не індивідуалізовані за кількістю випадків та умов.

Змісту релігійних норм відповідає властива тільки їм структура – внутрішня побудова, яка характеризується єдністю та взаємозв'язком складових її елементів: 1) гіпотези – структурний елемент релігійної норми, що вказує на життєві умови, фактичні обставини, за яких релігійні норми вступають у дію, реалізуючи їх диспозиції; 2) диспозиції – структурний елемент релігійних норм, в якому визначаються релігійні права та обов'язки суб'єктів, визначаються можливі варіанти їх поведінки; 3) санкції – структурний елемент, що передбачає наслідки порушення релігійних норм, визначає вид та міру відповідальності для порушника релігійних приписів.

Гіпотеза є передумовою практичного функціонування релігійних норм, втілення їх у життя у формі релігійних відносин. Вона визначає релігійні факти, що є підставою для виникнення, зміни та припинення релігійних відносин. Встановлюючи обставини та сферу дії релігійних норм, гіпотеза одночасно визначає коло учасників (суб'єктів) регульованих релігійних відносин, яких диспозиція пов'язує взаємними правами та обов'язками. Таким чином через гіпотезу, передбачений диспозицією абстрактний варіант релігійної поведінки застосовується до конкретних суб'єктів, відповідно до життєвої ситуації, події чи дії, місця, часу, віку та іншим конкретним життєвим обставинам.

Залежно від будови гіпотези поділяються на: а) прості – передбачається одна умова через яку реалізується релігійна норма. Наприклад, пресвітери та диякони без волі єпископа нічого не здійснюють (7 Всел. 12; Лаод. 57; Карф. 6-7 и 42; Апост. 39); б) складні – містить дві чи більше умови, з якими пов'язують дію

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійних норм. Наприклад, “если какой-нибудь епископ, претерпев насилие, несправедливо извержен будет, или за свои познания, или за исповедание Католической церкви, или за то, что защищал истину, и избегая опасности, будучи невинен и обвинению повержен, придет во иной град, – то заблагорассуждено, да не возбраняется ему пребывать там, доколе не возвратится, или возможен обрести избавление от нанесенной ему обиды...” (Сардік. 17) [153, с. 41].

Різновидом складної гіпотези є альтернативна. Вона також передбачає дві чи декілька умов реалізації релігійних норм. Проте, відповідно альтернативній гіпотезі – для вступу релігійної норми у дію достатньо однієї з перерахованих у ній фактичних обставин. Наприклад, “Если год, установленный для предоставления отчета, полностью или частично пришелся на первые два года от вступления в управление диоцезом, то Епископ может на сей раз воздержаться от составления и предоставления отчета” (Канон 399, § 2) [153, с. 52]. Іншими підставами для класифікації гіпотез є форма їх виразу: а) абстрактні – зазначаючи умови дії релігійних норм, акцентують увагу на їх загальних, родових ознаках. Наприклад, “Если какой-нибудь епископ из иного предела чуждого служителя церкви восхочет поставить на какую-либо степень, без соизволения его епископа, то таковое поставление да почитается недействительным и нетвердым. Если же некоторые сие позволяют себе, то от братии и соепископов должны быть увещаемы и исправляемы...” (Сардік. 15); б) казуїстичні – пов’язують реалізацію релігійних норм, виникнення, зміну чи припинення заснованих на ній релігійних відносин з окремими, суворо визначеними випадками, які неможливо відобразити за допомогою абстрактної гіпотези. Наприклад, “Соблюдают сугубо церковные законы обязаны лица, крещенные в католической церкви или принятые в ее лоно, обладающие достаточной способностью к разумному суждению и – если правом прямо не предусмотрено иного – уже достигшие семилетнего возраста” (Канон 11) [276, с. 63]. Гіпотеза, не залежно від її виду, завжди передбачає умови настання дії релігійних норм, сприяє реалізації її диспозиції.

У диспозиції набуває виразу представницько-зобов’язуючий характер релігійних норм, який надає їм можливість, за наявних у гіпотезі умов, бути регулятором відносин між віруючими, необхідною передумовою виникнення, зміни чи припинення релігійних відносин. Залежно від форми виразу диспозиції релігійних норм поділяють на: 1) уповноважуючи – надають суб’єктам релігійних відносин право на здійснення, передбачених диспозицією, позитивних релігійних дій, визначають варіант їх можливої та належної поведінки. Наприклад, “Все верные Христу пользуются правом на свободу от всякого принуждения в выборе своего жизненного статуса” (Канон 216) [276, с. 72]; 2) зобов’язуючі диспозиції покладають на суб’єктів обов’язок вчиняти певні позитивні дії, приписують їм варіант належної поведінки. Наприклад, “Миряне, постоянно или временно посвящающие себя особому церковному служению, обязаны получить подобающую подготовку, необходимую для должного исполнения своих

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

обязанностей, и выполняют эти обязанности сознательно, внимательно и прилежно” (Канон 231, § 1) [276, с. 80]; 3) забороняючи диспозиції містять заборону здійснювати певні протиправні дії (чи бездіяльність); вимоги утримуватись від певного варіанту негативної поведінки, які релігійними нормами визнають порушенням. Наприклад, “отлученному запрещается принимать какое бы то ни было священнослужительское участие в совершении жертвоприношения евхаристии и в любых других богослужебных обрядах, совершать таинства либо сакраменталии и принимать таинства, исполнять какие бы то ни было церковные должности, служения и обязанности, а также осуществлять акты управления...” (Канон 1331, § 1). За порушення релігійних норм, також як, і за недотримання інших соціальних норм, передбачаються та застосовуються санкції [387, с. 27].

Санкція є заключним елементом релігійних норм, в якій передбачені певні негативні наслідки матеріального, фізичного, психічного та іншого характеру, які настають для особи, що порушила диспозицію конкретної релігійної норми. За своїм змістом санкція є вид та міра юридичної відповідальності правопорушника. Підкріплюючи диспозицію, санкція вносить додаткові істотні риси до характеристики релігійних норм, як регулятора суспільних відносин. Вплив санкції на свідомість суб'єктів регульованих релігійних відносин з метою забезпечення їх правомірної поведінки починається з моменту прийняття релігійної норми. У дію механізму релігійно-нормативного регулювання вона залучається на випадок скоєння порушення з метою припинення протиправних дії (чи бездіяльності) та відновлення порушеного права. Санкція – найбільш рухлива, динамічна частина релігійної норми, вона особливо чітко реагує на зміни, що відбуваються в умовах суспільства чи держави, у релігійних відносинах, релігійних організаціях тощо. За галузевою належністю санкції можна поділити на: 1) кримінальні (“искупительные”): заборони чи позбавлення (Канон 1387), позбавлення посади (Канон 1389), піддати справедливому покарання (Канон 1393), заборона або припис проживати у визначеній місцевості чи території, позбавлення влади, посади, обов'язків, правочинів, привілеїв, милості, звання, відзнаки, переведення на іншу посаду (Канон 1336, § 1); 2) адміністративні: відлучення від церкви (Канон 1364, § 1), позбавлення статусу клірика (Канон 1367), заборона приймати участь у священнодійствах (Канон 1365), піддання цензурі (Канон 1372), суспензії (Канон 1394, § 1) чи інтердикту (Канон 1370, § 2) тощо; 3) дисциплінарні (профілактичні): повідомлення (Канон 1339, § 1), винести догану (Канон 1339, § 2), покладання покаєння (Канон 1340, § 1); 4) штрафні – суспензії, що забороняють отримувати доходи, грошові принесення, пенсії тощо (Канон 1333, § 4). Залежно від ступеня визначеності санкцій релігійних норм їх можна поділити на: 1) абсолютно-визначені – санкції, що точно визначають міру релігійного (церковного) впливу, яка повинна бути застосована на випадок порушення конкретної релігійної норми. Наприклад, “Отступник от веры, еретик или схизматик подлежит отлучению по заранее вынесенному судебному

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

решенню...” (Канон 1364, § 1); 2) альтернативні – надають можливість вибрати з двох чи декількох варіантів впливу якийсь один, що найбільше відповідає конкретним обставинам, скоєного порушення. Наприклад, “Священника, который на исповеди или под ее предлогом склоняет кающегося ко греху против шестой заповеди Декалога, следует, в зависимости от тяжести правонарушения, наказать суспензией, запретами или лишениями, а в особо тяжких случаях – лишить статуса клира” (Канон 1387). Особливість релігійних санкцій полягає в тому, що вони інколи носять прозорий характер (тягар вічних мук у загробному світі, відправлення страшного суду над винними, небесна кара тощо).

Необхідно зазначити, що змістовна особливість релігійних норм визначається джерелами їх походження та закріплення. Так, відправні (засновницькі) релігійні правила (релігійні норми-принципи), закріплюються у Біблії, або приймаються Вселенськими чи Помісними Соборами, а похідні релігійні правила поведінки (локальні, індивідуальні релігійні норми), приймаються церквою, релігійними організаціями для реалізації релігійних настанов [169, с. 123]. Правило поведінки – це безпосередньо регулятивні норми, норми безпосереднього регулювання релігійних відносин (релігійної поведінки віруючих). Вони є представницько-зобов’язальними: встановлюють за наявності відповідних умов вид та міру можливої та необхідної поведінки суб’єктів релігійних відносин, їх взаємні права та обов’язки. Відправні релігійні норми (норми-принципи, норми-дефініції) є нормами опосередкованого регулювання. Ці норми не є безпосередніми регуляторами релігійних суспільних відносин, проте, встановлюють загальні основи, відправні положення та напрями соціально-релігійного регулювання, діють у системному зв’язку та єдності з нормами-правилами поведінки, деталізуються та реалізуються через них. Релігійні приписи є результатом відображення об’єктивного світу, узагальнення інформації про нього, є засобами зворотної дії, соціальними регуляторами релігійних суспільних (типових, багаторазово повторюваних) відносин між віруючими та іншими суб’єктами релігійної діяльності [344, с. 241]. Релігійні норми виступають як абстрактно-типові моделі релігійних відносин, які при настанні, передбачених у певній релігійній нормі, умов та обставин, можуть виникнути і дійсно виникають у життєвих ситуаціях, у процесі регулювання тих чи інших релігійних суспільних відносин. Такі норми виступають одночасно і як модель, еталон, масштаб відповідної, вираженої в ній, волі (Божої, віруючих, Собору, релігійних організацій чи громад) необхідної та можливої, дозволеної та забороненої поведінки віруючих, як засіб оцінки, критерій правомірної чи не правомірної релігійної діяльності.

Вважаємо, що зміст релігійних норм обумовлено релігійними інтересами віруючих та визначається напрямком, метою реалізації релігійних приписів щодо дій в певній ситуації: вчинити те або інше діяння (наприклад, хрещення, молитва тощо) або утримуватись від певних дій (від вживання деяких продуктів, від обрання шлюбу з чужинцем та інше), та передбачають визначену

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

відповідальність за недотримання цих приписів, з метою активного впливу та впорядкування релігійних суспільних відносин, регулюють специфічний вид суспільних відносин (усі існуючі сторони життя церкви та віруючих). Змістова сторона релігійних норм постає як реальні, об'єктивно існуючі зв'язки між суб'єктами релігійних відносин, яка обумовлена специфікою нормативного матеріалу, що функціонує у конкретній релігійній організації.

До елементів змісту релігійних норм необхідно віднести: 1) об'єкт (види релігійних суспільних відносин, що підлягають врегулюванню); 2) предмет (матеріально визначені релігійні інтереси віруючих, речі, з приводу яких виникають релігійні відносини); 3) суб'єкти – коло релігійних осіб (безпосередні учасники релігійних відносин – віруючі, клір, священики, ченці, миряни, релігійні громади, організації, об'єднання, церква); 4) ідея (мета) релігійної норми визначає поведінку суб'єкта свідомо обирати будь-який з встановлених релігійною нормою варіант релігійної поведінки або можливий варіант зовнішньої поведінки (діяльності) здійснювати визначені завдання (цілі), реалізувати основне призначення релігійних норм); 5) релігійні ідеї (догми, принципи), що містяться в релігійних нормах та визначають межу можливої та обов'язкової поведінки віруючого, заборони, зобов'язання чи дозволи. Зміст релігійних норм постійно розвивається, безпосередньо відображаючи рух та зміни матеріального та духовного життя суспільства. До того ж, він визначає наявність факторів загального, особливого та одиничного характеру. Загальне у змісті релігійних норм – це базисні релігійні відносини, що виникають та розвиваються за власними законами і самі вирішують ступінь визначеності специфіки релігійних норм. Особливе у змісті релігійних норм визначається конкретною історичною обставиною, умовами, за яких відбувається розвиток загальних, базисних релігійних відносин. До таких особливих умов можна віднести фактори, що обумовлені релігійними традиціями, культом, менталітетом народу, морально-релігійними підвалинами, що діють у суспільстві на конкретний історичний момент. Одиничне – фактичні релігійні відносини віруючих, що пов'язані з реалізацією релігійних правил можливої та належної поведінки, яка об'єктивно потребує релігійно-нормативного впливу. Релігійні норми, як і правові звичаї, отримуючи державну підтримку, набувають характер джерел права. Наприклад, Коран, Сунна, Іджма у мусульманському праві, Кормчі книги, Стоглав за часів Київської Русі тощо.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що релігійним нормам притаманні ознаки: нормативність, формальна визначеність, офіційний характер, загальність, їхня реалізація здійснюється через віру, переконання, виконання, дотримання і примус. Сукупність релігійних норм створює цілісну систему правил поведінки, взаємозалежних і взаємообумовлених, які містять релігійні приписи звернені до осіб, що сповідують релігію.

Зміст релігійних норм, з одного боку, обумовлений релігійними інтересами віруючих та визначається напрямком, метою реалізації релігійних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

приписів щодо дій в певній ситуації: вчинити те або інше діяння (наприклад, хрещення, молитва тощо) або утримуватись від певних дій (від вживання деяких продуктів, від обрання шлюбу з чужинцем та інше), та передбачають визначену відповідальність за недотримання цих приписів, з метою активного впливу та впорядкування релігійних суспільних відносин, регулюють специфічний вид суспільних відносин (усі існуючі сторони життя церкви та віруючих). З іншого – зміст релігійних норм визначає їх сутність та, як засіб соціального регулювання суспільних відносин, виступає критерієм відмежування церковного права від канонічного. Сутність релігійних норм у значному ступені обумовлена змістом релігійних потреб та інтересів віруючих, кліру, мирян, релігійних громад та організацій, церкви тощо.

Ознаки та зміст релігійних норм забезпечують динамізм релігійної системи, що надає рухомості її елементам, забезпечуючи тим самим стійкість релігійній системі загалом. Так, зі зміною суспільних (релігійних) відносин з'являється необхідність у виробленні нових релігійних норм, які відображатимуть такі зміни. Поступово релігійні норми видозмінюються і як результат на певному етапі розвитку суспільства, вони поглинаються іншими видами соціальних норм та постають як основні соціальні регулятори суспільних відносин. Тому, відбувається суттєве наповнення структурних елементів релігійної системи, що спроможні врегулювати нові специфічні суспільні процеси релігійного змісту.

Релігійну систему у вузькому розумінні необхідно розглядати як сукупність релігійних норм, які регулюють релігійну сферу суспільних відносин, а у ширшому як історично утворену, об'єктивно існуючу сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних відносин, релігійної діяльності, релігійних організацій, релігійної свідомості та релігійних норм (канонів) [328, с. 55]. Останні, зокрема, визначаються характером таких суспільних відносин, засобів, за допомогою яких здійснюється нормативний вплив на суспільні відносини віруючих: релігійні дії та поведінку.

Релігійні норми можна визначити як корпоративно-обов'язкове загальне правило поведінки, що виражає волю церкви у цілому або складової її частини, які відрізняються офіційним характером та формальною визначеністю, забезпечені можливим корпоративним примусом [363, с. 90]. Ці норми мають традиційну для правових норм структуру: гіпотезу, диспозицію, санкцію. Вони наділені корпоративною загальнообов'язковістю, поширюються на невизначене і не персоніфіковане коло суб'єктів (членів Церкви або не таких, церковних та інших органи влади та управління); їх дія поширюється на невизначену кількість випадків, передбачених у релігійних нормах.

Отже, релігійні норми – первинний елемент релігійної системи, є обов'язковим, формально-визначеним правилом поведінки, встановленим у формі рішень пап, Вселенських Соборів або керівництва релігійних організацій (церкви), що надає учасникам регульованих релігійних відносин суб'єктивні

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійні (культові) права та обов'язки, з метою упорядкування релігійних суспільних відносин, визначають устрій церкви, відносини церкви з іншими організаціями та державою, і є обов'язковими до виконання кліром та віруючими, як у межах церковного устрою, так і поза ним. Релігійні норми є різновидом соціальних норм, встановлених різними віросповіданнями та мають обов'язкове значення для віруючих, що сповідують певну віру.

1.3. Види релігійних норм

Єдність релігійних норм забезпечується їх призначенням, роллю та місцем у механізмі соціально-нормативного регулювання. Однак єдність релігійної системи як сукупності однорідних релігійних норм не виключає їх внутрішньої спеціалізації, спрямування на спеціальний регульований вплив відносно видового прояву загально родових релігійних відносин. Поєднання загального і спеціального у релігійних нормах і обумовлює об'єднання релігійних норм у певні групи.

Взагалі класифікація релігійних норм передбачає їх поділ на окремі види відповідно обраним критеріям, що відображають сукупність однакових ознак з метою найкращого застосування їх регулятивних властивостей, раціонального їх відображення та вивчення [284, с. 78]. Класифікація релігійних норм викликана наступними потребами: 1) створення вичерпних формально логічних конструкцій поділу норм на види і групи; 2) відображення властивостей кожного різновиду релігійних норм, вияв їх специфічних ознак і особливостей впливу як об'єктивних регуляторів відповідних видів релігійних відносин; 3) формування різновидів релігійних норм як засіб дослідження існуючих релігійних відносин і відображення перспективних напрямків розвитку релігійно-нормативного регулювання; 4) створення теоретичних передумов чіткого закріплення релігійних приписів у відповідних релігійних актах [253, с. 88].

Класифікація релігійних норм, викликана об'єктивним існуванням різних суспільних відносин, що у свою чергу потребують відповідного врегулювання. А отже, процес утворення релігійної системи, як сукупності релігійних норм із властивими специфічними ознаками та функціями, є закономірним та природно необхідним. Релігія, як система релігійних норм, певним чином впорядковує діяльність віруючих, їх поведінку та відповідальність через наявні релігійні приписи. Відповідно такі релігійні приписи знаходяться в основі релігійної системи, і групуються як внутрішньоцілісні компоненти за ознаками об'єктивності, узгодженості релігійних норм, їх єдності, способу їх викладення та закріплення тощо.

Поділ релігійних норм за видами передбачає виділення критеріїв їх диференціації, що містять напрями, у межах яких відбувається поділ загального об'єкта релігійно-нормативного регулювання, аналіз частин об'єкта, визначення його зв'язків з іншими групами об'єктів [13, с. 234].

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Класифікація релігійних норм має на меті з'ясування різних регулятивних властивостей, визначення місця різних релігійних норм в механізмі соціально-нормативного регулювання, встановлення системи властивостей релігійних норм, їх взаємозв'язки. Релігійні норми характеризуються визначеною загальністю, в основі якої знаходиться єдність предмета регулювання, націленість на надання релігійним відносинам певної нормативної форми. Таке загальне предметне спрямування не виключає певної спеціалізації залежно від особливостей предмета регулювання, що і обумовлено виділенням окремих базових релігійних інститутів. Це підкреслює закономірність розвитку суспільних відносин у релігійній сфері. Тому, на нашу думку, найбільш загальною класифікацією релігійних норм є їх поділ за наступними ознаками:

1. Залежно від специфіки об'єкта регулювання, особливостей відповідних релігійних відносин та призначення у механізмі соціально-нормативного регулювання релігійних відносин релігійні норми можуть поділятися на: а) матеріальні релігійні норми – визначають зміст релігійних дій за нормативним регулюванням релігійних відносин, сутність прав, обов'язків, заборон, спрямованих на їх регулювання, виражають зміст діяльності як уповноважених, так і зобов'язаних суб'єктів релігійних відносин; регулюють майнові, соціальні релігійні відносини, визначають права та обов'язки учасників релігійних відносин, статус церкви та релігійних громад, віруючих, кліру та мирян у релігійній діяльності [211, с. 31]; б) процесуальні релігійні норми – визначають форму реалізації матеріальних норм, порядок, способи і методи релігійної діяльності, шляхом закріплення конкретних організаційних релігійних форм реалізації матеріальних релігійних норм; визначають порядок, процедуру оформлення та захист релігійних інтересів, визначених матеріально-релігійними нормами, порядок і послідовність дій релігійних органів та їх керівних органів, які застосовують релігійні норми, спрямовані на врегулювання релігійних відносин та реалізацію уповноваженими суб'єктами своєї релігійної компетенції [418, с. 78]. Процесуальні релігійні норми відрізняються певним подвійним характером: з одного боку, вони створюють передумови для реалізації релігійних інтересів учасників релігійних відносин, закріплених і регульованих матеріальними релігійними приписами; з іншого боку, вони здійснюють і зворотній вплив на матеріальні приписи, виступаючи гарантами, забезпечення виконання матеріальних релігійних норм, без яких неможливий перехід матеріальних релігійних норм із статичного стану у динамічний, безпосередня участь у регулюванні поведінки конкретних суб'єктів релігійних відносин. Процесуальні релігійні норми більш динамічні, більш гнучкі у порівнянні з матеріальними релігійними нормами, спрямовані на реалізацію декількох цілей. Зміст релігійних процесуальних норм пов'язаний із визначенням складу учасників релігійної діяльності, визначення виду необхідних релігійних дій, їх обов'язкову послідовність, встановлення

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

організаційної форми кожної дії, визначення прав та обов'язків учасників релігійної діяльності, закріплюють порядок прийняття рішень [349, с. 287].

2. За методом нормативного регулювання, ступенем активізації корисної дії суб'єктів релігійних відносин та встановленням правил релігійної поведінки релігійні норми поділяють на імперативні, диспозитивні, заохочувальні, рекомендовані, звичайні, визначені, бланкетні, відсильні [48, с. 62]. Розмежовуючи за формою припису, імператив релігійної норми адресується учасникам релігійних відносин, з визначенням характеру вольових вчинків суб'єктів релігійних відносин під час виконання приписів релігійних норм. Імперативні релігійні норми мають суворий, владно-категоричний характер, не припускають відхилень у регулюванні релігійної поведінки, твердо визначають підстави виникнення релігійних відносин, їх зміст і детально закріплені відповідним релігійним нормативним актом. Формами виразу імперативності релігійних норм є категоричність приписів, визначення кількісних та якісних умов застосування і засоби реалізації релігійних норм, заборони інших, ніж зазначено, дій. Залежно від форми викладу і особливостей реалізації імперативного методу регулювання релігійні норми можна поділити на: а) безумовно імперативні – закріплюють припис у категоричній формі, не припускаючи відхилень від закріпленого правила поведінки; б) заохочувальні – релігійні норми закріплюють зацікавленість релігійних організацій, церкви у визначеній правомірній поведінці учасників релігійних відносин, встановлення стимулу для досягнення результатів, що перевищують звичайні релігійні вимоги (відбувається стимулювання певних вчинків учасників релігійних відносин); в) рекомендаційні – закріплюють спеціальний вплив на практичну діяльність у сфері релігійних відносин [8, с. 379]. Диспозитивним релігійним нормам властивий автономний характер, що надає можливість суб'єктам релігійних відносин добровільно визначитись з обсягом, процесом реалізації нормативних релігійних приписів (наприклад, хрещення, вінчання, тощо). При цьому необхідно враховувати можливість прояву диспозитивності в умовах імперативного регулювання релігійних відносин, в межах реалізації імперативного релігійного обов'язку. Заохочувальні релігійні норми приписують засоби заохочення та дотримання релігійної поведінки, з добросовісним виконанням релігійних обов'язків під час досягнення результатів що перевищують звичайні релігійні вимоги. Рекомендовані релігійні норми зазвичай адресовані релігійним громадам, установам, організаціям, визначають варіанти бажаної поведінки для них. Звичайні норми - це нормативна реакція на правомірну релігійну діяльність, переважно звичайні вимоги щодо визначення релігійної діяльності чи поведінки. Норми-заохочення є різновидом уповноважених або зобов'язальних релігійних норм. Визначені – безпосередньо містять опис правила поведінки у статті (пункті), в якій вона викладається (Біблія, Постанови Помісних Соборів). Бланкетні – роблять посилання у загальному вигляді до нормативного акту у цілому чи його частини (рішення релігійних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

організацій, церкви, громад). Відсильні – містять посилання на правило поведінки, що міститься у конкретних статтях даного нормативного акту [2, с. 414].

3. За функціями у процесі впливу на релігійні відносини: а) регулятивні (норми-правила релігійної поведінки), безпосередньо спрямовані на регулювання фактичних релігійних відносин, що виникають між різними релігійними суб'єктами, шляхом надання їм прав та покладання на них обов'язків; б) охоронні норми (норми-оверіги релігійного порядку) фіксують заходи релігійного впливу, примусу, які застосовуються до осіб за порушення релігійних заборон. Регулятивні та охоронні релігійні норми спрямовані на здійснення функцій релігії, релігійного права, релігійних норм: статистичної та динамічної; в) спеціалізовані норми відносяться до окремих інститутів релігійного права і регулюють окремий визначений вид родових релігійних відносин з врахуванням властивих їм особливостей, специфіки, конкретних умов та інших. Спеціальні норми деталізують загальні, конкретизують часові та просторові умови їх реалізації, способи нормативного впливу на релігійні відносини, спрямовані на регулювання окремого виду релігійних відносин, що визначається, перш за все, особливостями релігійних зобов'язань і специфіки суб'єкта релігійних відносин [151, с. 26; 165, с. 132]. Вони обумовлені спеціальною ціллю регулювання окремих видів релігійних відносин. Сфера застосування спеціальних релігійних норм значно вужча ніж загальних, і регулюється ними тільки певні види релігійних відносин, що відображають і мають особливе спеціальне значення.

При цьому зазначимо, що, на думку Л. Джероза та М. Елона, у складі спеціалізованих релігійних нормах можна виділити: дефінітивні (норми-визначення), декларативні (норми-оголошення), оперативні (норми-реагування) [111, с. 51], засновницькі (норми-принципи), забезпечувальні (норми-гаранті), колізійні (норми-арбітри), конкретні та виключні [102, с. 24-52]. Дефінітивні релігійні норми – закріплюють загальні категорії, поняття, що мають істотне нормативне значення. Ці норми є результатом пізнання закономірностей розвитку релігійних відносин, формують визначення тих або інших релігійних явищ та категорій (поняття хрещення, епітимії, чернецтво, церкви та інші). Декларативні релігійні норми – формують певні нормативні принципи, що реалізуються у регулюванні релігійних відносин, об'єктивно забезпечуючи раціональне застосування релігійних норм. Вони зазвичай містять в собі положення програмного характеру, визначають задачі нормативного регулювання релігійних відносин містять нормативні оголошення. Оперативні релігійні норми – відображають гнучкість релігійно-нормативного регулювання і виражаються у відміні певних приписів або їх подовженні у дії, поширення положень релігійних норм на нове коло релігійних відносин, встановлюють умови вступу нормативного релігійного акту в силу, припинення його дії та інші умови. Засновницькі релігійні норми відображають відправні начала нормативної регламентації суспільних релігійних відносин, завдання, цілі,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

принципи, межі, напрямки, закріплюють правові категорії та поняття, регламентують статус суб'єкта у релігійних відносинах, межі дії релігійних громад, церкви, закріплюють церковні засади соціального, економічного та суспільно-політичного релігійного ладу, релігійні догми, канони, волю та обов'язки віруючих чи інших релігійних організацій, громад, основні ідеї та параметри будівництва релігійної системи суспільства; визначають та закріплюють взаємовідносини держави та церкви, церкви та віруючих, формують принципи, цілі та завдання релігійного права, його галузей, інститутів; предмет, форми та засоби релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин. Вони є еталоном, що дозволяють встановити необхідне співвідношення цілей та засобів конкретних правових приписів об'єктивним закономірностям суспільного розвитку. Забезпечувальні релігійні норми містять приписи, що гарантують здійснення суб'єктами прав та обов'язків у процесі нормативного регулювання релігійних відносин. Соціальна цінність їх залежить від того, наскільки ефективно вони сприяють створенню механізму і конструкцій безперешкодної реалізації релігійних прав. Колізійні релігійні норми покликані усунути протиріччя, що виникають між нормативними релігійними приписами. Конкретні релігійні норми – це чітко сформульовані релігійні приписи, що спрямовані та регулюють конкретно визначені релігійні суспільні відносини, і не поширюють свою дію на інші види [60, с. 73]. Виключні релігійні норми – встановлюють особливий порядок, реалізації релігійних обов'язків у порівнянні з загальними або спеціальними релігійними нормами. Здебільшого вони обмежені у застосуванні.

4. За сферою дії розрізняють релігійні норми: загальні, обмежені, локальні. Загальні релігійні норми – фіксують у найбільш загальному вигляді окремі елементи релігійних відносин, на які спрямована їх нормативна дія, містять приписи, які властиві загальній частині певної галузі релігійного права і поширюються на усі чи більшу частину інститутів відповідної галузі права, на учасників релігійних відносин, необмежений період дії і знаходять конкретизацію в інших нормах; функціонують на усій території країни де поширений певний релігійний напрямок (християнство, католицизм, православ'я, мусульманство, індуїзм тощо); на всіх віруючих, чи на чітко окреслену групу віруючих. Релігійні норми обмеженої дії мають межі, що обумовлені територіальними, часовими, суб'єктивними факторами. Локальні релігійні нормативні приписи діють в рамках окремих релігійних громад, конфесій, релігійних організацій, церкви, тощо [102, с. 27]. До них можна віднести родові релігійні норми, що закріплюють загальні поняття, встановлюють вихідні основи та принципи релігійно-нормативного регулювання, закріплюють релігійну систему та структуру органів релігійних організацій, інших суб'єктів релігійних відносин.

5. Залежно від дії у часі релігійні норми можна поділити на:
а) невизначеного строку дії – діють протягом невизначеного строку і

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

припиняють свою дію у випадку відміни або заміни відповідними релігійними нормами; б) визначеного строку дії (тимчасові, періодичні). Як зазначає Ю. Оборотов, такі норми зустрічаються рідко, і пов'язані з експериментом або зміною релігійних норм [253, с. 97].

6. За силою нормативної дії, тобто за актами, в яких релігійні норми містяться, вони поділяються на норми прямої дії (Біблійні заповіді, канони) та норми, що викладені у постановах Вселенських і Помісних Соборів, нормативних актів (рішень, наказів) керівництва релігійних громад, релігійних організацій [178, с. 324]. Значення такого поділу полягає у визначенні внутрішнього співвідношення та взаємодії релігійних норм, нормативна сила яких визначається місцем та вагомістю релігійного акту у релігійній системі.

7. За характером (чи складом) передбачених в релігійних нормах правил поведінки (формі регулювання), вони поділяються на зобов'язуючі (приписують здійснення дій, що містяться у релігійній нормі); уповноважуючі (дозволяють або забороняють здійснювати дії, що передбачені релігійною нормою); забороняючі (приписують утримання, від передбачених релігійною нормою дій) [33, с. 413]. Означені види властиві різним галузям релігійного права. Уповноважуючі релігійні норми забезпечують регламентацію активної поведінки суб'єктів релігійних відносин, закріплюючи корисні суб'єктивні релігійні права, спрямовані на здійснення уповноваженою особою корисних дій. Уповноважуючі релігійні норми реалізуються через певні форми дозволу, що мають деякі особливості: а) набуття дозволу самостійної ролі у регулюванні релігійних відносин; б) зміна місця та ролі заборон у заборонно-дозвільному механізмі соціально-нормативного регулювання; в) чітке визначення активної поведінки суб'єктів релігійних відносин; г) створюється можливість для розвитку релігійних відносин, що спрямовуються на реалізацію релігійних інтересів суб'єктів релігійних відносин [286, с. 150]. Уповноважуючі релігійні норми надають можливість з'ясувати, на чому робиться акцент у поведінці суб'єкта релігійних відносин. Переважне місце займають зобов'язальні релігійні норми. Специфіка забороняючих релігійних норм полягає в тому, що вони формулюються як напівдиспозитивні, тобто прямо не визначаються правила позитивної релігійної поведінки, що притаманне для зобов'язуючих та уповноважуючих норм. Вони вказують на заборонені дії, які не можна здійснювати, і тим самим – диктують правила поведінки. Тому у забороняючих нормах відсутня пряма диспозиція, вони спрямовані на регламентацію пасивної поведінки і закріплюють обов'язки суб'єктів утримуватись від певних дій у релігійній сфері. Для релігійних заборон характерна закріплююча, фіксує функція, певної організації відносин. Зміст релігійних заборон, виражається через пасивну поведінку, забезпечуючи їх специфічну роль, через заборонні норми, гарантовані відповідними видами відповідальності, визначені вимоги до поведінки зобов'язаних суб'єктів, яким вони адресовані і які зобов'язані їх дотримуватись [185, с. 55]. Заборона зазвичай формується не шляхом

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

закріплення приписів, а описом заборонених дій і встановленням припису застосування за нього певного покарання. Тому і встановлюється єдність між описом протиправної поведінки та відповідної їй санкції. Загальність заборони у релігійних нормах доповнюється її детальною формалізованістю, із забезпеченням чітких меж впливу на поведінку учасників релігійних відносин. Заборонні релігійні норми є не тільки передумовою відповідальності, але і зовнішнім виразом, оформленням об'єктивних заборон у сфері релігійних відносин. Вони стають необхідними при реагуванні на порушення меж дозволеної поведінки [301, с. 87]. Соціальна природа релігійних норм визначає дієвий характер дозвільних релігійних норм. Тобто усі способи нормативного регулювання релігійних відносин складають єдину систему, при цьому зміни в одній з релігійних норм обов'язково тягнуть корегування інших. Якщо, визначаючи певний характер релігійної поведінки, релігійна норма будь-що забороняє чи дозволяє, вирішальним, найбільш істотним в ній все ж таки є те, що вона приписує. Для зобов'язальних та забороняючих релігійних норм властивий тісний взаємозв'язок, перехід одного виду в інший, інколи вони поєднуються в одній нормі. У свою чергу норми-заборони та норми-уповноваження можуть бути класифіковані за сферою релігійної діяльності – соціальні, економічні, політичні, особисті; за характером та обсягом викладу релігійного матеріалу – інформативні та елементарні; за ступенем визначеності – абсолютні та відносні.

8. За джерелом походження: від волі Бога (релігійні догми, канони) та релігійні норми, що приймаються безпосередньо уповноваженими особами релігійних організацій (об'єднання віруючих, релігійних громад), церкви, Вселенських та Помісних Соборів тощо [55, с. 81].

9. За змістом і характером реалізації: доктринальні – визначають принципів положення віровчення; культові – регулюють порядок (процес) і зміст проведення релігійних обрядів і служб; побутові – визначають зміст правил, які використовуються віруючими в побуті [272, с. 354].

10. За ступенем визначення викладених структурних елементів релігійних норм у нормативних релігійних актах, їх можна поділити на абсолютно-визначені, відносно-визначені та альтернативні релігійні норми. Абсолютно-визначені – це релігійні норми, які з абсолютною чіткістю визначають умови їх дії, права та обов'язки учасників релігійних відносин, або засоби релігійної нормативної відповідальності. Відносно-визначені релігійні норми не містять достатньо повних відомостей про умови їх дії, права чи обов'язки учасників релігійних відносин або засоби нормативної релігійної відповідальності і надають церковним органам (чи іншим релігійним органам) можливість вирішити справу за участю учасника релігійних відносин відповідно до конкретних обставин справи. Альтернативні релігійні норми передбачають декілька варіантів, умов їх дії, поведінку сторін чи засобів, санкцій за їх порушення [387, с. 17].

11. За сферою виразу у релігійних нормах інтересів окремих віруючих та їх об'єднань, діяльності релігійних громад, організацій, церкви та їх керівних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

органів, посадових осіб (сфера відносин влади, керівництва) можна виділити релігійні норми приватного та публічного релігійного права. До релігійних норм приватного релігійного права відносять норми, що регулюють шлюбно-сімейні відносини, хрещення, чернецтва, відносини церковної власності чи власності іншої релігійної громади (конфесії, організації), норми церковного та канонічного права та інші [326, с. 318]. Релігійні норми публічного релігійного права включають норми, що регулюють державно-церковні відносини, відносини між церквою та віруючими, церквою та релігійними громадами, організаціями, церквою та іноземними релігійними громадами (конфесіями), відносини релігійного судочинства, та інші [169, с. 117].

12. За суб'єктами нормотворчості: актуальні (реальні), індивідуальні (релігійними індивідами) та колективні (релігійні організації, держава) [238, с. 16]. Утворення актуальних релігійних норм відбувається шляхом як стихійно-індивідуальним, так і планомірно-свідомим. Дуалістичний характер актуального нормотворення означає, що реальні релігійні норми створюються як релігійною спільнотою, індивідами (віруючими), так і релігійними організаціями, державою. Так відбувається поєднання об'єктивності та суб'єктивності, групових та суспільних інтересів. Через індивідуальні релігійні норми відбувається корекція відповідних релігійних відносин, змістовна сторона яких засновується на релігійних нормах. Індивідуальні норми виникають на основі релігійних норм як належне, вони не тільки приписують форму поведінки, але і фактичний соціально-нормативний результат; формуються під час співробітництва конкретних суб'єктів релігійних відносин; визначають зміст релігійних відносин, який прийнятний з точки зору сторін-учасників, і є їх інтерпретацією релігійних приписів. Релігійні відносини, що регулюються не абстрактними релігійними нормами, а їх індивідуальними інтерпретаціями, мають особливий зміст, який відповідає певній ситуації [56, с. 77]. До того ж це реальні норми, вони визначають не тільки те, що повинно бути, але й те, що прийнято суб'єктами релігійних відносин. Індивідуальні норми виконують функцію практичної інтерпретації, конкретизації релігійного нормативного акту, вони втілюють логічні норми, що витягуються суб'єктами релігійних відносин при тлумаченні релігійних рішень. Також вони виступають як засоби новелізації релігійного права і необхідні під час створення нових чи зміні діючих релігійних нормативних актів, а також при модифікації релігійних ситуацій та відносин. Завдяки індивідуальним релігійним нормам відбувається адаптація положень релігійних актів (рішень) до відповідних соціальних релігійних обставин і здійснюється регулювання внутрішньоцерковного життя.

13. За сферою розповсюдження дії: внутрішньоцерковні – релігійні норми (канони), визначають організацію, структуру, внутрішній устрій і діяльність церкви (церковних організацій) [387, с. 14] регулюють відносини, що виникають у церковному середовищі; міжцерковні – релігійні норми, які регулювання відносин між конфесійними організаціями, що пов'язані з їх релігійною діяльністю: між

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

керівними органами різних конфесій, між об'єднаннями, які входять до складу даної конфесії та об'єднань інших конфесій, а також між віруючими різних віросповідань; світські – регулюють відносини, що виникають між церквою, її діячами, віруючими особами та іншими суспільними організаціями, в тому числі і державою [115, с. 41; 150, с. 39].

14. За галузевою належністю, тобто за предметом та методом регулювання суспільних відносин: 1) за інститутами – релігійні норми, що регулюють певний різновид релігійних відносин, окремі фрагменти, сторони релігійного життя (релігійна відповідальність, культ, хрещення, основи адміністративного та територіального устрою) та церковне управління (наприклад, релігійні норми регулюють порядок відправлення церковного судоустрою та судочинства), керування, тобто такі, що здійснюють регулювання суспільними релігійними відносинами, суб'єктами яких є віруючі, релігійні громади, релігійні організації, їх керівні органи та інші [102, с. 88]); 2) за підгалузями – це відокремлені однорідні релігійні норми, які містять загальні принципові положення, властиві певним інститутам визначеної галузі, регулюють окремі релігійні відносини, які характеризуються певною специфікою та родовим відокремленням суспільних відносин, об'єднують декілька інститутів однієї галузі (шлюб, церковні спільноти, зовнішні відносини релігійних організацій та установ, тощо); 3) за галуззю – це відокремлені, в середині релігійної системи, однорідні релігійні норми, що регулюють певну сферу релігійних відносин та наділені відносною автономністю, адже стосуються, зокрема, регулювання самостійних питань релігійних відносин: релігійні норми церковного та канонічного права [413, с. 33], які регулюють внутрішній устрій та структурно-організаційну побудову церкви, богослужбову, культову та позакультову діяльність християнських церков, церковно-державних відносин (з позицій Церкви) та ставлення Церкви до інших віросповідань [295, с. 251-252]; цивільного та кримінального права, судового процесу [326, с. 259]. Канонічні – наділені формально-догматичним, релігійно-ідеологічним характером, регулюють внутрішній устрій, богослужбову, культову діяльність християнських церков, структурно-організаційну побудову церкви і позакультове її життя [346, с. 120]. Церковні – визначають організацію, структуру, внутрішній устрій і діяльність церкви (церковних організацій), є корпоративно-обов'язковими загальними правилами поведінки, що виражають волю церкви у цілому або складової її частини, відрізняються офіційним характером та формальною визначеністю, забезпечені можливим корпоративним примусом.

Необхідно зазначити, що серед релігійних норм, у наведеній класифікації, особливе місце та суттєве значення, у регулюванні суспільних релігійних відносин, набувають канони, детальний аналіз яких надасть можливість більш ширше з'ясувати зміст релігійних норм, як первинних приписів та структурних елементів релігійної системи. Адже інакше аналіз змісту релігійних норм та їх класифікація буде не повним. Канони містять специфічну ознаку - релігійно-догматичний напрямок, і постають особливими індивідуалізуючими

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

структурними елементами змісту галузей релігійного права: церковного та канонічного. Канонічне право (*jus canonicum*) християнської церкви – унікальний феномен, який поряд зі своїм непересічним історичним значенням та різноманітністю змісту зберіг і практичну цінність, будучи реальним регулятором певного кола специфічних суспільних відносин [103, с. 33]. Безперечно, канонічне право християнської церкви відіграло важливу роль як один з факторів, що вплинув на формування сучасних систем права багатьох країн. Це зумовлено не тільки важливим місцем, що посідала церква протягом декількох історичних періодів у розвитку права поспіль, а й об'єктивними властивостями самих канонічно-правових приписів. У свій час канонічне право церкви, поряд із системою норм римського цивільного права, розглядалося органами різних держав, уповноваженими на правотворчість, як свого роду ідеальний правовий порядок, до якого потрібно прагнути кожному нормотворцю при створенні власних національних систем права.

Грецьке “канон” мовою раннього християнства означає всяку норму, правило (Гал. 6:16; 2 Кор. 10:13; Пилип. 3:16), норму поведінки (1-е послання Климента, 7,2), правило віри, правило істини, тобто символ. З IV ст. канони починають означати переважно настанови церковні на протигагу законам. Збірку канонів, якими керується Греко-Східна Церква, вперше було офіційно зареєстровано Трульським Собором 692 р. В цей же час з'являються перші тлумачення канонів, ними називали постанови Вселенських Соборів з питань управління справами церкви на відміну, з одного боку, від законів стосовно церковних справ, що виходили від державної влади, з другого – від ухвал Вселенських (а пізніше і Помісних) Соборів з догматичних питань християнства. У середньовічній юриспруденції під канонам розумілося письмово викладене правило, встановлене або затверджене церквою з метою регламентації правових відносин у сфері її компетенції [352, с. 32]. У подальшому вивчення канонів припиняється.

Нині здебільшого схиляються до точки зору, що канон, відповідно до свого змісту та призначення, – це основний церковний закон, який складає фундамент діючого в церкві права. Таке визначення канону пояснюється тим, що з часів, коли склався канонічний корпус церкви, з 883 р. (це рік видання Номоканона Патріарха Фотія у XIV титулах), церква не додала до нього жодного нового канону і жодного з нього не виключила. Таким чином, канон було визнано найвищим джерелом церковного права.

Зазначимо, що канони необхідно визнати різновидом релігійних норм, бо їм притаманні наступні спільні ознаки: 1) нормативність – розповсюдження дії на невизначене і не персоніфіковане коло суб'єктів; вони виступають як масштаб, зразок для поведінки віруючих людей в тій чи іншій ситуації, як еталон визначених відносин; по-друге, їх приписи відносяться не до конкретного індивіду, а до більш або менш поширеного кола людей: до послідовників даної релігії (членів церкви, секти) або до якоїсь її частини (священнослужителів,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

мирян); вони регулюють церковне управління, устрій та церковну дисципліну. Додамо також, що приписи канонів у більшій мірі наділені універсальним характером та не зв'язані територією конкретної держави, порівняно з іншими релігійними нормами, і є продуктом нормотворчої діяльності Соборів та відповідних релігійних організацій (церков); 2) формальна визначеність – зовнішнє закріплення у відповідних джерелах (Постанови Вселенських, Помісних Соборів тощо); 3) офіційний характер – містять релігійні приписи прийняті органами церковної влади (Постанови Вселенських Соборів, рішення Помісних Соборів Української Православної Церкви тощо); 4) загальність – регулювання внутрішньоцерковних відносин, відносин між церквою і державою, між церквою та іншими організаціями в суспільстві, змістом яких є символи віри, шлюбно-сімейні відносини тощо [346, с. 120-121]; 5) їхня реалізація здійснюється через віру, переконання, виконання, дотримання і примус; 6) канони мають авторитарний характер та специфічні засоби забезпечення виконання їх приписів, як специфічний вид та форма санкції, що застосовується у разі не дотримання канонічних приписів; 7) сукупність канонів створює цілісну систему правил поведінки, взаємозалежних і взаємообумовлених, які містять релігійні приписи, що звернені до осіб, які сповідують релігію. До того ж канони мають систематизований характер, що знаходить своє формальне закріплення у: Зводі канонічного права та кодексі канонічного права [228, с. 411-412].

Слід підкреслити, що канони мають власний об'єкт регулювання, який виступає специфічним різновидом релігійних відносин: церковна та релігійна діяльність, поведінка віруючих та кліру, релігійний культ або сукупність обрядових дій, які виникають на підставі реалізації канонічних норм суб'єктами релігійних відносин. Одна зі специфічних особливостей канонів, на відміну від інших релігійних норм, полягає в тому, що їм властивий релігійно-догматичний зміст та вплив [126, с. 8]. Канони встановлюють вимоги до поведінки віруючих в суспільстві, здійснюють регулятивний вплив на їх взаємні відносини і поведінку з мирянами, за допомогою властивих їм специфічних імперативних методів [315, с. 36].

Таким чином, канони є різновидом релігійних норм, але із збереженням притаманних їм специфічних властивостей. На відміну від інших релігійних норм, канони не підлягають зміні, але це не означає, що приписи, які встановлені в них, абсолютно незмінні. Зокрема, канони можуть не використовуватись у зв'язку із зникненням того церковного інституту, який в них закріплений. Так, у 15 правилі Халкедонського Собору визначено віковий ценз для обрання у діако́ніси – 40 років. Із зникненням чину діако́ніса правило не застосовувалося у своєму буквальному значенні. Однак, воно залишилось у канонічному корпусі. Крім того, він містить еклесіологічний принцип, котрий не втратив практичного значення у зв'язку із зникненням інституту, про який в правилі йде мова [103, с. 91]. Інші канони містять виключно вагомі еклесіологічні принципи (узагальнюючі догми, вимоги та основи, що загальноновизнані церквою,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

і знаходяться в основі формування, організації та функціонування механізму регулювання церковних відносин), чим пояснюється їх дія в церкві на підставі прецедентного принципу, і застосування за аналогією у церковному праві.

На нашу думку, канонам властива власна особлива класифікація, яка пояснюється наявністю характерних специфічних підстав поділу, у порівнянні із загальною класифікацією релігійних норм. Так, наприклад: 1) за характером веління, який є спільним критерієм поділу для обох категорій, канони можуть бути позитивними, зобов'язуючими вчиняти ті чи інші дії, та негативними, забороняючими певні вчинки; 2) за ступенем категоричності веління – приписані діяння в одних випадках розглядаються як зобов'язуючі, в інших – тільки як бажані. Релігійні заборони, що містяться в канонах також бувають абсолютні та відносні; 3) за культовим призначенням канонам властивий особливий поділ на магичні та пропіціальні (улесливі), їх приписи встановлюють релігійні свята та приписують певну поведінку в ці дні як пересічним віруючим (прихожанам, мирянам), так і священнослужителям [229, с. 6]; 4) за колом суб'єктів, на яких поширюється дія канонів, виділяються загальні, що розраховані на усіх послідовників даного віровчення; групові, приписи яких поширюються лише на якусь частину з них (священнослужителів, жінок) та спеціальні (наприклад, що передбачають права Папи Римського) [56, с. 20]; 5) за способом свого виникнення, відповідно різноманітним історичним типам релігійних віровчень, виокремлюють канони первісні, політеїстичні, монотеїстичні; 6) за характером суспільних відносин, на які вони впливають, особливими видами є культові, визначають порядок проведення культових обрядів, церемоній і регулюють відносини між людьми під час відправлення релігійного культу та організаційно-функціональні, що визначають структуру конфесійних організацій, порядок їх діяльності, призначення служителів культу, права та обов'язки їх керуючих органів, священнослужителів усіх рангів, відносини між їхніми членами та інше [126, с. 26].

Специфіка полягає в тому, що канони виступають основою, підґрунтям у процесі розробки та прийняття відповідних локальних релігійних норм, які покликані врегулювати окремі релігійні відносини, що виникають в процесі релігійної діяльності в самих конфесійних організаціях (між віруючими громадянами певного віросповідання; між віруючими, священнослужителями та керівними органами релігійних об'єднань, що входять до складу конфесійної організації; між керівними органами організації та її структурними підрозділами) [326, с. 230]. Такі внутрішньоцерковні канони, як і релігійні норми, містяться у статутах та положеннях про церкву та конфесійні організації, вони визначають структуру цих організацій, порядок виборів керівних органів організації та її підрозділів тощо. Але канони регулюють не тільки внутрішньоцерковну діяльність, а й відносини між різноманітними конфесіями. Багато з них активно впливають на суспільні відносини, не пов'язані безпосередньо із задоволенням віруючими їх релігійних потреб, особливо на шлюбно-сімейні.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

При цьому, необхідно пам'ятати про специфічність змісту канонів – релігійно-ідеологічний та догматичний напрям їх релігійного припису, який, у свою чергу, може слугувати ознакою відмежування від інших релігійних норм [228, с. 414].

Проведений аналіз, щодо специфічності канонічних норм та особливостей їх класифікації, вважаємо надає підстави стверджувати, що з однієї сторони, у канонах вбачається загальнообов'язкове правило поведінки, стосовно церковного життя та практики застосування церковних санкцій, підґрунтя релігійних норм; з іншої сторони, В. Ластовський підкреслює значення канону як пам'ятки християнської писемності та церковної історії, як різновиду релігійних норм, з певним догматико-ідеологічним вмістом [180, с. 10].

Оскільки канони виступають основою будь-яких релігійних норм, які розробляються та приймаються на відповідність канонам та не повинні їм суперечити, приймають безпосередню участь у регулюванні релігійних відносин, містять в собі певні релігійні приписи поведінки віруючих, духовенства, то в релігійній системі, вони є не простою сукупністю релігійних норм, а організованою системою церковних правил, канонічних приписів, що складають самостійну систему окремої галузі релігійного права – канонічне право.

Отже, канон – це обов'язкове, формально-визначене правило поведінки, встановлене у формі рішень Пап, постанов Вселенських Соборів, рішень Помісних Соборів Православної Церкви, що надає учасникам релігійних відносин суб'єктивні релігійні (культові) права та обов'язки, повноваження священнослужителів з метою упорядкування релігійних відносин, визначають устрій церкви та структуру церковного управління, відносини церкви з іншими організаціями та державою, і є обов'язковими до виконання кліром та віруючими, як у межах церковного устрою, так і поза ним.

Така точка зору, на наш погляд, дозволяє чітко відмежувати релігійно-догматичні норми від церковно-правових та правильно використовувати вказані терміни у процесі вивчення права як державного, церковного, так і канонічного в рамках юридичної науки; відмежувати правові норми, що використовуються при регулюванні церковних відносин від релігійно-догматичних норм; побудувати структуру та визначити функції, притаманні канонічному та церковному праву; визначити співвідношення канонів та релігійних норм у взаємодії з нормами державного та цивільного права; визначити місце канонічного права як особливої корпоративно-нормативної системи в українському праві, а також з'ясувати роль соціально-нормативних регуляторів, зокрема, релігійних та канонічних норм, у механізмі релігійно-правового регулювання міжцерковних та державно церковних відносин, а також відносин між суб'єктами вірування у церкві.

Підсумовуючи наведене, можемо стверджувати, що релігійні норми необхідно поділяти на окремі види за певними ознаками, які визначають специфічне значення кожного із різновидів релігійних норм у регулюванні

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

суспільних відносин. класифікація релігійних норм надає можливість визначити: місце кожної з релігійних норм у механізмі релігійно-нормативного регулювання; функції релігійних норм; межі регулятивного впливу кожного з різновидів релігійних норм на суб'єктів релігійних відносин тощо.

До основних критеріїв класифікації релігійних норм відносимо: 1) залежно від специфіки об'єкта регулювання, особливостей відповідних релігійних відносин та призначення у механізмі соціально-нормативного регулювання релігійних відносин; 2) за методом нормативного регулювання, ступенем активізації корисної дії суб'єктів релігійних відносин та встановленням правил релігійної поведінки; 3) за функціями у процесі впливу на релігійні відносини; 4) за сферою дії; 5) залежно від дії у часі; 6) за силою нормативної дії, тобто за актами, в яких релігійні норми містяться; 7) за характером (чи складом) передбачених в релігійних нормах правил поведінки (формі регулювання); 8) за джерелом походження; 9) за змістом і характером реалізації; 10) за ступенем визначення викладених структурних елементів релігійних норм у нормативних релігійних актах; 11) за сферою виразу у релігійних нормах інтересів окремих віруючих та їх об'єднань, діяльності релігійних громад, організацій, церкви та їх керівних органів, посадових осіб; 12) за суб'єктами нормотворчості; 13) за сферою розповсюдження дії; 14) за галузевою належністю, тобто за предметом та методом регулювання суспільних відносин.

Отже, на підставі позицій, наведених у першому розділі, маємо можливість констатувати наступне:

1. Релігія – складне соціальне явище, що тісно пов'язане з суспільством та його інститутами і постає як комплексна цілісна система, що має власну структуру, характеризується системою відносин, які утворюються між людьми з приводу предметів їх вірування або безпосередньо між людьми та предметами віри, що визначають її сутність та межі впливу на соціальні відносини.

2. Наведені та проаналізовані теорії, що пояснюють виникнення релігії, релігійних явищ, держави та права, розвиток концепцій праворозуміння (зокрема, природної, ліберальної, комунікативної, інтеграційної), підтверджують існуючий істотний вплив релігії на них. Тому їх положення та принципи вважаємо за потрібне враховувати у розробці нової сучасної універсальної концепції розвитку праворозуміння та вітчизняної юридичної науки, чим будуть створені передумови для досягнення ефективності дії права та правового впливу на поведінку суб'єктів суспільних відносин.

3. Релігійна система у вузькому розумінні – це сукупність релігійних норм, які регулюють релігійні відносини, а у ширшому – це історично утворена, об'єктивно існуюча сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних відносин, релігійної діяльності, релігійних організацій, релігійної свідомості та релігійних норм; останні, зокрема, визначаються характером таких суспільних відносин, засобів, за допомогою яких здійснюється нормативний вплив на суспільні відносини віруючих: релігійні дії та поведінку.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

4. Релігійні норми наділені наступними рисами: нормативність; формальна та змістовна визначеність; інституціоналізованість та документальна зафіксованість в Біблії (Старому та Новому Заповітах), Корані, Сунні, Талмуді, релігійних книгах буддистів та інших. Реалізація релігійних норм (виконання, застосування та використання) забезпечена специфічними засобами релігійного (або державного) примусу; можуть бути санкціоновані державою. Релігійні норми впливають на особливий вид суспільних відносин, у структурі містять: гіпотезу, диспозицію та санкцію. Вони наділені можливістю перетворення у ненормативні регулятори, закріплюються у свідомості людини та стають основою, мотивом певної поведінки та ціллю чи цінністю.

5. За змістом релігійні норми – це правило поведінки загального характеру для віруючих осіб чи релігійних громад, що визначає яким чином, у якому напрямі, протягом якого часу, на якій території діють суб'єкти релігійних відносин; приписує належну, з точки зору релігійної спільноти, а тому обов'язкову для конкретного віруючого, діяльність чи поведінку; виступає як рівний, однаковий масштаб для усіх і кожного з суб'єктів релігійних відносин, які перебувають у сфері їх дії.

Релігійні норми необхідно визначати як загальнообов'язкове конкретно визначене правило поведінки, яке характеризує та уособлює релігійну поведінку суб'єктів релігійних відносин; визначаються і закріплюються у формі заборон, зобов'язань, дозволу; містять певний метод впливу на релігійні відносини, що підлягають врегулюванню. Зміст релігійних норм головним чином визначається змістом релігійних суспільних відносин, що підлягають регулюванню. Також, релігійні норми містять зразок, визначають модель поведінки суб'єкта у релігійних суспільних відносинах, відображаючи напрямок розвитку релігійних відносин.

6. Релігійні норми неоднорідні за своїм змістом і можуть бути класифіковані на: доктринальні (матеріальні), культові (процесуальні), моральні, обрядово-богослужбові, а в окремих випадках – правові (тобто релігійні норми, які санкціоновані державою, або у зв'язку з характером певних суспільних відносин отримали властивості норм права); догматичні (визначають філософське спрямування релігії, її незмінні догмати, константи, з яких походять наступні релігійні та етичні норми); канонічні (регулюють внутрішній конфесійний устрій, богослужбову та обрядову діяльність); культово-обрядові, релігійно-регулятивні, побутові та інші, відповідно до наведених нами класифікаційних критеріїв поділу релігійних норм.

7. Релігійні норми як первинний елемент релігійної системи, є обов'язковим, формально-визначеним правилом поведінки, встановленим у формі рішень Пап, Всесвітніх Соборів або керівництва релігійних організацій (церкви), що надає учасникам регульованих релігійних відносин суб'єктивні релігійні (культові) права та обов'язки, з метою упорядкування релігійних суспільних відносин, визначають устрій церкви, відносини церкви з іншими організаціями та державою, і є обов'язковими до виконання кліром та віруючими, як у межах церковного устрою, так і поза ним.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ РЕЛІГІЙНО-НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

2.1. Система соціально-правового регулювання: поняття та структура

Проблема соціально-нормативного регулювання отримала ґрунтовне дослідження вітчизняними правознавцями. Серед дослідників цієї проблеми можна назвати С. Алексєєва, М. Бобнєва, В. Гоймана, В. Горшенєва, О. Данільян, Н. Діденка, В. Казимирчука, В. Кудрявцева, А. Малько, О. Мельника, Т. Радько, С. Сарновську, В. Селіванова, О. Скаун, Ю. Смоленцева, Т. Тарахонич, Р. Ципеліуса та інших [7; 80; 84; 172; 290; 310; 320; 336; 342; 371; 386].

Дослідження вчених зосереджувались загалом на проблемах ефективності правового регулювання, способах та організаційних формах правового регулювання, понятті та найважливіших ознаках соціальних норм; правовій природі регулювання суспільних відносин; взаємодії моралі та права.

Однак дослідження соціального регулювання та його механізмів вимагає виявлення не тільки загально-методологічних та філософсько-правових засад, а також вивчення його зв'язку з такими поняттями, як буття і дія права, рівнів правової реальності та структури процесу реалізації соціальних норм, права, сутності релігійних норм, їх функцій, соціально-правової дійсності як єдності фактично реалізованих релігійних норм та тих норм, які можуть бути реалізовані при певних фактичних обставинах. Аналізуючи дію механізмів соціального регулювання, необхідно виявити роль соціальних норм, зокрема релігійних, в регулюванні суспільних відносин, визначити місце релігійних норм в системі релігійно-нормативного регулювання.

Аналізуючи дію механізму соціально-нормативного регулювання, важливо виявити і довести наявність у його складі такого структурного елементу як релігійні норми, визначити їх роль у регулюванні окремих видів суспільних відносин. Адже на сьогодні й досі залишається не дослідженим дія механізму релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин, що виникають як результат прийняття релігійними організаціями, церковними установами, Соборами (Вселенськими та Помісними) відповідних релігійних норм (канонів).

Людське суспільство, як і будь-яка інша складна система, може нормально функціонувати та розвиватися лише на основі певних правил, з-поміж яких обирається один з багатьох можливих варіантів поведінки того або іншого суб'єкта. Поведінка людини має вираз в актах, тобто у діях: діяльності чи бездіяльності. Протягом свого розвитку суспільство виробило широку систему засобів та способів регламентації поведінки людей. Соціальна

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

поведінка має комунікативне спрямування, має певний зміст, що співвідноситься з існуючими соціальними цінностями. Різні акти поведінки (внутрішні та зовнішні) складаються у суспільні відносини, які можуть мати матеріальний та духовний характер, бути випадковими та закономірними, індивідуальними та груповими (колективними) [135, с. 81; 374, с. 486–487].

Поведінка людини регулюється. Термін регулювання походить від лат. “regulo – правило” та “regulare” – впорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність з чим-небудь. На думку Ю. Шемшученко та С. Бобровник, правове регулювання є одним з основних засобів впливу на суспільні відносини з метою їх впорядкування в інтересах людини, суспільства і держави [401, с. 40]. Воно може бути: 1) зовнішнім по відношенню до людини та внутрішнім; 2) соціальним – цілеспрямований вплив на узгодження поведінки між людьми, відповідно до вимог певного зразку; 3) технічним – взаємоузгодження поведінки людини з силами та об’єктами природи, технікою, знаряддями та інструментами праці тощо [272, с. 631].

У системі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин виділяють нормативний вплив, який є організаційним фактором, спрямованим на забезпечення ефективної практичної діяльності людей. В юридичній літературі справедливо звертається увага на нерозривність категорій “вплив” та “регулювання”. Термін “вплив” означає вплив на щось за допомогою системи дій, включає як регулювання за допомогою певних соціальних норм, так і інших нормативних засобів та форм впливу на поведінку людей [83, с. 29].

Вперше ідею механізму впливу соціальних норм на суспільне життя висунув М. Александров. Специфічними формами соціально-нормативного впливу на суспільні відносини він вважав встановлення: 1) заборон на здійснення певних дій; 2) відповідного статусу громадян чи юридичних осіб, як суб’єктів суспільних відносин; 3) компетенції органів державної влади, управління, правосуддя; 4) соціально-нормативний взаємозв’язок між учасниками суспільних відносин. Відповідно до форм нормативного впливу вченим виділялись і їх прояви: а) нормативні заборони; б) правоздатність або правовий статус; в) нормативна компетенція; г) суспільно-правові відносини. З іншого боку, С. Алексєєв підкреслив, що механізм соціально-нормативного регулювання відображає момент руху, функціонування правової форми [14, с. 423].

Тому не треба нормативні засоби та форми впливу соціальних норм на суспільні відносини зводити тільки до нормативного регулювання. У юридичній літературі окремі дослідники, зокрема М. Рассолов, І. Тимошенко, В. Червонюк [340, с. 561; 351, с. 591; 393, с. 621] включають у соціально-нормативне регулювання усі види впливу соціальних норм на свідомість та поведінку людей, інші – Г. Назаренко, А. Черданцев, О. Бастрикін [32, с. 171; 243, с. 71; 392, с. 279] виводять за їх межі ідеологію, виховання. Тому існує декілька визначень соціально-нормативного регулювання. Так, на думку Л. Сухоноса, соціально-нормативне регулювання – це соціально-нормативний

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

вплив, тобто сукупність різних видів та форм впливу соціальних норм на суспільні відносини, на поведінку та свідомість людей [329, с. 478]. За визначенням Г. Кельмана, соціально-нормативне регулювання – це вплив соціальних норм на суспільні відносини за допомогою системи спеціальних соціальних та нормативних засобів [146, с. 317]. Не кожний нормативний засіб безпосередньо регулює суспільні відносини, але можна з впевненістю зазначити, що будь-яка соціальна норма не залишається осторонь загального впливу на суспільні відносини.

На думку М. Марченко, соціально-нормативний вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як спеціальної системи власне нормативних засобів (соціальних норм, норм права, релігійних норм, правовідносин, актів реалізації та застосування), так і інших соціальних явищ (свідомості, культури, соціально-нормативних принципів, нормотворчих процесів) [217, с. 285].

Друге визначення, на наш погляд, здається більш прийнятним адже дозволяє точно визначити місце та функціональну роль соціальних норм, зокрема релігійних, у системі соціального-нормативного регулювання суспільства та використання їх за призначенням.

Соціально-нормативні засоби приймають участь у соціально-нормативному регулюванні та соціально-нормативному впливі. Якщо соціально-нормативне регулювання зазвичай визначає вплив усієї системи соціально-нормативних засобів на суспільні відносини з метою їх впорядкування, то соціально-нормативний вплив – процес впливу соціальних норм на суспільні відносини, свідомість та поведінку людей [342, с. 625]. Предметом соціально-нормативного регулювання є економічні, політичні, релігійні, соціальні суспільні відносини, які правовими нормами не регулюються, але на які вони так чи інакше поширюється вплив різних соціальних норм. Якщо соціально-нормативне регулювання пов'язано зі встановленням конкретних прав та обов'язків суб'єктів, з прямими приписами про належне та можливе, то соціально-нормативний вплив – не завжди. Якщо перше означає здійснення соціальних норм через суспільні відносини, то друге – не обов'язково. Зазначимо, якщо соціально-нормативне регулювання здійснюється за допомогою виключно нормативних засобів, то соціально-нормативний вплив – за допомогою як нормативних, так і не нормативних (соціальних, ідеологічних, психологічних та інші) механізмів. Нормативне регулювання здійснюється на підставі норм, під якими розуміють різні легітимно об'єктивовані правила поведінки загального та індивідуального характеру. Значення соціально-нормативного регулювання суспільних відносин набуває особливої актуальності у зв'язку з підвищенням вагомості релігійних норм, як різновиду соціальних, у регулюванні суспільних відносин.

Задля регулювання поведінки людей та їх об'єднань у суспільстві формуються певні правила поведінки, котрі орієнтують на досягнення тієї чи іншої мети. Правила, що покликані регулювати життя суспільства,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

забезпечувати в ньому бажаний порядок і стабільність, називають соціальними нормами. З метою досягнення узгодженості у поведінці усіх суб'єктів суспільних відносин здійснюється соціальне регулювання, тобто цілеспрямований вплив соціальних норм на поведінку людей, через дію яких впорядковується людська поведінка [138, с. 69; 139, с. 37–44; 179, с. 94].

Соціальне нормативне регулювання має власний поділ на види, відповідно до різновиду соціальних норм та регульованих ними суспільних відносин: 1) правове – цілеспрямований текстуальний (інформаційно-ціннісний) правовий вплив на суб'єктів правової комунікації, що викликає їх відповідну поведінку, адекватну текстові, що впливає; орієнтація поведінки суб'єктів правової комунікації на її нормативні умови, зі свідомо-вольовим та нормативним характером [272, с. 632]; 2) релігійне – дія релігійних норм, яка характеризує спеціальний релігійно-нормативний вплив на поведінку та діяльність суб'єктів релігійних суспільних відносин, визначаючи зафіксовані у релігійних приписах орієнтири для організації релігійної діяльності учасників регульованих відносин та досягнення фактичних цілей релігійних норм; 3) політичне – здійснюється регулювання відносин класів, прошарків населення, націй, політичних партій та інших суспільних утворень, спрямованих на завоювання, утримання та використання державної влади [81, с. 401]; 4) моральне – регулювання суспільних відносин між суб'єктами відбувається з позицій почуттів, емоцій, оцінювання своєї та чужої поведінки з точки зору добра, справедливості та порядності; 5) корпоративне – врегульовуються права та обов'язки членів партій, профспілок, добровільних об'єднань (молодіжних, жіночих, творчих, наукових, культурно-освітніх, спортивно-оздоровчих та інших об'єднань), визначається порядок їх створення та функціонування (структура, порядок управління, повноваження органів об'єднання, розмір членських внесків тощо), а також узгоджуються відносини таких об'єднань з державними органами та іншими об'єднаннями тощо.

До засобів соціально-нормативного регулювання відносять перш за все соціальні норми: правові (юридичні), моральні, релігійні, корпоративні, політичні, звичаї, традиції та інші. Але соціальні норми – хоча і основні, далеко не єдині засоби впливу на поведінку людей: засобами регулювання є також індивідуальні приписи, владні веління організаційного примусу та інші. У юридичній літературі переважає точка зору, що із способами соціально-нормативного регулювання (як основними, так і додатковими) взаємодіють неюридичні способи впливу на свідомість, волю, а значить, і на поведінку людей у суспільстві [337, с. 401]. При цьому зазначимо, що релігійні норми не відносять ні до основних чи додаткових нормативних способів регулювання, ні до неюридичних, тобто не визначено їх місце у системі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин.

У системі соціально-нормативного регулювання важлива роль належить правовому регулюванню, під яким розуміють вплив норм права

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

(системи правових норм), інших спеціально-юридичних засобів на поведінку людей і на суспільні відносини з метою їх впорядкування та прогресивного розвитку [348, с. 71]; як різнобічний вплив на суспільні відносини усіх правових явищ, у тому числі правових ідей, принципів правового життя суспільства, не втілених у юридичній формі [281, с. 55]; цілеспрямований вплив на поведінку людей та суспільні відносини за допомогою правових засобів [346, с. 196]. Переважним регулятором суспільних відносин є норми права, проте не варто зменшувати значення інших соціально-нормативних регуляторів суспільних відносин, зокрема релігійних норм. Соціально-нормативному регулюванню підлягають різні суспільні відносини, у тому числі і релігійні, адже вони відображають як індивідуальні релігійні інтереси членів суспільства, так і інтереси загально соціальні; реалізують взаємні релігійні інтереси їх учасників, кожний з яких йде на деякий утиск власних інтересів заради задоволення інтересів інших; утворюються на підставі згоди виконання певних релігійних правил, які визнані обов'язковими; вимагають дотримання релігійних правил, обов'язковість яких підкріплена достатньо дієвою силою [61, с. 312]; виникають між людьми та їх об'єднаннями; мають принципове значення для держави, об'єднань людей, конкретних осіб; забезпечують нормальний процес обміну соціальними та релігійними цінностями і процесів управління у суспільстві; потребують і піддаються соціально-нормативній регламентації. Коло таких відносин є усталеним, воно змінюється залежно від конкретних умов того або іншого етапу розвитку суспільства. Управління здійснюється задля задоволення як індивідуальних, так і загальносуспільних релігійних інтересів та має реалізовуватися за суворими правилами, забезпеченими силою примусу. Суб'єкти таких суспільних відносин є свідомими і вольовими їх учасниками [320, с. 492].

Соціально-нормативне регулювання як інструмент соціального управління суспільством, покликано впорядкувати суспільні відносини, забезпечуючи реалізацію інтересів суб'єктів. Досягнення цієї мети відбувається за допомогою дії структурного елементу – механізму соціально-нормативного регулювання. Це така система соціально-нормативних засобів, яка дозволяє найбільш послідовно та гарантовано впливати на перешкоди, адже окремі нормативні інструменти цього у повному обсязі забезпечити не можуть. Механізм соціально-нормативного регулювання у процесі свого здійснення складається з визначених етапів та відповідних елементів, що забезпечують рух інтересів суб'єктів до цінностей.

Сукупність соціально-нормативних засобів, за допомогою яких поведінка суб'єктів суспільних відносин приводиться у відповідність до вимог і дозволів, що містяться у соціальних нормах, називається механізмом соціально-нормативного регулювання суспільних відносин. Механізм соціально-нормативного регулювання виражає спосіб функціонування, систему засобів впливу, дієву сторону процесу нормативності у впорядкуванні

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

суспільних відносин. При цьому соціально-нормативне регулювання є тривалим процесом, який поділяється на стадії, на кожній з яких використовуються особливі нормативні засоби, які дозволяють зібрати та систематизувати усі нормативні чи соціальні засоби впливу на суспільні відносини, визначити місце та роль будь-якого соціального чи нормативного засобу регулювання суспільного життя.

Механізм соціально-нормативного регулювання є системою взаємопов'язаних структурних елементів: соціальних норм, соціальних фактів, суспільних відносин та актів індивідуальної реалізації соціальних норм. На думку М. Матузова, механізм соціально-нормативного регулювання включає тільки те, без чого неможливо врегулювати суспільні відносини, а саме жорстке їх нормування. Крім того, вчений наголошує, що механізм соціально-нормативного регулювання охоплює усю сукупність соціально-нормативних явищ, діючих у суспільстві та здійснюючих вплив на свідомість та поведінку суб'єктів [342, с. 624]. Соціально-нормативне регулювання включає наступні стадії:

- 1) виникнення соціальних норм та їх загальна дія (регламентація суспільних відносин), встановлення чи закріплення певного правила поведінки;
- 2) виникнення суб'єктивних прав та обов'язків;
- 3) реалізація суб'єктивних прав та обов'язків, втілення їх у конкретній, фактичній поведінці учасників суспільних відносин; організація поведінки учасників суспільних відносин, узгодження дій між ними та оцінка реальної фактичної поведінки з позиції встановлення соціальних приписів;
- 4) застосування соціальних норм. Так, наприклад, для реалізації норм права у фактичній поведінці суб'єктів необхідне видання актів застосування соціальних норм [185, с. 154].

Дотримання цих стадій формує єдність у регулюванні різних суспільних відносин, оцінку та стимулювання їх розвитку. У процесі соціально-нормативного регулювання не завжди використовуються правові норми, в деяких випадках регулятивний вплив здійснюється за допомогою інших регуляторів, а саме: релігійних норм, моральних та етичних, корпоративних та звичаїв, традицій та ритуалів.

Аналізуючи структурні елементи та механізм соціально-нормативного регулювання, можна чітко визначити місце релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. На нашу думку, соціально-нормативне регулювання, що здійснюється за допомогою конкретних релігійних норм дозволяє привести поведінку суб'єктів суспільних відносин у відповідність до вимог і дозволів, що містяться у релігійних приписах.

Релігійні норми, як різновид соціальних норм входять до складу механізму соціально-нормативного регулювання і виступають приписами та зразками, моделями поведінки у суспільних відносинах [209, с. 271]. Адже саме з релігійних норм, їх змісту починається соціально-нормативний вплив на релігійні відносини. Підкреслимо, що ефективність соціально-нормативного

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

регулювання залежить від того, наскільки релігійні норми вірно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються.

Релігійні норми постають як вихідна нормативна база для соціально-нормативного регулювання, оскільки містять модель необхідної поведінки, сформульованої у диспозиції релігійних норм. Регулюючий вплив релігійних норм на суспільні відносини полягає у тому, що вони конструюють модель обов'язкової або дозволеної поведінки різних суб'єктів цих відносин. Це знаходить свій вираз у наданні одним суб'єктам суспільних відносин певних прав і в покладанні на інших певних обов'язків, пов'язуючи їх тим самим взаємними правами і обов'язками. При цьому можливості релігійних норм у регулюванні суспільних відносин не свавільні і не безмежні.

Релігійні норми є засобом регуляції взаємовідносин індивідів, соціальних груп, усього суспільства в цілому, вони виступають як соціальна цінність. Необхідно зазначити, що основне завдання релігійних норм – організація релігійних відносин громадян, їх поведінки, враховуючи їх індивідуальні потреби. На цій стадії формується релігійне правило поведінки, яке направлено на задоволення релігійних інтересів суб'єктів суспільних відносин, що потребують їх упорядкування. Тобто визначається не тільки коло релігійних інтересів і відповідних суспільних відносин, у рамках яких їх здійснення буде правомірним, а й прогнозування перешкод, а також можливих нормативних засобів їх подолання. Нормативна регламентація релігійних відносин – це стадія, на якій проходить розробка релігійних норм як загальнообов'язкових правил поведінки [202, с. 249].

Релігійні норми встановлюють вимоги до поведінки віруючих в суспільстві, здійснюють регулятивний вплив на їх взаємні відносини і поведінку з мирянами, за допомогою властивих їм специфічних методів, виявляючи, тим самим, імперативний характер. При цьому треба враховувати, що з точки зору механізму дії, релігійні норми – міцний регулятор поведінки, тому й є необхідним та важливим інструментом підтримки та збереження порядку в суспільстві. Визначаючи поведінку віруючих та діяльність релігійних організацій, релігійні норми регулюють суспільні відносини, а, з іншого боку, конфесійні організації активно впливають на формування релігійних уявлень, норм та поведінку людей, їх стосунки. Безпосереднім чинником виникнення релігійних норм є релігійно-нормотворча діяльність визначеного кола суб'єктів, що полягає у прийнятті, зміні або відміні певних релігійних норм. На цій стадії формується правило поведінки, яке спрямоване на задоволення релігійних інтересів, що вимагають їх справедливого упорядкування. Безпосередньо на підставі реалізації релігійних норм, у процесі здійснення суб'єктами суспільних відносин будь-яких культових дій, релігійних обрядів, дотримання внутрішньоцерковних правил поведінки, виникають релігійні відносини. Отже, об'єктом регулювання релігійних норм є специфічний різновид суспільних відносин – релігійні: релігійна діяльність і поведінка віруючих та кліру,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійний культ, або сукупність обрядових дій. Виникнення суб'єктивних релігійних прав і обов'язків – це стан переходу від загальних релігійних приписів до конкретної моделі релігійної поведінки конкретних суб'єктів.

Релігійні норми впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин і містяться у нормативних актах, якими встановлюється режим соціально-нормативної регламентації будь-якого виду релігійних відносин. Метою видання релігійно-нормативних приписів є досягнення необхідного суспільно корисного результату.

Критерієм ефективності релігійних норм є міра досягнення цілей, поставлених перед ними. Вони поділяються на близькі і кінцеві, прямі і непрямі та інші [342, с. 632]. Але загальним у всіх випадках є: а) закріплення за допомогою релігійних нормативних засобів уже існуючих релігійних суспільних відносин; б) стимулювання тих, що вже існують і, які відповідають загальному інтересу суспільства; в) створення умов для виникнення і розвитку нових форм релігійних суспільних відносин; г) вилучення з практики соціально небезпечних відносин.

Основними чинниками, що забезпечують ефективність дії релігійних норм у механізмі соціально-нормативного регулювання, можна вважати:

1. Відповідність вимог релігійних норм рівню соціально-економічного розвитку суспільства [81, с. 347]. Закономірності розвитку суспільства можуть або вірно визначатися і відображатися у релігійних нормах, або спотворюватися ними. Це призводить до виникнення релігійних норм, що не відповідають соціальним та релігійним вимогам даного етапу розвитку суспільства.

2. Рівень досконалості нормотворчості [290, с. 551]. Чим досконаліша нормотворчість, тим швидше і повніше будуть досягатися цілі, визначені при виданні конкретних релігійних норм. Якщо існує неузгодженість окремих релігійних норм із існуючими суспільними відносинами, прогалини та відсутність реальних санкцій, то все це суттєво впливає на рівень ефективності дії релігійних норм у соціально-нормативному регулюванні.

3. Рівень культури громадян [1, с. 516]. Сутність культури виявляється у тому, що всі суб'єкти релігійних суспільних відносин мають бути обізнані зі змістом релігійних норм, чітко уявляти свої права та обов'язки, неухильно дотримуватися їх. Без цих вимог не можуть бути ефективними соціально-релігійні вимоги.

Співвідношення фактичних результатів дії релігійних норм з цілями, що ставилися при їх виданні, виявляє ефективність або неефективність норми. Досягнутий рівень цих цілей і буде визначати рівень ефективності норми.

Вважаємо, що специфічне значення релігійних норм у системі соціально-нормативного регулювання здебільшого пояснюється особливостями впливу релігійних норм на суспільні відносини: регулювання суспільних відносин шляхом встановлення певних правил та варіантів поведінки, прав та обов'язків учасників релігійних відносин [320, с. 310]. Якщо до видання релігійних норм

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

існує можливість, залежно від різних обставин, обирати варіант поведінки, то з їх прийняттям, у будь-якій формі (нормативному акті), можливість вибору отримує нормативне закріплення. Суб'єкту дозволяється, надається право діяти визначеним способом, і якщо він обере саме такий спосіб, який отримав нормативне закріплення, то йому забезпечується підтримка та захист [9, с. 228]. Статична функція релігійних норм у механізмі соціального правового впливу пов'язана з динамічною: здатність змінювати, удосконалювати суспільні відносини, сприяти їх розвитку відповідно до потреб суспільства, з тим, аби забезпечити нормальний рух суспільних відносин, певним чином їх організувати, закріпити, надати їм стійкість. Динамізм виключає можливість перетворення системи релігійних норм у застиглу від реальних життєвих суспільних відносин систему регулювання.

Релігійні норми входять до складу соціально-нормативного регулювання, як складові елементи у системі соціальних норм та реалізуються відповідно до існуючих суспільних відносин [320, с. 425]. Релігійні норми, що визначають права та обов'язки, компетенцію суб'єктів суспільних відносин, структуру органів та механізм управління, закріплюють права, якими користується суб'єкт, впливаючи певним чином на волю і свідомість інших, стимулюючи певний характер та напрям релігійної діяльності. На цій стадії вплив релігійних норм відбувається шляхом спрямування суб'єктом своєї діяльності у відповідності з вимогами релігійних приписів. До того ж, такий вплив є необхідним, аби суб'єкти, беручи участь у конкретних релігійних відносинах, знали той комплекс прав, якими вони наділені. При цьому загальний масштаб (межа) релігійної поведінки, що міститься у релігійних нормах, персоніфікується. Механізм соціально-нормативного впливу зі статичного стану через механізм соціально-нормативного регулювання переходить у рух (динамічний стан) [310, с. 47].

Слід підкреслити, що релігійні норми взаємопов'язані з іншими соціальними нормами та взаємодоповнюють один одного у механізмі соціально-нормативного регулювання. Певні релігійні соціальні інтереси зовнішньо мають вираз як інтереси усієї спільноти віруючих. У результаті її функціонування утворюються суспільні відносини, стійкі загальні форми особистих зв'язків, які перетворюються у конкретну індивідуальну поведінку віруючих, утворюючи систему релігійно-нормативного регулювання із специфічним механізмом релігійно-нормативного регулювання, неодмінним складовим елементом якої є релігійні норми. В окремих випадках у сфері релігійно-нормативного регулювання відбувається поєднання релігійних та правових норм. Зокрема, у країнах мусульманської правової системи конституційно закріплюється обов'язкова відповідність діючих правових норм нормам мусульманського права. Крім того, В. Лубський та В. Борис зазначають, що у випадку пробілів у законі судді уповноважені застосовувати релігійні норми, що містяться у джерелах мусульманського права та застосовувати санкції, встановлені

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

мусульманським деліктним правом [192, с. 37] Система релігійно-нормативного регулювання може включати різні види правил поведінки, серед яких не тільки релігійні та правові, але і моральні, етичні норми, звичаї та інші.

Особливістю релігійно-нормативної системи є її суть – перш за все релігійні норми, які складають її ідейну основу і забезпечують єдність її регулюючого впливу на суспільне життя. Релігійна норма – це первинний елемент механізму релігійно-нормативного регулювання у соціально-нормативному регулювання суспільних відносин, що визначає його основу, той напрямок соціально-нормативної поведінки, який програмується у реальних релігійних суспільних відносинах. Релігійні норми необхідно дійсно вважати нормативною основою механізму релігійно-нормативного регулювання, оскільки у них сконструйована та модель суспільних відносин, які відповідають релігійним потребам та інтересам громадян. Справа в тому, що у середньовіччя релігія здійснювала найбільший вплив на суспільне життя, а релігійна система займала провідне місце у порівнянні з правовою. Тому протягом тривалого часу функціями головного регулятора суспільних відносин були наділені релігійні норми. До них приєднувались інші види соціальних регуляторів, у тому числі юридичні та моральні, звичаї, багато з яких за своїм змістом прямо дублювали релігійні приписи. Таке поєднання релігійних, правових, моральних норм, звичаїв і складають основу соціально-нормативного регулювання суспільних відносин.

Релігійні приписи є системоутворюючою домінантою. Система релігійно-нормативного регулювання не включає норми, що суперечать релігійним настановам і цілям. Це, перш за все, стосується звичаїв та правил, які різняться з домінуючими релігійними настановами (іслам, християнство, іудаїзм, тощо). Вони відносяться до релігійних правил поведінки, що застосовуються населенням, яке сповідує іншу релігію, а також до правових норм, що не узгоджуються з релігійними приписами або прямо суперечать їм. Усі соціальні норми перебувають у тісному взаємозв'язку між собою, взаємодіють та доповнюють один одного, здійснюючи комплексний вплив на суспільні відносини. Особливістю релігійного нормативного регулювання є те, що правові норми у ній переплітаються з іншими видами правил поведінки, перш за все з релігійними, і не завжди можуть бути послідовно відмежовані від них.

У системі релігійного нормативного регулювання завжди є сфера конкуруючого впливу правових та релігійних норм, які виступають взаємозамінними регуляторами. У цьому випадку чітко відображаються недостатня відокремленість права від інших правил поведінки, яка доповнювалась більш активним розвитком інших видів соціальних норм [14, с. 421].

На підставі релігійних норм формуються релігійні відносини, які індивідуалізовані суспільними зв'язками між особами, характеризуються наявністю прав та обов'язків і підтримуються примусовими засобами. Завдяки релігійним відносинам між суб'єктами встановлюється стійкий зв'язок, конкретизується склад сторін, обсяг їх суб'єктивних прав та обов'язків. Механізм

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

соціально-нормативного регулювання діючи через релігійні відносини, надає можливість реалізуватись релігійним приписам.

Релігійні відносини, містять відповідний об'єкт та предмет соціально-нормативного регулювання [356, с. 105-106]. Вони відбуваються у межах, визначених релігійними нормами та визнаються структурними елементами механізму соціально-нормативного регулювання [178, с. 321]. Релігійні норми, регламентуючи релігійні відносини, надають їм нормативної форми, їх учасники стають суб'єктами релігійних відносин, які взаємопов'язані правами та обов'язками. Відтак, релігійно-нормативні відносини, як різновид суспільних відносин, це форма, в якій визначена в релігійних нормах модель релігійної поведінки суб'єктів набуває свого реального буття. Водночас реалізація релігійно-нормативних приписів, здійснення прав і обов'язків, що містяться у релігійних нормах, може відбуватися і поза рамками соціально-нормативних відносин. Така ситуація виникає, наприклад, при додержанні суб'єктом релігійних приписів, що містить у собі певні заборони. Релігійні відносини виникають на підставі релігійних норм і за наявності соціально-нормативних фактів, у яких абстрактний припис трансформується у конкретне релігійне правило поведінки для відповідних суб'єктів релігійних відносин. Виникнення релігійних суб'єктивних прав і обов'язків – це стан переходу від загальних приписів релігійних норм до конкретної моделі релігійної поведінки конкретних суб'єктів.

Процес реалізації релігійних норм здійснюється за допомогою методів та способів соціально-правового регулювання. Метод соціально-нормативного регулювання – сукупність способів соціально-нормативного впливу на суспільні відносини залежно від їх характеру. Залежно від різновиду суспільних відносин виділяють метод централізованого та децентралізованого соціально-нормативного регулювання. Перший метод – авторитарний – базується на відносинах субординації між учасниками суспільних відносин. За його допомогою регулюються відносини, де пріоритетним, як правило, є загальносоціальний інтерес та відбувається централізоване управління соціальними процесами. Другий – автономний – побудовано на координації цілей та інтересів сторін у суспільних відносинах і застосовується для регламентації відносин суб'єктів суспільства, задоволення власних (приватних) інтересів, учасники суспільних відносин виступають як рівноправні сторони [341, с. 291].

Щодо конкретних релігійних відносин, врегульованих певними релігійними нормами, означені способи соціально-нормативного регулювання набувають характер: дозволу, зобов'язання та заборони. Так, дозвіл суб'єкту певної поведінки буде реальним лише за наявності обов'язків інших суб'єктів задовольняти потреби, які в цьому зв'язку виникли в уповноваженого суб'єкта. Крім засобу соціально-нормативного регулювання, визначають і його типи, під якими розуміють особливості загального порядку регулювання та впливу релігійних норм на суспільні відносини, які залежать від того, на чому базується

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

соціально-нормативне регулювання в даному конкретному випадку: дозволу чи заборони [190, с. 301]. Відповідно до цього існують такі типи соціально-нормативного регулювання: 1) загальний дозвіл – це тип соціально-нормативного регулювання, який базується на своєрідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші активні дії (управомочні релігійні норми); 2) заборона – зобов'язання утримуватись від здійснення дій (забороняючі релігійні норми); 3) звільнення від заборони – тип соціально-нормативного регулювання, основу якого складає загальна заборона певних видів дій, але при цьому формулюється конкретне звільнення від неї, тобто робиться виняток із загальної заборони [1, с. 503]; 4) зобов'язання – обов'язок щодо активної поведінки – щось робити, надати, здійснити (зобов'язальні релігійні норми); 5) рекомендації (порада) [216, с. 363]. Специфіка релігійних норм як засобів регулювання суспільних відносин полягає у поєднанні методів “акрівії” (питання вирішується з позицій суворого визначення, не передбачаючи відхилень від основних начал християнського вчення і застосовується у випадках, коли мова йде про основні догматичні начала релігії (релігійні догми, канони) та “ікономії” (передбачається відхилення від канонічних релігійних правил у бік доцільності, якщо питання яке вирішується не має догматичного характеру) [272, с. 521]. Поєднання цих специфічних методів регулювання суспільних відносин пов'язано із сутністю регулювання суспільних відносин.

Суб'єктивні права учасників релігійних відносин можна розглядати як єдність трьох можливостей. 1) загальна можливість поведінки особи; 2) конкретна можливість – вимога вчиняти відповідні дії або, навпаки, утриматись від них; 3) спеціальна можливість – носій суб'єктивних прав вдається у необхідних випадках до захисту порушених прав. Існування суб'єктивних прав є гарантованою можливістю вчиняти певні дії. Суб'єктивні права можна розглядати як межу можливої поведінки: самостійного вибору певного зразка релігійної поведінки, що містять релігійні норми [354, с. 73]. Перетворення можливості у дійсність залежить від рішення особи, від того, у якому обсязі використовується надане суб'єктивне право. А це вже є межею поведінки. Тому, вказівка на існування межі у поведінці відображає перехід можливості (загальної, конкретної, спеціальної) у дійсність.

Врегульовані релігійними нормами, суспільні відносини є нормативною формою фактичних релігійних відносин, за допомогою яких останні впорядковуються та ефективніше досягають результату, заради яких вони утворюються. Релігійні суспільні відносини є зовнішньою формою втілення вимог релігійних норм та релігійної поведінки людей. Реалізація релігійних норм є перетворенням, втіленням релігійних приписів у фактичну релігійну діяльність організацій, органів, громадян.

Релігійні права та обов'язки суб'єктів релігійних відносин втілюються через фактичну релігійну поведінку суб'єктів, яка завжди веде до встановлення релігійних суспільних відносин і практично неможлива поза ними. Реалізація

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

суб'єктивних прав завжди пов'язана з активною поведінкою уповноваженої особи [172, с. 82; 320, с. 312].

Означена дія механізму соціально-нормативного регулювання завершується, оскільки забезпечується та фактична, реальна релігійна поведінка суб'єктів, той результат, на який була спрямована дія релігійних норм. Т. Тарахонич вважає, що акти реалізації як у безпосередніх, так і в опосередкованих формах займають особливе місце у механізмі соціально-нормативного регулювання, адже є кінцевою метою соціально-нормативного впливу [335, с. 46]. Під безпосередніми формами актів реалізації розуміють дотримання, виконання, використання релігійних норм [84, с. 42]. Під час дотримання встановлюються релігійні правила поведінки, за якими суб'єкти релігійних відносин утримується від здійснення дій, що забороняються релігійними нормами; виконання релігійних норм передбачає здійснення активних дій, задовольняючи власні релігійні інтереси та інших суб'єктів. При використанні релігійних приписів суб'єкти релігійних відносин отримують релігійні блага, цінності, задовольняють особисті релігійні інтереси; не повинні вчиняти перешкод релігійним інтересам інших осіб та суспільним інтересам, які підлягають охороні і захисту.

Через соціально-нормативні факти, які займають особливе місце в механізмі соціально-нормативного регулювання відбувається трансформація абстрактних правил релігійних норм в конкретні права та обов'язки учасників релігійних суспільних відносин.

Соціально-нормативні факти, як структурні елементи механізму соціально-нормативного регулювання, є визначенням спеціальних умов, при настанні яких відбувається перехід від загальних до більш конкретних правил релігійної поведінки [330, с. 509].

Підсумовуючи наведене зазначимо:

1. Соціально-нормативне регулювання здійснюється відповідно до визначених конкретних соціальних норм, засобів їх об'єктивації і реалізації, що покликані забезпечити стабільність суспільних відносин шляхом найбільш оптимального поєднання суспільних та індивідуальних інтересів членів соціуму з метою створення умов для прогресивного розвитку кожної особистості, а також реалізації її прав та свобод; сукупність соціальних та нормативних засобів, що покликані забезпечити стабільність суспільних відносин шляхом найбільш оптимального поєднання суспільних та індивідуальних інтересів членів соціуму з метою створення умов для прогресивного розвитку кожної особистості, а також реалізації її прав та свобод.

2. У процесі аналізу соціально-нормативного регулювання суспільних відносин традиційно увага відводиться нормам права, що ускладнює можливість виокремлення зі складу системи соціально-нормативного регулювання такого структурного елементу як релігійні норми та, відповідно, механізм релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин. Проте результати дослідження

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

надають можливість стверджувати, що соціальне нормативне регулювання у своєму складі, поруч з правовим, політичним моральним, корпоративним регулюванням, містить релігійне – дія релігійних норм, яка характеризує спеціальний релігійно-нормативний вплив на поведінку та діяльність суб'єктів релігійних суспільних відносин, визначаючи зафіксовані у релігійних приписах орієнтири для організації релігійної діяльності учасників регульованих відносин та досягнення фактичних цілей релігійних норм.

3. Порівняно з правовим регулюванням релігійне: засновується на правилах встановлених священними книгами та церковними канонами; поширюється на осіб, що сповідують дану релігію та на усі сфери відносин між людьми; передбачає релігійні санкції (відлучення від церкви тощо). До складу релігійного регулювання входить механізм релігійно-нормативного регулювання релігійних відносин. Механізм релігійно-нормативного регулювання є системою взаємопов'язаних структурних елементів: релігійних норм, релігійних фактів, релігійних відносин та актів реалізації релігійних норм. Механізм релігійно-нормативного регулювання впливає на поведінку осіб через відповідні релігійні приписи (правила, зразки поведінки).

3. Релігійні норми, як різновид соціальних норм одночасно входять до складу механізму соціально-нормативного регулювання та механізму релігійно-нормативного регулювання і виступають приписами та зразками, моделями поведінки у суспільних відносинах. Адже саме з релігійних норм, їх змісту починається соціально-нормативний вплив на релігійні відносини. При цьому треба враховувати, що з точки зору механізму дії, релігійні норми – міцний регулятор поведінки, тому й є необхідним та важливим інструментом підтримки та збереження порядку в суспільстві. Визначаючи поведінку віруючих та діяльність релігійних організацій, релігійні норми регулюють тим самим й суспільні відносини, а з іншого боку конфесійні організації активно впливають на формування релігійних уявлень, норм та поведінку людей, їх стосунки.

4. Об'єктом релігійно-нормативного регулювання є специфічний різновид суспільних відносин – релігійні: релігійна діяльність і поведінка віруючих та кліру, релігійний культ, або сукупність обрядових дій. Виникнення суб'єктивних релігійних прав і обов'язків – це стан переходу від загальних релігійних приписів до конкретної моделі релігійної поведінки конкретних суб'єктів.

5. Існування дієвого впливу релігійних норм на специфічні релігійні суспільні відносини у процесі соціально-правового регулювання, підтверджують наступні положення: релігійні акти, що містять правовий припис та приймаються як уповноваженими церковними органами (Вселенським та Помісними Соборами), так і керуючими органами церков, релігійних організацій (громад), ведуть до встановлення релігійних прав та обов'язків, релігійних відносин і практично неможливі поза ними); існуючі релігійні факти є підставою трансформування абстрактних правил релігійних норм в конкретні

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійні права та обов'язки учасників релігійних суспільних відносин; відбувається упорядкування релігійних суспільних відносин шляхом прийняття актів реалізації релігійних норм. При цьому, релігійно-нормативний механізм регулювання релігійних суспільних відносин одночасно має визнаватись як структурна одиниця системи соціально-правового регулювання суспільних відносин та самостійний структурний елемент релігійно-нормативного впливу на релігійні суспільні відносини.

2.2. Релігійні норми як різновид соціальних норм

У юридичній літературі дослідження соціальних норм не є новим. У 60-ті роки ХХ ст. з'являється підвищений інтерес до даного питання, що пояснюється необхідністю більш детального дослідження впливу соціальних регуляторів на всі сторони життя суспільства, на свідомість та поведінку суб'єктів, дослідження співвідношення правових норм та інших різновидів соціальних норм, проведення ґрунтовного аналізу специфіки найменш досліджених видів соціальних норм.

Аналіз зазначених проблем здійснювали відомі українські та російські вчені радянського періоду та сучасні вітчизняні науковці: С. Алексєєв, Ю. Бабінов, М. Байтін, М. Бобнева, В. Бондаренко, І. Бражник, Є. Бурлай, А. Виноградов, В. Горшенєв, Н. Деренко, Б. Дрейшев, В. Єленський, Г. Езрін, Д. Керімов, В. Клочков, І. Кривельов, В. Лубський, О. Маноха, Д. Мануйлова, М. Матузов, О. Махоня, П. Недбайло, О. Окулов, Н. Оніщенко, О. Пузаков, Б. Рамм, Ф. Рудинський, О. Сухов, Д. Угринович, Д. Фурман, Р. Халфіна, В. Ципін, О. Шуба, О. Ющик, Л. Явич та інші [9; 29; 39; 50; 84; 107; 147; 246; 259; 341; 381; 418]. Однак, ці дослідження припадають переважно на період існування СРСР, що не могло відповідним чином не вплинути на висвітлення сутнісного змісту та взаємовпливу норм права та інших видів соціальних норм; дослідження релігійних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання окремих сфер суспільних відносин. Вони не стали предметом дослідження ні як структурний елемент релігійної системи, ні в якості різновиду соціальних норм. Недооцінка нормативної сторони релігії, обумовлює відсутність глибокого аналізу її змісту та функцій [342]. Крім того, зараз ці праці значною мірою застаріли і не відбивають потреб сьогодення.

Дослідження цього питання має важливе значення для з'ясування закономірностей духовного розвитку суспільства, взаємовідносин різних суспільних інститутів, взаємодії релігійних та правових норм, як регуляторів суспільних відносин, визначення особливостей інтеграції та сучасного розвитку правової системи України. Релігійні норми постають як деякі частки матеріального та духовного світу у людському бутті (біологічний аспект), встановлюють міру оволодіння природою, міру співставлення буття з почуттями, емоційним настроєм віруючих (психологічний аспект). Релігійні

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

норми обумовлені природними факторами, постають як соціальні явища (соціальний аспект). Нормативний характер таких явищ та процесів, з якими віруючий взаємодіє – найбільш істотна соціальна риса. Тому дослідження релігійних норм як різновиду соціальних можна віднести до істотних проблем сучасної юридичної науки, і, насамперед, теорії держави та права.

У будь-якому суспільстві утворюється власна система соціального регулювання, в якій виділяється декілька різновидів норм. Одне з центральних місць у цій системі займає власно право (правові норми), але право – це лише один з компонентів соціально-нормативного регулювання. Поруч з ним функціонують й інші – моральні, релігійні, корпоративні норми, звичаї. Самостійним видом соціальних норм необхідно вважати релігійні правила поведінки.

Залежно від співвідношення природної нормативності та соціального нормування можна виділити чотири групи діючих у суспільстві нормативних регуляторів:

1) природні норми – існують у вигляді сформованих знань про нормальний, природний стан об'єкта, що визначається його природою [383, с. 196].

2) вироблені на основі знання природних норм правила поведінки та роботи з технічними і природними об'єктами – технічні норми [117, с. 148].

3) правила поведінки, що базуються на природних нормах або створюються у зв'язку з їх дією; повторювані та стійкі суспільні зв'язки, що виникають у процесі діяльності людей з обміну матеріальними і духовними благами і виражають потребу соціальної системи у саморегуляції – соціальні норми (релігійні, корпоративні, політичні тощо) [282, с. 200].

4) правила поведінки, зміст яких визначається не стільки природною нормативністю, скільки цілями та задачами, які має суспільство, або потреби конкретної його сфери – правові норми [42, с. 470].

Норми третьої та четвертої групи не просто існують і діють у суспільстві, а регулюють суспільні відносини, поведінку людей, нормують життя суспільства.

Аналіз релігійних норм у системі соціальних норм разом з її складовими елементами надає можливість виявити як їхні особливості, так і внутрішньосистемні взаємозв'язки, що є особливо актуальним у сучасних умовах. У процесі регуляції релігійних відносин активна роль однієї групи релігійних норм доповнюється, коректується іншими соціальними нормами. Взаємодія окремих релігійних норм, груп норм у єдиній системі соціальних норм розкриває комплексні характеристики її складових частин. Дієвість релігійних норм знаходить вираз у досягненні, підтриманні релігійної згоди громадян, міцності суспільного порядку, атмосфері справедливості соціального партнерства та ініціативи, соціальної відповідальності, свідомому дотриманні релігійних норм усіма громадянами. Релігійні норми визначають зразок релігійної поведінки.

Дослідження релігійних норм як різновиду соціальних вимагає проведення їх порівняння з іншими соціальними нормами: встановлення схожих

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

та від'ємних рис. У класифікації соціальних норм використовуються різні критерії, як основні, так і додаткові, комплексні, враховуючи: сферу дії норм, способи формування, утворення, закріплення чи виразу, час та соціальну спрямованість, форми фіксації (існування), характер регулятивного впливу, способи та методи забезпечення (охорони); зміст сфери регулювання суспільних відносин, якість правил поведінки, стимули і гарантії реалізації норм, спосіб усвідомлення і регулювання поведінки, форм санкцій за недотримання приписів соціальних норм [34, с. 109]. За цих підстав соціальні норми можна поділити на елементарні та складні, інтенсивні та екстенсивні, прогресивні та регресивні, спонтанні та директивні, функціонуючі та не функціонуючі, з відповідним об'єднанням у види, класи, групи. За способом утворення – стихійні або свідомо створені; за способом закріплення чи виразу – усні або письмові. За змістом сфери регулювання суспільних відносин: норми права, моралі, звичаї, корпоративні, релігійні, естетичні (етичні), політичні, загальнолюдські, економічні, природно-правові, культурні, норми традицій та ритуалів, сімейні звичаї, звички, ділові узвичаєння, правила етикету, коректності, пристойності, обрядів, правила співіснування [342, с. 291].

Релігійні норми мають тісний зв'язок з усіма соціальними нормами, завдяки чому можна визначити схожість між ними. Проте специфічний характер та риси релігійних норм надають можливість їх відмежувати від інших соціальних норм.

Схожість релігійних норм зі звичаями, мораллю, естетичними (етичними), ритуальними, традиційними, культурними нормами, спостерігається за наступними положеннями: 1) це правила, що містяться у суспільній свідомості і існують у вигляді принципів, понять, ідей, оцінок, виникають як безпосереднє відображення умов суспільного життя у свідомості людей у вигляді категорій справедливості та несправедливості, добра та зла, честі, гідності, похвального та соромного, заохочувального та неузгодженого суспільством, та інше [325, с. 381]; 2) склались у процесі співжиття людей у результаті фактичного його застосування упродовж тривалого часу; виникають разом з людським суспільством і є основною формою суспільного регулювання поведінки членів громади [367, с. 568]; 3) правила поведінки, які утворюються у певному суспільному середовищі, передаються з покоління у покоління, виступають природно-життєвою потребою людей, а в результаті багаторазового повторення, застосування є звичними для них [278, с. 40]; 4) це загальні принципи та норми, що конкретизуються в окремих суспільних відносинах [346, с. 74]; 5) наділені ознакою сталості, постають як соціально-психологічний феномен, котрий за змістом має прояв шляхом ідей, цінностей, соціальних настанов [383, с. 198]; 6) виражають інтереси, цінності, які властиві усім людям, соціальним групам, усій міжнародній спільноті [338, с. 221]; 7) врегульовують поведінку людей у шлюбно-сімейних відносинах (порядок обрання та розірвання шлюбу, відносини між батьками та дітьми,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

тощо), можуть бути індивідуалізовані (обмежуватись дією у межах однієї сім'ї) та загальновизнані [29, с. 291]; 8) формуються у духовній сфері життя суспільства, віддзеркалені у суспільній свідомості у вигляді принципів, ідей, понять тощо. На думку Т. Тарахонич, це зумовлює довільну форму їхнього існування; формують внутрішні регулятори поведінки суб'єктів: цінності, мотиви тощо [336, с. 158-159]; 9) визначають поведінку особи та суспільства у процесі здобуття, використання та розвитку знань, умінь, навичок, освіти з різних сфер життя, результатів творчості, формуючи звичайний та професійний рівні культурних взаємовідносини [245, с. 12]; 10) входить у звичку людини, що не дає можливості сумніватися у їх необхідності; 11) формуються поступово, враховуючи зміни, що відбуваються у суспільних відносинах; 12) можуть мати усну форму; 13) об'єктивуються, доводяться до відома людей через їхні думки й погляди, зразки поведінки, що повторюються з покоління в покоління (звичаї, традиції) або відновлюються досить регулярно і є загальнопоширеними [278, с. 53].

Проте відмінність релігійних норм від зазначеної групи соціальних норм полягає в наступному: регулюють ставлення віруючих людей до Бога, церкви, один до одного, організацію та функціонування релігійних організацій; звід морально-етичних настанов є складовою частиною релігійних віровчень [29, с. 291]; обумовлюються релігійними інтересами віруючих; визначаються напрямом, метою реалізації релігійних приписів; встановлюється релігійні санкції за недотримання релігійних приписів; регулюють специфічний вид суспільних відносин; мають догматичний, сакральний характер; закріплюються переважно у релігійних джерелах (Біблії, Корані, Сунні тощо); можуть бути результатом нормотворчої діяльності релігійних організацій; характеризуються високим рівнем визначеності.

Порівняно з політичними, релігійні норми наділені ознаками корпоративності, які простежуються в тому, що релігійні організації, як об'єднання віруючих за певними релігійними інтересами, поглядами, з метою реалізації та досягнення релігійних цілей займаються розробкою та прийняттям релігійних норм [362, с. 48]. У подальшому, прийняті таким чином релігійні норми, набувають викладення у статутах об'єднань, установ, положеннях, інших актах, що приймають на загальних зборах, конференціях, з'їздах, Соборах. Цими актами закріплюється порядок формування, побудови, організації, функціонування релігійних організацій, а також права, обов'язки, відповідальність, взаємовідносини членів цих релігійних організацій; регулюється діяльність релігійних організацій; закріплюються завдання релігійних об'єднань, визначається релігійна діяльність, що спрямовується на досягнення релігійних цілей, заради яких ці релігійні об'єднання створились [275, с. 217]. Так само як і безліч інших політичних та корпоративних норм, релігійні норми, що містяться в локальних релігійних актах релігійних організацій встановлюють структуру релігійних об'єднання,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

визначають компетенцію, форми і методи роботи його органів, права і обов'язки їх членів [218, с. 237] тощо. Крім того зазначену групу соціальних норм та релігійні норми об'єднує: регулювання окремих видів суспільних відносин, в яких приймають участь об'єднання (наприклад, політичними нормами врегульовано процедуру об'єднання політичних партій у блоки, так само і релігійні норми визначають порядок участі релігійних організацій в об'єднаннях). Як корпоративні норми, так і релігійні передбачають регулювання відносин релігійних організацій з іншими суб'єктами суспільних відносин, під час здійснення релігійної діяльності, спрямованої на досягнення визначених статутами релігійних цілей та завдань; охороняються за допомогою засобів суспільного впливу, які передбачені статутами релігійних організацій [155, с. 213]; діють безперервно протягом тривалого часу, одноманітні у дотриманні; мають не персоніфікований та публічний характер.

Проте на відміну від політичних, релігійні норми не регулюють ставлення соціальних груп, класів, громадян до державної влади, відносини між класами, націями та народами; відносини участі громадян, класів, соціальних груп в організації державної влади, взаємовідносини держави з іншими організаціями політичної системи суспільства; громадян з державою, її органами; порядок виборів, участі громадян у виборах своїх представників до органів державної влади та інших державних службових осіб [26, с. 251].

Релігійні норми не займаються регулюванням суспільних відносин: з метою забезпечення розвитку виробництва (відбувається регулювання відносин споживання та перерозподілу, між галузями промисловості, грошово-кредитної системи, діяльності банків, біржі, податкової системи тощо), адже це переважна сфера дії економічних норм та нормативів [349, с. 312]; між людьми та зовнішнім світом, природою, технікою; поведіння з природними та штучними об'єктами, технологічними операціями та процесами, цей вид відносин регулюється технічними норми [216, с. 317; 390, с. 13]. Релігійні та технічні норми окрім відміни за предметом, різняться також за змістом, конструкцією, способами фіксації, ступенем узагальненості, формальною визначеністю та деякими іншими параметрами [339, с. 248].

Аналізуючи схожі риси між релігійними та правовими нормами, необхідно зазначити, що як і правові норми, релігійні норми наділені загальнообов'язковим характером, є формально-визначеними правилами релігійної поведінки віруючих, надають учасникам релігійних відносин, які регулюються суб'єктивні права і покладає на них обов'язки [258, с. 696]; змістовно визначені та інституціолізовані. Також релігійні норми, як і правові є документально зафіксованими (Біблія, Коран, Сунна, Талмуд); в окремих випадках виступають джерелами права (наприклад, у країнах релігійної традиційної правової системи, релігійні норми використовуються у регулюванні суспільних відносин, що не знаходять відповідної регламентації нормами права, є основою для уникнення пробілів у законі та праві тощо). Обидва ці види соціальних норм впливають на один й той

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

самий предмет – суспільні відносини; за змістом – містять принцип справедливості, мають однакову структуру: гіпотезу, диспозицію та санкцію.

Проте, не дивлячись на численні схожі риси релігійні норми відрізняють від правових: 1) забезпечені різними способами суспільного примусу – якщо правові норми засновуються на санкціонованих державою засобах примусу, то релігійні норми базуються на правилах, встановлених священними книгами, церковними канонами та Вселенськими Соборами; 2) дотримання релігійних норм закріплюється у свідомості людей та є основою, мотивом його поведінки і забезпечується переважно внутрішньою вірою та переконаннями віруючих, а також внутрішніми засобами релігійних організацій, громад, церкви. Тобто дія правових норм забезпечується державою і юридична відповідальність за порушення приписів правових норм завжди конкретно визначена законодавством, проте релігійні норми містять релігійні санкції, що містять засоби духовного впливу (відлучення від церкви тощо), і передбачають помилювання через сповідь, покаяння і прощення; добровільне дотримання релігійних норм відбувається через визнання особою сили Божого закону. Крім того, релігійні норми, на відміну від правових, містять власні специфічні ідеї і цінності, що є підґрунтям для виникнення та розвитку інших соціальних цінностей та ідей, правових зокрема. Якщо правові норми наділені загальнообов'язковим характером, то релігійні норми переважно мають локальний характер, тобто поширюють свою дію на осіб, що сповідують певну релігію (Див. Додаток “А” на стор. 172).

У наведеній класифікації соціальні норми, не дивлячись на їх відмінність, тісно взаємопов'язані, жодні з них не діють ізольовано від інших. Релігійні норми підтримують визначену релігійну системність суспільства, умови його існування як єдиного організму. На нашу думку, релігійні норми можуть виступати у суспільній практиці критеріями ставлень до тих або інших дій, підставами оцінки соціально вагомої поведінки конкретних суб'єктів. До того ж, у релігійних нормах сконцентровано досягнення людства в організації релігійного життя, створена поколіннями культура стосунків, досвід суспільного устрою. У вигляді релігійних норм цей досвід, культура не тільки зберігається, але і “транслюється” у майбутнє, передається наступним поколінням (через виховання, освіту та інше).

Релігійний припис – норма (канон), як зазначалось у першому розділі дисертаційного дослідження, є первинним елементом релігійної системи. Вони виникають і існують як пізні первісні мононорми, що швидко проникають до усіх регулятивних механізмів первісного суспільства. В рамках мононорм були тісно переплетені моральні, релігійні, міфологічні уявлення та правила, зміст яких визначався складними умовами існування людини того часу. У період розпаду первісного ладу відбувається диференціація (розподіл) мононорм на релігію, право та мораль. Поруч з поняттям “релігійні норми” виникає інше – “релігійні приписи” як зовнішня форма прояву релігії.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Релігійні норми – не просто абстрактні правила належної релігійної поведінки. Вони визначають також і реальні дії, які фактично затвердились у житті, на практиці. У цих випадках діючі вчинки і стають правилами. Тобто, релігійні норми виражають не тільки “належне”, але й “істотне” [174, с. 15].

Зазначимо, що релігійні норми регулюють не будь-які, а найбільш типові, масові релігійні відносини. Випадкові зв'язки, вчинки, дії не можуть відобразитись в релігійних нормах. Норма – це завжди стереотип, заснований як на внутрішньому спонуканні, так і на зовнішніх детермінантах. Кризове становище нашого суспільства вимагає поступового дотримання усіх соціальних норм, релігійних, зокрема. Адже відхилення від них призводить до труднощів та перешкод у регулюванні релігійних відносин.

Релігійні норми та їх розвиток виражають тенденцію суспільства до самовизначення та самопідтримки суспільного порядку у процесі обміну матеріальними та духовними благами. Об'єкти обміну виступають як релігійні цінності, які людина бажає отримати, опанувати, і тому обмінні відносини набувають нормативно-цінносного характеру, а стійкі зв'язки, що повторюються у виникаючих процесах обміну, діяльності, стають звичними еталонами соціальної релігійної поведінки [343, с. 360]. Релігійні норми – загальновизнані чи достатньо поширені еталони, зразки, правила релігійної поведінки людей, засоби регуляції їх взаємодії.

До основних відмінних рис релігійних норм, відносно інших соціальних норм, відносимо: 1) розповсюдження дії на невизначене і неперсоніфіковане коло суб'єктів [126, с. 27]; 2) закріплення у відповідних джерелах (наприклад, Біблія, Коран, Сунна, Кабала, Постанови Вселенських, Помісних, Архієрейських Соборів тощо) [387, с. 26]; 3) приймаються органами церковної влади (Постанови Вселенських Соборів, рішення Помісних Соборів Російської Православної Церкви тощо) [56, с. 31]; 4) здійснюють регулювання внутрішньоцерковних відносин, відносин між церквою і державою, між церквою та іншими організаціями в суспільстві, змістом яких є символи віри, шлюбно-сімейні відносини тощо [326, с. 167]; 5) реалізація здійснюється через віру, переконання, виконання, дотримання і примус. Будь-які релігійні норми реалізуються при активній участі усіх суб'єктів релігійних відносин: релігійних організацій (церкви), об'єднань, конфесій, священнослужителів, віруючих, тощо. Дотримання релігійних норм забезпечується ефективними санкціями, засобами духовного впливу, в тому числі й заходами примусу, які застосовуються до їх порушників представниками релігійних установ, які водночас й здійснюють контроль за дотриманням приписів релігійних норм [211, с. 27]. Наприклад, погроза надприродною карою, побажаннями нагороди Божої, церковне покарання відповідно до канонічного права [276, с. 306]. З часом до цього додається кримінальна відповідальність за релігійні злочини (наприклад, віровідступність, богохульство, язичництво – є різновидом злочину – зрада ісламу, за яке передбачається смертна кара) [192, с. 190], а потім і цивільно-

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

правова відповідальність за недотримання чи невиконання окремих релігійних норм або ритуалів (наприклад, поновлення майнових прав релігійних організацій, церков; повернення культових споруд та речей; компенсація церкви її майнових втрат чи завданої шкоди, тощо) [250, с. 91]; 6) сукупність релігійних норм створює цілісну систему правил поведінки, взаємозалежних і взаємообумовлених, які містять релігійні приписи звернені до осіб, що сповідують релігію [169, с. 12]. До того ж релігійні норми мають систематизований характер, що знаходить своє формальне закріплення у: Зводі канонічного права, кодексі канонічного права, Біблії, Корані, Сунні, Іджмі, Киясі; 7) релігійні норми регламентують форми соціально-релігійного впливу на поведінку людей, тобто спрямовані на регулювання релігійних відносин, релігійну поведінку у суспільстві; 8) виникають, розвиваються, змінюються у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства [178, с. 151]. Релігійні норми відображають процеси релігійного розвитку суспільства, впливають на їх темпи та характер розвитку, стабілізують соціум, включені до процесу його функціонування, є як породженням, так і регулятором соціально-релігійних процесів; 9) виникають з об'єктивної необхідності соціальних систем у саморегуляції, для підтримки стабільності та релігійного порядку [351, с. 190]; 10) це релігійні правила поведінки людей у суспільстві; релігійні норми відповідають типу культури та характеру соціальної організації суспільства [256, с. 251]. Характер організації суспільства впливає на значення якогось виду релігійних норм у суспільстві, на зв'язки релігійних норм у соціально-нормативній системі; 11) є обов'язковими правилами релігійної поведінки людей у суспільстві (для тих, на кого вони поширюють свою дію). Тому до осіб, що порушили вимоги релігійних норм, залежно від характеру порушення можуть бути застосовані заходи державного або суспільного впливу [290, с. 203].

До відмінних рис, що характеризують релігійні норми можна віднести те, що вони містять важливі релігійні, етичні та одночасно правові обов'язки, що виступає безумовним та суворим дотриманням релігійних свят, жертвопринесення, ритуалів, культу. При цьому, вимоги такого суворого дотримання обов'язків у публічно-правовій сфері супроводжуються, як правило, або заохоченням, або примусовими санкціями: 1) у разі дотримання вимог релігійних приписів – “пошлю мир на землю (вашу)”, “благословлю вас”; 2) у разі не дотримання приписів – “наведу на вас мстительный меч в отмщение за завет”, тощо [359, с. 498]. Така перевага обов'язків, вимог, заборон та обмежень серед релігійних норм у порівнянні з правами та свободами, пояснюється умовним виділенням у релігійній правовій системі публічного та приватного права, а також умовним відокремленням прав та свобод від обов'язків.

Релігійні норми є настільки дієвими, що в окремих суспільних відносинах їх приписи дотримуються та виконуються майже без втручання релігійних організацій чи держави. Зокрема, на думку Л. Маймескулова, для окремих галузей релігійного права державний примус, як правило, не виступає головним засобом

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

забезпечення, оскільки виконання релігійних правил у такій сфері, гарантоване релігійними стимулами і санкціями. Це свідчить не про відсутність державного впливу та забезпечення релігійних норм, а про своєрідне співвідношення добровільності та примусовості в їх дотриманні, поєднання державного та релігійного примусу. Так, наприклад, якщо релігійний механізм забезпечення даних норм мусульманського права не діяв, застосовувався примусовий апарат держави. До того ж, багато релігійних норм мусульманського права діють взагалі при регулярній підтримці держави [200, с. 787].

Вважаємо, що процес становлення, формування релігійних норм – фактор суб'єктивний. Створюються вони людьми, учасниками суспільних відносин, а потреба в них викликана об'єктивною необхідністю. Релігійні норми численні та різнобічні, що пов'язано з неоднорідністю самих релігійних відносин – предмета регулювання. Релігійні норми формуються і утверджуються різними шляхами, але загальним є те, що вони відображують досвід різних варіантів релігійної поведінки суб'єктів у тих чи інших ситуаціях. При цьому зазначимо, що в релігійній нормі закріплюється той варіант поведінки, що гарантує найкращий результат або завдає найменшої шкоди суспільним відносинам та їх учасникам. Отже, релігійні норми, що регулюють поведінку людей у суспільстві, – це своєрідний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду релігійної поведінки, через який визначається той її варіант, що найшвидше веде до бажаних результатів та успіхів, досягненню ефективності у реалізації приписів релігійних норм. Розвиток релігійних норм пов'язаний з науково-технічним прогресом суспільства, усією людською цивілізацією. Різні групи релігійних норм, які діють у певному взаємозв'язку один з одним, здійснюють комплексний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів.

Виокремлення релігійних норм із системи соціальних норм, як самостійних регуляторів суспільних відносин ускладнюється неоднозначним та невизначеним ставленням до них. Розвиток релігійних норм пов'язують із виокремленням священиків в особливий стан і створенням розгалужених релігійних установ, норми останніх розробляються відповідно служителями культу.

Релігійні норми – невід'ємний елемент суспільного управління, один із засобів орієнтації поведінки особи чи соціальної групи, а також засіб контролю суспільства за їхньою поведінкою [112, с. 91]. Вважаємо, що за допомогою релігійних норм здійснюється регулювання релігійної (культової) поведінки людей, діяльності колективів (організацій). Норми, які відображають загальнолюдські цінності, інтереси суспільних релігійних груп, визначають (дозволяють чи забороняють) певні типи релігійної поведінки, характер релігійних відносин, мету і засоби їх досягнення. Релігійні норми регулюють лише такі відносини, які мають релігійний характер, тобто пов'язані з взаємовідносинами між віруючими, релігійними колективами, організаціями, громадами, верствами та суспільством у цілому з релігійних напрямів діяльності.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Релігійні норми регулюють зовнішню поведінку людини і не зачіпають внутрішніх мотивів його вчинків та совісті віруючого, що створюють сферу догматики та етики. Це стосується як норм, що регулюють взаємовідносини людей, так і культові правила, які регламентують зовнішню сторону дотримання віруючими своїх релігійних обов'язків. В деяких країнах, відповідно до пануючого виду релігії, простежується тісний зв'язок з державою, яка забезпечує реалізацію релігійних норм (мусульманське [395, с. 11], індуське [170, с. 23], єврейське [112, с. 41] право). На думку С. С. Алексєєва, релігійні норми набувають юридичного значення тільки у результаті діяльності державних органів – законодавчих і особливо судових, що здійснюють індивідуально-правову юридично-конституційну діяльність [11, с. 116]. Не усі положення релігійних норм є дієвими на сьогоднішній день. Тому не тільки сукупність релігійних, а й правових, моральних, етичних норм та приписів складають систему релігійного права. Санкціоновані державою культові правила, залишаючись релігійними нормами, набувають правового характеру, постають юридичними нормами, які покликані регулювати соціальну поведінку людей та певний специфічний вид суспільних відносин. Захист таких відносин державою свідчить, що вони мають особливе значення для суспільства та їх порушення є загрозою його засадам. Тобто дотримання окремих культових обрядів (хрещення, вінчання тощо) було визнано суспільно-політично значимою поведінкою, розглядалось не як особиста справа віруючого, а важливе суспільно значиме діяння, що зачіпає інтереси не тільки індивіда, але й всього суспільства. Тому втручання держави у цю сферу суспільних зв'язків і забезпечення певних зразків культової поведінки можливим примусом об'єктивно обумовлені інтересами суспільства, пануючих сил, зацікавлених в охороні засад своєї влади, однією з яких є релігія (християнство, мусульманство, іудаїзм тощо).

Окремої уваги потребують релігійні норми, що складають правила поведінки, розроблені та введені (прийняті) релігійними організаціями, об'єднаннями, церквою (організаційні, зовнішні, статутні релігійні норми тощо). Таким нормам не відповідають схожі з ними за змістом релігійні догматичні правила поведінки. Їх залежність від релігії спостерігається перш за все у загальній орієнтації релігійно-нормативної ідеології на релігійні цінності. Вони набувають характеристик релігійних норм тому, що включені до загальної системи релігійного права, націлені на реалізацію релігійно-опосередкованих суспільних інтересів. Їх релігійний характер має прояв на стадії не формування, а реалізації. Джерелом їх створення є релігійна доктрина. Наприклад, норми мусульманського права, що відповідають нормативним приписам Корана і Сунни, застосовуються виключно мусульманськими судами, які є інститутом як релігійної, так і державно-правової систем. Дія норм особистого визнання через мусульманські суди є підтвердженням того, що їх безпосереднім джерелом є релігійні норми, навіть, коли такі норми включаються у законодавство, вони не

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

втрачають свого релігійного характеру [331, с. 62]. Умовно такі релігійні норми, що засновані на відповідних релігійних зразках, мають “первинний” релігійний і “вторинно”-правовий характер, а релігійні норми введені безпосередньо державою (правові норми), навпаки набувають релігійного характеру, введенням до складу релігійного права.

Особливістю релігійних норм, як регуляторів суспільних відносин, є подвійний зміст: з одного боку – регламентують зовнішню поведінку суб’єкта суспільних відносин, а з іншого – внутрішні переконання, сенс вчинку і стимули, що примушують вчиняти саме так, і не інакше. Тобто, перший з двох елементів релігійних норм регулює суспільні відносини між людьми (віруючими, мирянами тощо), інший – зв’язок з Богом, адже знаходиться в основі намірів та цілей, які правовірні переслідують, вчиняючи будь-які дії.

Загалом релігійні норми, як різновид соціальних норм можна визначити як правило чи вимогу суспільства, релігійних організацій, громад, церкви до віруючого, де окреслено обсяг, характер, а також мету можливої та належної поведінки. Ці правила та вимоги можуть бути закріплені в письмових джерелах: державних нормативно-правових актах, постановах Вселенських, Помісних Архієрейських Соборів, релігійних програмах, статутах релігійних організацій, релігійних повчаннях тощо. До того ж багато релігійних норм, об’єктивуються, доводяться до відома людей через їхні думки й погляди, зразки поведінки, що повторюються з покоління в покоління (звичаї, традиції) або відновлюються досить регулярно і є загальнопоширеними.

Будь-яка релігія ще з первісних часів висувала певні вимоги до соціальної поведінки людей, чинила регулятивний вплив на суспільні відносини. Вироблені релігією правила поведінки належать не тільки до здійснення культу, а й до особистого чи суспільного життя людини.

Результати проведеного аналізу нашттовхують на думку про необхідність, насамперед, комплексного підходу щодо визначення релігійних норм як різновиду соціальних. Адже, релігійні норми, як регулятор окремого специфічного виду конкретних суспільних відносин, дедалі здебільшого впливають на суспільне життя індивідів, держави загалом. Важливим аспектом при цьому є стан відносин публічної влади і громадянського суспільства, з відображенням його у соціально орієнтованих на приватні інтереси, публічних правових актах. Поруч з цим виникає проблема, пов’язана з необхідністю визнати самостійне, відокремлене існування релігійних норм поруч з правовими, моральними та іншими соціальними нормами, що притаманні суспільству. Ця проблема доповнюється і питанням необхідності надання релігійним нормам юридичної сили, шляхом їх санкціонування (застосування конкретизації, забезпечення певної процесуальної форми) і забезпечення державним захистом. Отримавши визнання державної влади, релігійна норма з правової форми, що фіксує індивідуальні правовідносини, перетворюється в акти офіційного права, набуваючи публічно-правового характеру.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Узагальнюючи характерні риси релігійних норм як виду соціальних норм, зазначимо наступне:

1. Релігійні норми взаємопов'язані з іншими соціальними нормами та взаємодоповнюють один одного.

2. Релігійні норми, як різновид соціальних норм можна визначити як правило чи вимогу суспільства, релігійних організацій, громад, церкви до віруючого, де окреслено обсяг, характер, а також мету можливої та належної поведінки. Ці правила та вимоги можуть бути формально визначені та офіційно закріплені (державні нормативно-правові акти, постанови Вселенських, Помісних, Архієрейських Соборів, релігійні програми, статuti релігійних організацій тощо).

2.3. Місце релігійних норм у системі джерел права

Проголошення державної незалежності України привело до значних зрушень у вітчизняному правознавстві. Після затижної кризи почала виходити на новий виток розвитку українська історико-правова наука. Важливим показником її зрілості стало зростання інтересу дослідників до загальних наукових питань, перегляд з позицій сьогодення ряду державно-правових категорій і інституцій. Однією з таких категорій, що потребують переосмислення і поглибленої розробки є категорія “джерела права”, повне і об'єктивне визначення якої вимагає поєднання сучасних досягнень правової науки і суміжних галузей знання: юридичної етнології, антропології, етнографії, археології тощо. Слід визнати, що в юридичній науці відсутнє загальноприйняте визначення джерела права, яке належить до ряду найбільш незрозумілих в теорії права [278, с. 36]. Не тільки немає загальновизнаного визначення цього поняття, але навіть суперечним є зміст, в якому використовуються слова “джерело права”. Адже “джерело права” – не більше ніж образ, який скоріше повинен допомогти розумінню, ніж дати розуміння того, що позначається цим виразом [148, с. 3]. Ця думка С. Кечек'яна, виражена ще в 1946 р. актуальна і нині. Більшість дослідників під джерелом права розуміють: щось, що відноситься до форми права [148, с. 5], спосіб визначення соціальних норм в якості обов'язкових [239, с. 30], способи закріплення правових норм [383, с. 184], витоки формування права, систему факторів, що визначають його зміст і форми виразу [341, с. 329] тощо.

Поняття "джерело права" отримало широке розповсюдження в середині XIX ст. На той час дослідники, зокрема О. Шебанов, виділяли два головні засоби утворення норм права: з участю держави і без участі законодавця. Перший був найбільш поширеним і передбачав пряме нормотворення держави [399]. Держава приймає закони, які є обов'язковими для її громадян і вона ж слідкує за їх дотриманням. Але норми права могли виникати і без прямого втручання держави. М. Марченко зазначає, що суспільство виробляло звичаї і, з часом, ті з

них, які задовольняли державу, затверджувались законодавцем. Ці дві форми права – закон і правовий звичай називали в XIX ст. джерелами права [213, с. 491].

В сучасній теорії права, на думку П. Музиченко, найбільш поширеною є точка зору, що поняття "джерело права" – це синонім поняття "форма права" [235; с. 108; 333]. Але хоча більшість вчених і визначає джерело права як форму права, тлумачення цієї форми різне. Частина дослідників має на увазі нормотворчу діяльність держави загалом, інші – результат цієї діяльності (грамоти, декрети, закони, універсали тощо), деякі – і те і інше, об'єднане загальним поняттям "зовнішня форма права" [11, с. 314]. Окремі автори, зокрема Г. Муромцев та Ф. Регельсбергер, відносять до джерел права адміністративні та судові прецеденти [292, с. 55]. Отже, виходячи з того, що "норма права не існує і не може існувати поза джерелом права – оболонки буття правової норми" [316, с. 5], більшість українських, зокрема В. Суботін, І. Тодоров, Н. Пархоменко [47; 347; 349 с. 344] і російських дослідників, зокрема С. Бошно, Р. Ромашов, В. Хропанюк під джерелом права розуміють форму правотворчого акту [47, с. 22; 341; 346].

Не існує однозначного підходу до категорії "джерело права" і в зарубіжній юриспруденції. Так, англійський вчений К. Еллен визначає джерело права як діяльність, шляхом якої норми поведінки набувають характеру права, стають об'єктивно визначеними, постійними і перш за все обов'язковими [420; 429]. Частина науковців відокремлює історичні джерела права, під якими розуміє внесок внутрішнього і іноземного права в створення тієї чи іншої правової системи [63, с. 27]. В останнє десятиріччя поширеним є підхід, згідно з яким при застосуванні виразу "джерела права" між цими словами в дужках ставлять "форми" [383, с. 187].

Джерела права – це різні види права, які склались у державі історично. Відмінність полягає в способі оформлення змісту норм права. Н. Пархоменко підкреслює, що у значенні джерела права необхідно характеризувати пам'ятки історії, літописи, судові справи, звичаї та релігійні норми, що існували історично, мали значення чинного права та визначали основні напрями становлення права конкретної держави. Джерелами права називають матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства [262, с. 228]. Під джерелами права також необхідно розуміти засоби пізнання або способи зовнішнього існування права, тобто правові документи, що містять правові норми і є джерелом знань, що формуються державою, про можливу або необхідну поведінку суб'єктів [265, с. 77-78].

Джерела права необхідно розглядати з врахуванням матеріального (економічні, соціальні, політичні та інші умови, які викликають чи об'єктивно обумовлюють виникнення норм), ідеологічного (правова та політична свідомість суб'єктів правотворчості, ідеї, концепції, теорії, покладені в основу правових норм) та формального (зовнішня форма виразу та закріплення правових норм, прояв буття об'єктивно існуючих норм, тобто спосіб виразу меж

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

права, яке охороняється державою) значення [398, с. 30-32]. Економічні, політичні, соціальні, релігійні, історичні умови формування суспільства, його правової системи обумовлюють появу різних форм прояву права – джерел права.

Розвиток джерел права відбувається відповідно до закономірностей розвитку правової системи і, в підсумку, надає їй цілісності, впорядкованості, системності. Зазначимо, що уявлення про джерела права, ніколи не залишались незмінними. У традиційній класифікації джерел права, вагоме місце займають джерела, що виникли та розвинулись у зв'язку з розвитком певних видів суспільних відносин у суспільстві [402, с. 68]. Наприклад, джерелами права можуть вважатись ті матеріальні, соціальні та інші умови життя суспільства, які об'єктивно викликають необхідність видання чи зміни, доповнення тих або інших нормативно-правових актів, а також правової системи загалом. Багатоманітність джерел права є явищем, характерним для різних за своїм соціально-політичним змістом правових систем. Сукупність джерел утворює органічну систему, в якій всі елементи – види джерел – розташовані в певній послідовності.

Диференціація джерел права залежить від розвитку суспільних відносин. Види джерел права розрізняють за юридичними формами, в яких втілюються загальнообов'язкові норми, що стали правом. С. Зівс, наводить поширену класифікацію джерел права залежно від способу їх оформлення і форми їх зовнішнього прояву: письмові та неписьмові, формальні та неформальні (правові доктрини, правові традиції, загальні принципи права, тощо) [119, с. 41]. Таким чином, спираючись на позицію П. Рабіновича, до внутрішньодержавної системи джерел права можна віднести: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір (міжнародний правовий акт), правовий прецедент, правовий звичай, правову доктрину, принципи права та релігійні норми (релігійні акти) [289, с. 85-86].

Сучасна вітчизняна юридична наука серед джерел права називає релігійні норми, проте чіткого аналізу їх не наводить. Релігійні норми є найбільш недослідженими джерелами права. Майже всі розробки не містять змістовних положень щодо основних підвалин цієї правової форми. Це зумовлено тим, що Україна належить до романо-германської правової сім'ї і основна увага дослідників приділяється аналізу нормативно-правового акту, як домінуючого джерела права. Тому, є доречним додатково визначити та проаналізувати релігійні норми як категорію “джерела” та “витоки” права, провести розмежування цих понять.

Система джерел права тісно пов'язана з правовою системою країни, є її складовою. Зазначимо, що у традиційній для нашої науки класифікації правових сімей на: англосаксонську, романо-германську, мусульманську, індуську, індійську, іудейську, соціалістичну, використовується одразу декілька різних критеріїв їх розмежування. При цьому, серед державних, соціально-економічних, духовних, етичних факторів, не можна лишати поза увагою (ігнорувати) релігійні, які обумовлюють характер правових систем слов'янських народів та їх

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

самобутність [317, с. 172-176]. Західні дослідники, виходячи з великого значення для соціалістичного права ідеологічних і політичних доктрин, звертали увагу на релігійні основи у побудові соціалістичної правової системи [425, с. 275]. Система джерел права, що притаманна кожній з існуючих правових систем може свідчити про їх спільність, що засновується на однорідності ряду джерел права та їх різному розумінні та тлумаченні [327, с. 86].

Аналіз процесу розвитку джерел права в різних правових системах дає змогу стверджувати про нерівномірність розвитку джерел права як системи в межах однієї правової системи в один період часу. Так, історія надала нам безліч свідчень безпосереднього чи опосередкованого взаємозв'язку різних джерел права, наприклад, релігійних норм та нормативно-правових актів, як на Заході, так і на Сході. Власне, не було жодної системи давнього писаного права, яка не мала б окремих норм, що виникли на основі релігійних приписів. Наприклад, Закони XII таблиць містять чимало норм, що їх можна віднести до релігійних. Особливо помітно вплинула релігія на законодавство країн Стародавнього Сходу (закони Мойсея, давнє право персів, закони Хаммурапі та ін.), правова норма мала релігійне обґрунтування, а правопорушення одночасно вважались порушенням норм релігії, моралі та права [129, с. 43]. Слід зауважити, що язичницьким релігіям народів Стародавнього Сходу і Середземномор'я право зобов'язане такою категорією, як справедливість. Наприклад, в єгипетській релігії світова справедливість мала ім'я богині Маат, у китайських релігіях вона називалася дао, в індійських – кармою, в давньогрецьких релігійних уявленнях вона мала імена Діке, Немесіда, Андрастея тощо.

Численні релігійні напрямки (кальвінізм, лютеранство, адвентизм та інші), що виникають внаслідок великого розколу в християнстві в 1054 р., поклали початок чималому непорозумінню багатьох християнських догм, в результаті чого останні в певній мірі втратили свою аксіоматичність [191, с. 233-333]. Можливо саме цим, на фоні інквізиції, що теж викривляла християнські принципи, і було викликано одночасно появу теорії тиранічного правління (трактат Н. Макіавеллі “Государь”, 1513 р. [201, с. 109-308]), теорії соціалізму (“Утопия” Т. Мора, 1516 р. [232, с. 277-279]). Перший залишав християнську мораль в системі правління на майбутнє, більш вдалий час, а другий вважав необхідним пристосувати християнство до вже існуючих норм, а не навпаки.

Релігійні начала так чи інакше залишались координатами, в яких обмірковували свої правові концепції такі мислителі, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель [248, с. 418]. Зокрема, Г. Гегель визначав, що “право є дещо святе взагалі вже тому, що воно є наявне буття абсолютного поняття, самосвідомої свободи”, і що “державна є дійсністю моральної ідеї” [74, с. 90].

У вітчизняній науковій історичній та правовій літературі мало приділяється уваги дослідженню, взаємовпливу релігійних норм та системи джерел права, на механізм регулювання суспільних відносин, подальшого правового режиму релігійних організацій та церков, стану державно-церковних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

відносин, їх законодавчому врегулюванню. Така тенденція зберігалася майже до 1991 року. За таких умов виникає необхідність наукового дослідження релігійних норм у системі джерел права. Сучасне розуміння і дослідження поняття системи джерел права передбачає її характеристику як сукупності юридичних категорій, що перебувають у певних відносинах і зв'язках між собою та створюють цілісність та єдність. Насамперед, це означає певну організованість джерел, а також нерозривну єдність з середовищем, у взаємовідносинах з яким система джерел права є цілісністю, тобто спектром суспільних відносин у межах правового поля України [263, с. 166].

Відповідно до переоцінки цінностей та повернення до природно-правової доктрини, слід зазначити про поєднання релігійних і правових принципів, об'єктивно притаманних праву: релігійні ідеї, положення, що знаходяться в основі процесу формування і розвитку права, безперечні вимоги, що висуваються до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального релігійного компромісу, визначають сутність і зміст права, закріплення та гарантування справедливості, рівності, свободи [216, с. 421].

Суперечність і проблемність у однастайності вирішення питання релігійного впливу на право, полягає ще й в тому, що зрощення релігійної норми з державним законодавством, сформованим в Константинівську епоху, являє собою лише історичний феномен, що має початок і завершення, який не збігається з народженням церкви. У візантійських "Номоканонах," завжди можна відокремити канони (κανόνες) від законів (νόμος) [75, с. 16; 189]. Церква – не державне встановлення. Християнська віра призначена для всіх, незалежно від національності і державної приналежності, Всесвітня Церква не замкнена державними межами. Тому, з цієї точки зору, універсальне церковне законодавство не може бути частиною державного законодавства, завжди національного або щонайменше територіально обмеженого.

Необхідно розглянути дану проблему в двох аспектах – релігійні норми як джерела права у матеріальному та формальному значенні. Тобто релігійні норми, з одного боку, як фактори, що визначають зміст права, з іншого – форма зовнішнього виразу певних правил поведінки. Вітчизняна історія знає чимало свідчень про вплив християнства, а отже і релігійних норм на формування та розвиток права, так і про факти безпосереднього відображення багатьох релігійних настанов у законодавстві. Наприклад, за часів правління Володимира окреме місце серед пам'яток княжого законодавства (а отже і державного права) займають церковні статuti, які містили норми канонічного та церковного права. Джерелами виступали норми Кормчих книг які визначали межі впливу релігійних норм церковного права Київської Русі на формування позитивного [89, с. 17-29; 385, с. 8]), "Номоканони" (церковні та цивільні постанови об'єднані за схожістю змісту), різноманітні церковні постанови і статuti. Важливими серед них є: церковний статут Володимира Святого та церковний статут Ярослава Мудрого (X–XI ст.), які містили норми про

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

шлюбно-сімейні відносини, злочини проти церкви, моралі та сім'ї [134, с. 14; 415, с. 328-330]. В цих статутах визначалась юрисдикція церковних органів та судів, обумовлювався церковний судовий імунітет; передбачалось покладання на церковні установи контрольних функцій, визначалось коло осіб, на яких поширювалась юрисдикція церковних судів за всіма видами справ та питань тощо [368, с. 17]. У деяких випадках дія церковних статутів поширювалась на сферу дії державного законодавства, основним джерелом якого була Руська Правда [316, с. 32-74].

Протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. українські землі знаходяться під владою Великого князівства Литовського та Польського. Найбільш відомим католицьким джерелом права, який діяв у Великому князівстві Литовському був “Звід канонічного права” (1532 р.). За часів існування Запорізької Січі, серед пам’яток права зберігається певне місце за так званим “українським церковним правом”, норми якого, хоча й не знайшли законодавчого закріплення, щодо регулювання певного кола суспільних відносин, проте були обов’язковими для дотримання та виконання всіма суб’єктами козацтва [382, с. 43-127].

Взаємовідносини держави та церкви у XVI–XVII ст. були достатньо складними та невизначеними. До прийняття Соборного Уложення 1649 р. усі справи, що відносились до юрисдикції церковної влади, розглядались на підставі канонічного права та у церковному суді (наприклад, справи про злочини проти моральності, про укладання шлюбу та розлучення, суб’єктами яких могли бути представники різних соціальних груп) [78, с. 15]. Стоглавом регламентувався порядок церковної діяльності та церковних відносин, юрисдикція церковного суду, тощо [113; 324, с. 23-51]. За цих часів зведена Кормча книга стала основним джерелом як церковного, так і цивільного права у період від Іоанна III до Петра I. Наприклад, її релігійними нормами регулюються шлюбно-сімейні відносини та спадкування, визначаються права та обов’язки мирян у процесі відправлення культу тощо [199, с. 105-150].

З другої половини XVI ст. посилюються переслідування православних, відбувається зниження вагомості православної церкви у суспільстві, державна влада все більше намагалась поставити церкву під свій контроль. Боротьба між державою та церквою за сфери впливу продовжувалась майже до початку XVIII ст. Хоча продовжує зберігатись вплив релігійних норм та ідей під час укладання “Зводу законів Російської імперії” (1832 р.) та “Уложення про покарання кримінальні та виправні” (1845 р.). Укази та закони, що відносились до церкви, складали I том “Зводу законів Російської імперії”. За умови, що реалізація релігійних норм забезпечується державним примусом, вони перетворюються в норми позитивного права. Наприклад, такі норми складали окремі розділи “Зводу законів Російської імперії”, і поширювались на все населення імперії. Зокрема, у Книзі першій “О правах и обязанностях семейственных” (“Зводу законів цивільних”), ст. 2 містить: “монашествующим и

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

посвященным в Иерейский или Диаконский сан, доколе они в сем сане пребывают, брак вовсе запрещается на основании церковных постановлений”; ст. 31: “главным доказательством брачного союза суть приходския (метрические) книги” [382, с. 246] тощо.

Підтвердженням впливу релігійних норм на прийняття світських правових норм є зміст норм постанов Соборного Уложения 1649 р., у порівнянні з Прохироном та Еклогою. Наприклад: 1) “злоумышление против особы Государя” – гл. II ст. 1 Уложения – Прохирон т. 39 гл. 10; 2) “второй брак при наличности первого признается недействительным” – Эклога т. 17 сар. 35 – Уложение гл. XX ст. 84 тощо [127; 389, с. 14]. Так, будь-які розпорядження та заходи церковного уряду мали для підданих не тільки церковно-юридичне зобов’язання, а й державно-юридичне, наче вони походять від державного уряду [44, с. 23]. У цей період зростає значення нормативно-правових актів виданих органами державної влади, а використання релігійних норм зводиться до мінімуму.

Водночас слід зауважити, що право, яке виникло внаслідок безпосереднього здійснення релігійних настанов і вимог, не тотожне за змістом і формою праву релігійному і праву церковному. Право релігійне – це санкціоновані державою правила релігійної поведінки віруючих, кліру в культовій, життєво-культовій, суспільних сферах діяльності й відносин [215, с. 76]. В основі релігійного права – релігійні уявлення, морально-ціннісні настанови, традиції. Значення церковного права для юридичної науки ширше його історичного та богословського розуміння. Треба мати на увазі, що це діюча нормативна система, що регулює конкретні, реально існуючі відносини людей в середині особливої релігійної спільноти – церкви [223, с. 17]. Церква приймає та впроваджує свої власні норми, за якими утворюється та регулюється типове християнське життя, і які мають певні особливості.

За часів радянської влади посилювався контроль з боку місцевих органів влади за церковними приходами. Поширювалась атеїстична пропаганда. У подальшому становленні правової системи України, використання релігійних норм як джерел позитивного права не відбувається. Тому, проблема співвідношення і взаємодії релігійних норм з нормативно-правовим актом не стала предметом глибокого аналізу або наукової дискусії. На нашу думку, це зумовлено тим, що релігійні норми до останнього часу не відігравали суттєвої ролі в регулюванні суспільних відносин.

Таким чином, релігійні норми, ідеї та принципи знайшли своє закріплення та відображення у нормативно-правових актах України, чим підтверджує вплив релігійних норм на право, визначаючи його релігійний матеріальний зміст та наявність релігійних витоків національної правової системи. Релігійні вимоги, норми, імперативи безпосередньо перетворюються на загальнообов’язкові правила поведінки, правові норми тільки за допомогою державно-владного припису, примусу щодо їх дотримання та виконання, шляхом їх державного санкціонування.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

На нашу думку, без детального аналізу та обґрунтування місця релігійних норм у системі джерел права практично не можна до кінця зрозуміти особливості сучасного українського права, національної правової системи, що створювалась і розвивалась на основі столітніх релігійних, національних, історичних і соціальних традицій та звичаїв.

Дослідження джерел права в тій послідовності, в якій вони виникали та функціонували упродовж процесу державотворення, спричинило необхідність, через аналіз системи джерел права основних правових систем [271, с. 59], довести закріплення за релігійними нормами статусу джерел права або об'єктивних факторів, що впливали на розвиток права та були базисом для нього, визначали зміст права та напрями розвитку правової системи: розкрити релігійні витoki в праві. Вважаємо, що залежно від того як співвідносяться релігійні норми з іншими джерелами права певної правової системи, який їх взаємозв'язок та взаємовплив один з одним, по-різному буде вирішено питання про місце релігійних норм в системі джерел права певної правової сім'ї.

Розвиток системи джерел права визначається розвитком правової системи. Через взаємозв'язок релігійних норм з джерелами права можна з'ясувати місце релігійних норм у системі джерел права на сучасному етапі розвитку країн різних правових систем, шляхом проведення порівняльного аналізу релігійних норм та правового прецеденту, правового звичаю, правової доктрини, нормативно-правового акту та нормативно-правового договору.

Релігійні норми, як і правовий прецедент, виникають як перші джерела права у стародавні часи, вводять загальнообов'язкові правила, що регулюють суспільні відносини виробництва, розподілу та обміну в суспільстві. На відміну від правового прецеденту, релігійні норми не містять нових норм права, які виникають у результаті вирішення конкретної юридичної справи судовим чи адміністративним органом, якому надається загальнообов'язкове значення у вирішенні схожих (аналогічних) справ у майбутньому, регулюванні суспільних відносин (крім норм мусульманського та іудейського права); вони не визначаються способом зовнішнього виразу і закріплення індивідуального правила поведінки, яке встановлюється компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації [275, с. 247]. Одним із способів виникнення релігійних норм є рішення церковних органів. За цих ознак, визначення релігійних норм як джерел права неоднозначне. Релігійні норми, як і правовий прецедент, втрачають своє верховенство у правовій системі з розвитком права. Пріоритет набуває закон, яким можуть бути скасовані як релігійні норми, так і правовий прецедент, юридична сила останніх стосовно закону менша [320, с. 492]. Це дає підстави стверджувати, що для країн романо-германської правової системи релігійні норми та правовий прецедент набувають другорядного значення в системі джерел права. Вважається, що правотворча діяльність у державах романо-германської правової сім'ї є прерогативою законодавця або уповноважених на те державних органів. Природно пов'язане з

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

цією проблемою питання співвідношення релігійних норм з судовою практикою, як джерелом формування права, що доповнює законодавство. Релігійні норми, що приймаються в процесі діяльності судових органів по розгляду тих чи інших справ, можуть деталізувати закони та визнаватись релігійною судовою практикою у країнах релігійної правової системи (наприклад, мусульманського та іудейського права). Наслідком є поява однорідних рішень, створення зразків, що можуть перерости в норму.

Для англосаксонської правової системи характерним є поєднання нормативних приписів парламентських статутів та прецедентного права. Від інших правових сімей вона відрізняється тим, що основним джерелом права в ній визнається судовий прецедент. Проте, група вчених, О. Зайчук, В. Журавський, Н. Оніщенко, В. Тимошенко, С. Бобровник, підкреслюють, що вагоме значення для розвитку даної правової системи мають також звичаї, правова доктрина, правові традиції та релігійні норми. Історично, домінуюче місце в системі джерел права англосаксонської правової системи займали правові звичаї. Проте у різні періоди часу домінували різні засоби правового регулювання: від звичаїв, моральних, релігійних норм до судового прецеденту та закону. У наш час, як найважливіше джерело права залишаються судові прецеденти. Поряд з тим, з кінця XIX ст. все більшого значення набувають парламентські статuti – законодавчі акти, що приймаються британським парламентом [68, с. 70]. Необхідно зазначити, що правова норма в англійському праві тлумачиться своєрідно, нею визначається будь-яке правило поведінки, не залежно від того, має воно загальний чи індивідуальний характер. Така специфіка у розумінні норми права безпосередньо пов'язана з історичними традиціями та обумовлена нормотворчою діяльністю вищих судових органів країни [131, с. 54-56]. Це у свою чергу впливає на визначення місця релігійних норм в системі джерел права англосаксонської правової сім'ї.

Для країн мусульманської правової системи характерним є те, що серед основних джерел мусульманського права таких як Коран та Сунна, є Кияс (правові висновки за аналогією), Шаріат та Фікх (рішення муджахідів, які приймалися для вирішення конкретних справ та набули характеру судових прецедентів, тобто правових норм). Встановлення позитивного права неможливе, якщо воно не відповідає нормам шаріату. Кияс набуває легітимності через Коран та Сунну. Мусульманські юристи тлумачать та застосовують закон через аналогію: мусульманське право засноване на принципі авторитету. Завдяки наявності тлумачень за аналогією, утворюється можливість раціонального тлумачення джерел мусульманського права, але таким чином не можна створити фундаментальні норми [31, с. 77]. Тож, для мусульманської правової системи притаманне своєрідне переплетення релігійних норм та судового прецеденту.

Отже, визнання релігійних норм в якості джерел права, порівняно з правовим прецедентом та судовою практикою, залежить від правової системи, етапів правового розвитку держави, її традицій і тенденцій розвитку.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Як і правовий звичай, релігійні норми можуть створюватись безпосередньо у процесі суспільної практики і існувати у вигляді соціальних норм, які не мають юридичного значення; є своєрідною формою регуляції поведінки людей у суспільстві. Проте, в результаті багаторазового повторення в часі і просторі вони набувають певної стійкості, закріплюються в практичному досвіді соціальної групи і перетворюються у загальнообов'язкові та загальновизнані правила поведінки, що відповідають потребі охопити таким правилом певні види суспільних відносин. Також релігійні норми, як і правовий звичай можуть бути санкціоновані державою, шляхом офіційного закріплення їх у нормативних актах з метою використання для врегулювання певних суспільних відносин та забезпечені нею [62, с. 494]. Схожість релігійних норм і правових звичаїв простежується у наступному: їх дотримуються самостійно чи під впливом примусу (громадського, Божого, державного); виникають завдяки віруванню; у первісному суспільстві звичай ототожнюється з релігійними нормами; їх не можна відділити від повсякденних традиційних відносин у суспільстві; характеризуються консерватизмом; набувають характеру обов'язкових норм, а їх змістом стають суб'єктивні права та обов'язки учасників суспільних відносин; локальність, тобто поширеність серед певної соціальної групи; наявність та закріплення ознак загальнообов'язкових правил поведінки; наділені певною юридичною силою; існують лише в теоретичних конструкціях; не використовуються як основні джерела права у країнах романо-германської правової системи; виступають факультативним (додатковим) джерелом права у країнах англосаксонської правової системи [349, с. 296-397].

Звичаї та релігійні норми є найбільш активними регуляторами суспільних відносин, виникають раніше інших джерел права, на їх основі першочергово виникає англосаксонська правова система. Норми правових звичаїв та релігійні норми використовувались судами в процесі становлення права та його розвитку. На думку С. Комарова та І. Усенко, правові звичаї та релігійні норми, будучи санкціоновані державою, набувають юридичної сили та забезпечуються на випадок їх порушення державним примусом. Санкціонування відбувається на загальнодержавному рівні і здійснюється центральними державними органами влади. Інколи це відбувається у формі законодавчих актів, інколи, здійснюється у формі судових рішень, коли суд у процесі розгляду кримінальних чи цивільних справ спирається не тільки на закон, але і на звичай та релігійні норми, включаючи їх таким чином у діючу правову систему [278; 141, с.15-17]. Проте, правовий звичай та релігійні норми, з розвитком суспільства та держави, поступово витискається законами, займають незначне місце в системі джерел права англосаксонської правової сім'ї, але продовжують відігравати значну роль в регулюванні суспільних відносин.

Релігійні норми та правові звичаї набувають суттєвого значення у регулюванні суспільних відносин у країнах традиційно-релігійної правової системи. Наприклад, релігійні норми формалізуються і закріплюються в

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

національному законодавстві, як приписи законів чи інших нормативних актів у мусульманських країнах; після санкціонування державою не поглинаються нормами позитивного права, не припиняють своє існування (справи вирішуються на основі релігійних норм); переважно мають письмову форму видання; поширюють свою чинність на не персоніфіковане коло осіб; не можуть застосовуватись у випадку прогалин у праві країн романо-германської правової системи. Релігійні норми та правовий звичай не здійснюють регулювання всіх сфер суспільних відносин. Але, як регулятивні засоби, вони мають важливе значення в сучасних умовах у багатьох країнах із звичаєвою правовою системою, а також у країнах мусульманського права, де є проявом національної самобутності.

Дещо подібне співвідношення існує між релігійними нормами та правовою доктриною. Річ у тому, що релігійні норми можуть містити концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені з метою удосконалення законодавства, усвідомлені суспільством та визнані державою як обов'язкові [162, с. 275]. Як зазначає В. Гайворонський, правова доктрина офіційно не визнається джерелом права країн романо-германської правової системи, хоча наукові коментарі до законодавчих актів широко використовуються у правотворчості, правозастосуванні та обговоренні законопроектів [71, с. 59]. Статус офіційного джерела права за релігійними нормами закріплене у країнах мусульманського та іудейського права. Як правило, релігійні норми набувають статусу джерел права у країнах, де офіційно визнавався певний вид релігії, із закріпленням статусу державної релігії.

Правова доктрина як джерело права властива країнам мусульманської правової системи. Відзначимо, що оскільки до системи джерел мусульманського права входять Коран, Сунна, Шаріат та Іджма (одноголосні точки зору найбільш авторитетних правознавців), то немає жодної влади, яка б у силі змінити мусульманське право, як і сам Коран. Іджма використовується для поглиблення та розвитку легального тлумачення релігійних джерел права. Легітимний зв'язок Іджми з Кораном та Сунною полягає в тому, що норми права, які записані в ній, незалежно від їх походження підлягають застосуванню [241, с. 17]. Власне, догми та релігійні правила поведінки і мораль Корану визначають зміст мусульманського права в юридичному сенсі [164; 192, с. 9]. Відбувається поєднання та взаємозв'язок релігійних норм, правової доктрини з правовими нормами в системі мусульманського права. За змістом, усі норми мусульманського права, доктриною поділяються на дві групи: 1) накази, які містять оцінку вчинків людини; 2) норми, що формулюють правила поведінки в певних ситуаціях, а також установлюють умови та наслідки діянь [395, с. 147]. Так, наприклад, шаріат, як джерело мусульманського права, висуває вимоги до дотримання мусульманами релігійних обов'язків та культових заборон. Під час вирішення будь-яких питань шаріат орієнтується на консультації та врахування думок спеціалістів;

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

демонструє поважне ставлення до звичаїв мусульман, які повинні враховуватись під час вирішення конкретних питань [332, с. 47].

Щодо взаємозв'язку релігійних норм з нормативно-правовим договором, можна зазначити наступне: релігійні норми, як і нормативно-правовий договір, містять певні правила поведінки, закріплюють права та обов'язки суб'єктів суспільних відносин, умови їх відповідальності, відбивають ті суспільні відносини які підлягають врегулюванню, не мають персоніфікованого та індивідуально-разового характеру, а складають правила загального характеру. Обидва ці джерела приймаються у письмовій формі, закріплюють межі дії суб'єктів, а також сферу поширення своєї дії.

Проте, релігійні норми не виступають спільним офіційним документом двох чи більше правотворчих органів, що містить правові норми, які встановлюються за їх добровільним, взаємоузгодженим волевиявленням з метою врегулювання будь-якої життєвої ситуації, є підставою прийняття правових актів, вчинення інших юридично значимих дій [41, с. 353]; не містять двостороннього взаємного волевиявлення, а завжди мають імперативний характер. Релігійним нормам не властивий вольовий характер, що притаманний нормативно-правовому договору, вони можуть виступати як результат волевиявлення держави, державних органів чи громадян. Порівняно з міжнародним правовим актом (договором) релігійні норми можуть набути ознак джерела права, якщо їх приписи виникають в результаті прийняття рішень на Вселенських Соборах, де відбувається узгодження релігійних позицій декількох представників православ'я та католицизму, що містять норми про встановлення, зміну чи припинення прав і обов'язків у різноманітних відносинах, можуть вносити цілеспрямовані зміни в суспільні відносини, їх розвиток [413, с. 471].

Слід підкреслити, що питання співвідношення нормативно-правових актів та релігійних норм, не стало предметом глибокого аналізу або наукової дискусії. На нашу думку, це зумовлено тим, що релігійні норми до останнього часу не відігравали суттєвої ролі в регулюванні суспільних відносин. Оскільки релігійні норми є результатом діяльності компетентних органів, що прямо формулюють узагальнені нормативні положення, то вони, за певних умов можуть мати вищу нормативну силу, ніж норми, що є змістом позитивного права. Це стосується рішень Вселенських Соборів, Пап, що мають нормативно-правовий характер і можуть врегулювати відносини, що не врегульовані законом, встановлювати межі їх дії стосовно окремих галузей суспільних відносин. Проте це можливо лише у країнах релігійних правових систем.

Схожість релігійних норм та нормативно-правових актів у наступному: мають письмовий характер; приймаються уповноваженим органом; встановлюють, змінюють, припиняють чи конкретизують певну норму, з метою регулювання суспільних відносин [414, с. 123]; забезпечені можливістю державного примусу; різноманітні і тривалі в дії у часі; мають суттєвий вплив на суспільні відносини (у рабовласницькому суспільстві

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

нормативно-правовий акт співіснує із релігійними нормами; у феодальному суспільстві провідне становище серед джерел права займали релігійні норми); за змістом є загальнообов'язкові правила поведінки; порядок прийняття і реалізації має процесуальний характер [360, с. 5]; є формально визначеними; загальнообов'язкові для виконання; передбачають настання відповідальності у разі не виконання чи не належного виконання; об'єктом регулювання є найбільш важливі суспільні відносини.

Проте нормативно-правовий акт як джерело права виник пізніше релігійних норм, на ранній стадії розвитку держави і набув подальшого розвитку на всіх наступних етапах державотворення [207, с. 19]; нормативно-правовий акт є основним джерелом права у країнах романо-германської правової сім'ї, де релігійні норми відіграють допоміжне значення, і навпаки – нормативно-правовий акт є другорядним джерелом права, де релігійні норми або правовий прецедент займають основне місце в ієрархії джерел права у країнах релігійно-традиційної та англосаксонської правових систем.

Як правило, релігійні норми набувають статусу джерел права у країнах, де офіційно визнавався певний вид релігії та закріплював за собою статус державної релігії. В межах правової системи однієї країни окремі джерела права мають неоднакове значення щодо регулювання суспільних відносин. В одних країнах, зокрема, романо-германської та англосаксонської правових систем, закон має вищу юридичну силу і система нормативно-правових актів вважається універсальною, що призводить до перебільшення їх значення в процесі нормативного регулювання і відповідно для інших джерел права не залишається місця, в інших – переважно релігійно-традиційної правової сім'ї, релігійні (канонічні, церковні) норми мають найвищу юридичну силу, і законодавча влада вносити зміни до таких норм не може [264, с. 114].

Вплив релігійних норм на позитивне право, а разом з тим на правову систему країни загалом може відбуватись двома шляхами – прямим та непрямим. Прямий вплив полягає в тому, що поруч зі позитивними поглядами та догмами (доктринами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів. Держава та право безперечно мають свою традиційну релігійну основу. Релігійними нормами охоплюються практично усі галузі та інститути права. Поруч з прямим впливом релігійного права на загальну систему сучасного права, існує непрямий – вплив підсистеми релігійного права на позитивне право в силу факту існування та функціонування релігійних норм.

Існування релігійного права поруч із позитивним, як спільних регуляторів суспільних відносин (в окремих випадках тотожних), одночасне вирішення ними загальнозначимих проблем та виникнення між ними колізій, безперечно негативно позначається на характері, змісті, шляхах та формах їх взаємозв'язків та взаємодії. Адже всупереч традиційно-релігійній думці,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

світський законодавець не може змінити релігійні акти чи окремі релігійні норми, бо не є суб'єктом релігійної нормотворчості. Єдине, що у цьому випадку він може вчинити – рекомендувати утриматися від застосування тієї чи іншої релігійної норми. З метою подолання таких протиріч, нормотворці позитивного права приймають ряд нормативно-правових актів, що корегують та доповнюють релігійні норми.

Імперативний вплив релігійних норм та інститутів на державне право і одночасне визнання їх правовою основою у регулюванні суспільних відносин, сьогодні, підтверджує державний статус релігії в країнах релігійно-традиційної правової системи. Наприклад, державне право Пакистану, Туніса, Йорданії, Ватикану, Лівії, Судану, закріплює принцип “консультації”, що є основою релігійної концепції влади. Так, в окремих арабських монархіях при главі держави є дорадчі органи, принципи формування та діяльність яких значною мірою визначаються релігійно-правовою концепцією (мусульманською, зокрема) “консультативного правління” (Катар, ОАЕ, Абу-Дабі, Саудівська Аравія) [192, с. 73]. При цьому релігійні норми регулюють правовий статус глави країни, уряду, державних органів, громадян, порядок прийняття та реалізації важливих рішень, взаємовідносини глави держави та уряду, державний устрій, організацію та діяльність державного механізму, відповідність прийнятих законів релігійним принципам та приписам, тощо. Здебільшого це підтверджується положеннями конституцій та є характерним для державного права ряду арабських країн: Бахрейн, Сирія, Іран, норми яких безпосередньо відображають вплив релігії на правову систему, – визнання релігійних норм мусульманського права чи його принципів як основного джерела законодавства [331, с. 146].

Наприклад, усі норми Корану та Сунни поділяються на дві категорії. До першої відносяться абсолютно точні настанови, що не передбачають подвійного тлумачення, і містять правила релігійного культу та деякі релігійні норми, що регулюють взаємовідносини людей. Ця категорія релігійних норм передбачає поняття та однозначні правила поведінки, які можуть безпосередньо та однобічно застосовуватись на практиці. Другу групу складають недостатньо зрозумілі приписи [395, с. 67]. Це пояснюється тим, що мусульманське право залишає їх на розсуд мусульман, і встановлює лише загальні орієнтири поведінки, правила та параметри відносин між людьми на релігійній основі, а юридичні аспекти вважаються другорядними, бо релігійно-моральні межі не порушуються. У країнах Саудівської Аравії, ЙАР, державах Перської затоки, Лівії, Ірані, Пакистані, Судані, сфера дії норм мусульманського права більш значна і охоплює не тільки “особистий статус”, але і кримінальне право та процес (Коран, Адат 49 Сура 5) [163, с. 101], окремі види фінансово-економічних відносин, навіть, окремі інститути державного права, із збереженням тенденції включення норм мусульманського права до законодавства, що приймається.

Досліджуючи релігійні норми як джерела права та їх вплив на правову систему різних країн, поруч з аналізом джерел мусульманського права, належної

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

уваги потребують канонічні норми, як різновид релігійних норм та релігійні норми іудейського права, що стають важливим джерелом формування позитивного права [235, с. 111].

Діюче законодавство Ізраїлю, яке, на думку Б. Ліфшітца, без усяких сумнівів, у значній частині сформоване та оформлене відповідно до вимог релігійного (іудейського) права, або в певній мірі відчуває вплив з його боку [426, с. 523]. Зокрема, особливо підкреслюється, що традиційний та широкоохоплюючий вплив іудейського права на сучасне ізраїльське право помітний не тільки на його змістові та різних інститутах, але й на його понятійному апараті та правовому тлумаченні [422, с. 189]. Іудейське релігійне право є невід'ємною частиною правової системи сучасного Ізраїлю, формує собою персональне право громадян єврейської національності стосовно справ особистого статусу [423, с. 128].

Це означає, що сьогодні за допомогою іудейського права вирішується коло питань, які стосуються кожного єврея: шлюб та розлучення; матеріальне утримання членів сімей та аліментні зобов'язання; заборони (обмеження у шлюбно-сімейних відносинах недієздатних осіб) та управління особистою власністю [360, с. 244]. Відносно вузька сфера прямого регулювання суспільних відносин за допомогою релігійних норм зовсім не свідчить, що вони не мають впливу на усі інші суспільні відносини. Такий вплив здійснюється опосередковано, через систему правових норм, встановлених державою, при активному впливі на процес правотворчості та правозастосування.

У складі релігійно-традиційної правової системи, крім країн з мусульманським та іудейським правом, можна виділити країни, які у врегулюванні суспільних відносин використовують норми канонічного права - Ватикан. Канонічні норми – як різновид релігійних норм, поряд зі своїм непересічним історичним значенням та різноманітністю змісту зберегли і практичну цінність, будучи реальними регуляторами певного кола специфічних суспільних відносин. Безперечно, канонічні норми відіграли важливе значення як один з факторів, що вплинув на формування сучасних систем права багатьох країн. Це зумовлено не тільки важливим місцем, що посідала церква протягом декількох історичних періодів у розвитку права поспіль, а й об'єктивними властивостями самих канонічно-правових приписів. У свій час канонічні норми, поряд із системою норм римського цивільного права, розглядались органами різних держав, уповноваженими на правотворчість, як ідеальні приписи правопорядку, до якого потрібно прагнути кожному нормотворцю при створенні власних національних систем права. У сукупності канонічні норми створюють канонічне право, як самостійну галузь релігійного права.

На думку Рене Давида, канонічне право є незакінченою системою права, виступає як доповнення до римського чи іншого позитивного права, з призначенням врегулювати ті питання, які не охоплювались позитивним правом або замінити собою римське право [92, с. 39]. Як система норм у традиційному

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

національно-державному розумінні, канонічно-правові норми регулюють незначне коло суспільних відносин і з такої точки зору канонічне право не може вважатися цілісною системою [396, с. 51]. Однак, на нашу думку, його можна вважати специфічною корпоративною системою права, “неповнота” якої зумовлена винятково обмеженим колом специфічних суспільних відносин, на регулювання яких воно спрямоване.

Православна церква дотримується такого ж погляду на обов’язкову силу канонів, як і Римсько-Католицька церква, але фактично канонічне право є чинним правом Православної церкви лише в тій його частині, яке нею рециповане. На думку Л. Долгополової, при відсутності рецепції, окремі канони можуть набувати або субсидіарного значення, тобто такого, коли до канону доводиться звертатися, якщо в чинній правовій системі немає остаточної відповіді на той або інший конкретний випадок, або виступати джерелом чинного позитивного права, оскільки норма такого права перейняла свій зміст з норм канонічного права, чи канонічні приписи можуть служити деяким критерієм у судження *de lege ferenda* [106, с. 399].

Система релігійних норм та канонів церковного і канонічного права складається з досить різноманітних елементів, зокрема: канонів, що утворилися в період Всесвітніх Соборів і складаються з правил апостольських, Всесвітніх і Помісних Соборів і повчань Св. Отців (у Західній церкві, Римсько-Католицькій, канонічних норм, які містяться в офіційному збірнику цієї церкви “*Corpus juris canonici*”) [229, с. 7]; релігійних приписів Біблії (книг Старого та Нового Заповіту), усні та письмові церковні перекази, канонічні звичаї, рішення органів церковного судочинства з окремих справ, тлумачення релігійно-правових норм визначними каноністами та власне церковне законодавство як загальноцерковного, так і місцевого значення. Наприклад, канонічні збірники “донікейської” епохи (тобто до часу проведення першого всезагального в рамках усієї християнської церкви Собору у 325 р. н. е.) – “Вчення 12 апостолів” (I–II ст. н. е.), “Апостольські Постанови” (кін. III – поч. IV ст.), “Правила Святих Апостолів”; збірники канонів часу проведення Вселенських Соборів (325–787 рр.) – “Понтійський збірник” (IV ст.), “Синопис” (VI ст.), Номоканон Іоанна Схоластика в 60 титулах (VI ст.) та інші; збірники Помісних церков (з 787 р.) – “Синопис” Іоанна Аристотина (бл. 1130 р.), “Алфавітна синтагма” Матвія Властаря (1335 р.), “Кормча книга” св. Сави Сербського, “Номоканон при Великому Требнику” (бл. XV ст.) та інші [229, с. 5]. Зазначений перелік джерел, у свою чергу можна розглядати як систему джерел канонічного та церковного права, так і додатковими джерелами позитивного права. Адже вони містять релігійні норми та канони, що використовуються у регулюванні суспільних відносин та є зовнішнім визначенням та закріпленням загальнообов’язкових правил поведінки.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку країн романо-германської правової системи, система джерел права переважне значення закріплює за

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

нормативно-правовими актами, залишаючи факультативне значення за правовим звичаєм, правовим прецедентом, правовою доктриною. За релігійними нормами зберігається значення не тільки історичних пам'яток права в системі джерел права та факторів, що визначають напрями розвитку права, а також додаткових (факультативних) джерел права.

Складнощі та протиріччя у визначенні місця релігійних норм у системі джерел права полягають у неузгодженості релігійних та правових норм щодо регулювання усього різноманіття суспільних відносин. Проте ідеї, традиції та окремі інститути релігійного права знаходять своє відображення практично у всіх сферах сучасної правової системи; догми релігійного права не тільки знаходяться в основі значної частини сучасного законодавства, але й здійснюють значний вплив на процес розробки та прийняття нормативно-правових актів [424, с. 553]. Так, релігійні норми набувають статусу витоків права.

Україна належить до романо-германської правової системи, тому для неї основним джерелом права є нормативно-правовий акт та нормативно-правовий договір. Правовий звичай, правовий прецедент, правова доктрина, релігійні норми не легалізовані, як офіційні джерела права. Проте, релігійні норми знайшли своє відображення та закріплення не тільки у Біблії, але і в чинному національному законодавстві. Так, одна з важливих гарантій – рівність людей перед судом, знаходить своє закріплення й у положеннях Біблії: “Не зроби кривди в суді: не будеш потурати особі вбогого, і не будеш підлещуватися до особи вельможного, – за правдою суди ближнього свого!” (Левит. 19:15) [225, с. 12, 40; 302]. Цей принцип закріплений в нормах міжнародного публічного права: “Загальна декларація з прав людини” (ст. 18) [254, с. 101], “Міжнародний пакт про громадянські та політичні права” (ст. 18) [222, с. 117] та нормами сучасного національного законодавства. Наприклад, у ст. 16 Кримінально-процесуального кодексу України передбачено, що “Правосуддя здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом не залежно від походження, соціального і майнового стану... та інших обставин” [171, с. 12, 235].

Релігійний підтекст у змісті норм права простежується, також, у неприпустимості зворотної сили закону – це одна з важливих гарантій судочинства: “...гріх не ставиться в провину, коли немає Закону,” – говориться в посланні Римлянам (5:13); звертається увага, що треба використовувати лише чинне законодавство: “Я не пізнав гріха, як тільки через Закон”, – “де ж немає Закону, немає й переступу” (Рим. 4:15) [37, с. 51]. Ці приписи збереглися до сьогодні майже незмінними. Наприклад, у ст. 58 Конституції України [161, с. 4], ст. 14, 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [222, с. 117], ст. 11 Декларації прав людини і громадянина [254, с. 101], ст. 409 Кримінально-процесуального кодексу України [171, с. 133] та ст. 5 Кримінального кодексу України [244, с. 23]. Сутність цих норм полягає у тому, що “закон, який встановлює кару за діяння або посилює покарання, зворотної сили не має”. Саме

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

такі норми перевірені часом, вічні та вагомі для людини, найбільш глибоко сприяють реалізації їх прав.

У системі джерел права англосаксонської правової сім'ї усі регулятори суспільних відносин є рівнозначними. Тобто, правовий звичай, правовий прецедент, закон, доктрина та релігійні норми функціонують не відокремлено чи ізольовано один від одного, а в системі, в тісному взаємозв'язку та взаємодії. При цьому жодний з них не має домінуючого значення в системі джерел права. Однак не менш очевидним є той факт, що значення релігійних норм, правового звичаю та правової доктрини в системі джерел англосаксонського права з розвитком суспільства та держави зменшується, виникає тенденція до закріплення за цими регуляторами суспільних відносин факультативного значення у системі джерел права. При цьому вони зберігають за собою статус факторів, що впливають на формування характеру та на процес розвитку сучасного англосаксонського права, є матеріальним змістом останнього, тобто його витоком.

Що стосується системи джерел права країн релігійно-традиційної правової системи (мусульманського, іудейського, канонічного права), то домінуючим, офіційно визнаним джерелом права є правовий звичай, правова доктрина та релігійні норми, інші – набувають статусу додаткових джерел права (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент). Це стосується, наприклад, державного права, підкорення нормам мусульманського права немусульманки, що вийшла заміж за мусульманина [2, с. 369]; під час розробки законодавства широко використовуються загальноновизнані праці мусульманських правознавців тощо. Тобто, якщо значення мусульмансько-правової доктрини як формального джерела знижується, то її вагомість як неформального елементу нормотворчості зростає.

Необхідно зазначити, що сучасний стан розвитку релігійно-традиційної правової системи свідчить про збереження тенденції використання релігійних норм як джерел права, як основних засобів регулювання суспільних відносин. Хоча окремим країнам цієї правової системи дедалі більше стає притаманним закріплення за нормативно-правовими актами вирішального значення у регулюванні суспільних відносин, а релігійні норми виконують факультативне, роз'яснювальне, другорядне значення. Так, наприклад, сучасне канонічне право постає як сукупність релігійно-правових приписів, що регулюють переважно відносини всередині церковної організації та питання шлюбу. Воно не охоплює усієї сукупності суспільних відносин, а лише формує деякі принципи, якими мають керуватись віруючі та суб'єкти нормотворчості позитивного права; постає не територіальним, а персональним.

У дослідженні та визначенні місця релігійних норм у системі джерел права вважаємо за потрібне користуватись визначеним статусом релігії та релігійних установ, (церков), рівень їхнього впливу на суспільні відносини, використовуючи існуючі моделі державно-церковних відносин у державі: 1. Відсутність чіткого

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

поділу між державно-правовою та релігійно-правовою сферами. Релігійні ідеї, норми, традиції, доктрини пронизують усе державно-правове життя, а державно-правові установи, норми та інститути широко використовуються для підтримки релігійно-правового життя. 2. Взаємозв'язок та взаємодія між релігійними та правовими нормами у регулюванні суспільних відносин. У разі не врегулювання суспільних відносин правовими нормами, до застосування залучають релігійні приписи. Останні у подальшому можуть бути санкціоновані державою та набути статусу обов'язкових. 3. У зв'язку з заборонаю будь-якої релігії, чи не визнання пануючої певного виду релігії в країні – повне відокремлення релігійних установ від державних – релігійні норми визнаються як історичний факт, набувають статусу історичної пам'ятки і не мають впливової дії на регулювання суспільних відносин, а їх ідеї та принципи не застосовуються, не беруть за основу під час правотворчості чи правозастосування [227, с. 573].

Визначення основних шляхів та форм взаємозв'язку та взаємодії релігійного права із позитивним має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Адже зачіпаються релігійні інтереси усіх віруючих, як тих, хто проживає на території своєї історичної батьківщини, так і інших. Не дивлячись на численні складнощі та протиріччя у взаємовідносинах релігійних норм з правовими, обома вирішуються загальні для суспільства і держави проблеми, пов'язані з регулятивною діяльністю держави та релігійних інститутів, регулювання суспільних відносин, вирішуються проблеми встановлення та підтримання у країні суспільного порядку та законності, забезпечення різнобічних гарантій прав та свобод громадян, збереження та розвиток традиційних національних, моральних та інших цінностей, підтримання та розвиток сучасної дійсності, що не суперечить історичним традиціям та звичаям, підвищення ефективності існуючих у країні державних та суспільних, релігійних інститутів [422, с. 203].

Підсумовуючи викладене можемо стверджувати:

1. Під джерелом права треба розуміти організацію, влаштування його власного змісту, способу існування, прояву та функціонування. Джерела права у різні історичні епохи свого розвитку обумовлюється існуючими соціально-економічними відносинами, відображає нормативно-закріплену волю громадян, і тому може містити релігійні ідеї та принципи, закріплювати та забезпечувати релігійні інтереси громадян. Форма права, виражає зовні внутрішньо організований зміст правових норм, сукупність відомих історії засобів виразу зовні нормативної волі, в яких об'єктивуються норми, що складають зміст права. Водночас, під зовнішнім проявом форми права необхідно розуміти зовнішній вигляд його змісту, впорядковані засоби пізнання або способи зовнішнього існування права, тобто не тільки правовий звичай, правовий прецедент, правова доктрина, нормативно-правові акти та нормативно-правові договори, а також релігійні норми, які виступають джерелом знань та містять правові приписи про можливу або необхідну поведінку суб'єктів суспільних відносин.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

2. Релігійні норми необхідно розглядати в матеріальному та формальному значенні, відповідно як “витоки” та “джерела” права. Як джерела права релігійні норми входять до системи джерел права країн з релігійно-традиційною правовою системою. Це переважно країни мусульманського, іудейського та канонічного права. Для країн романо-германської та англосаксонської правової системи, релігійні норми порівняно з нормативно-правовими актами, нормативно-правовими договорами та іншими джерелами права, втратили суттєве значення і забезпечують регулювання внутрішніх церковних справ та інших релігійних відносин, здебільшого виконують другорядне значення, постають як факультативні, роз’яснювальні засоби регулювання суспільних відносин. При цьому постають як фактори, що визначають напрями розвитку системи джерел права та правової системи, загалом; мають достатньо підстав вважатись історичними пам’ятками права. Тобто релігійні норми в цих правових системах визначаються як витоки права.

Відповідно до історичного етапу розвитку суспільства вплив релігійних норм на життя суспільства та право докорінно змінило національне право. Так, за допомогою норм Кормчих книг, релігійних норм Стоглаву, Руської Правди визначались поняття, умов укладання та розірвання шлюбу, склад різних злочинів, закріплювався принцип рівності усіх перед законом тощо. Більшість таких положень перейшло з церковного права до позитивного, закріпилося у правовій системі України та збереглося до наших часів.

Релігійні норми в історичному аспекті розвитку національної правової системи, зберігали та закріплювали за собою статус джерела права, правової спадщини та історичної пам’ятки; у сьогоденні – займають не основне, а другорядне місце у системі джерел права. Набувають властивих ознак релігійних витоків у праві.

3. До специфічних ознак релігійних норм як джерел права можна віднести наступне: 1) обов’язковість виконання релігійних норм виникає через надання їм захисту з боку держави, шляхом санкціонування (визнання) та забезпечення засобами примусу, що характерне для мусульманської та іудейської правових систем; 2) можливість поширення впливу релігійних приписів на суб’єктів суспільних відносин відбувається шляхом посилення на релігійні норми у статті закону (так, у статтях цивільних кодексів Єгипту, Сирії, Іраку містяться норми, що передбачають застосування релігійних норм та принципів мусульманського права у разі не врегулювання суспільних відносин нормами позитивного права), або визнання їх судовою, адміністративною практикою та використання релігійних норм як основи судового рішення (так, в окремих випадках суди Йорданії застосовують релігійні норми мусульманського права при вирішенні справ у сфері спадкових відносин, яка поки не врегульована нормами позитивного права); 3) закріпленість в офіційному документі (формальна визначеність); 4) нормативність та імперативність у регулюванні релігійних відносин; 5) тривалість дії у часі, просторі та за колом осіб, що сповідують певну релігію;

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

6) чинність релігійних норм пов'язана з певною процедурою їх прийняття; 7) спрямованість на регулювання широкого кола релігійних відносин, з відповідним відображенням релігійних інтересів учасників суспільних відносин; 8) змістовність – релігійні правила поведінки загального характеру, дія яких поширюється на невизначене коло суб'єктів релігійних відносин; 9) неможливість їх довільної зміни; 10) закріплення, переважно, обов'язків.

Таким чином, релігійні норми як джерела права – це форма зовнішнього виразу релігійних приписів, що зумовлюють юридичну силу певних правил поведінки, санкціонуються державою, приймаються у формі нормативних актів, що мають юридичну силу та обов'язкові до виконання. Релігійні норми як витoki права – фактори, що визначають зміст права, напрями його розвитку та удосконалення.

Беручи за основу досліджений та проаналізований фактичний матеріал другого розділу є підстави стверджувати:

1. Соціально-правове регулювання – це сукупність різноманітних форм та засобів нормативного та ненормативного (соціального) впливу на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах суспільства чи певного колективу, з метою впорядкування поведінки окремих суб'єктів у встановленому порядку. Соціально-правове регулювання містить в собі наступні види: правове, релігійне, політичне, моральне, корпоративне, етичне, естетичне, економічне, звичаєве традиційне тощо. Механізм соціально-правового регулювання – це система соціальних та нормативних засобів регулювання суспільних відносин, організованих у цілях подолання перешкод, що знаходяться на шляху задоволення інтересів суб'єктів суспільних відносин; результативне, нормативно-організаційне регулювання суспільних відносин системою власне нормативних засобів.

Релігійні норми, як нормативні засоби у структурі механізму соціально-правового регулювання, разом із іншими соціальними нормами входять до структури соціально-правового регулювання. У складі соціально-правового регулювання можна виділити релігійно-нормативне регулювання, якому притаманний власний механізм впливу на суспільні відносини. Метою релігійно-нормативного регулювання є встановлення порядку у релігійних спільнотах, організаціях, громадах, який максимально відповідає приписам релігійних норм та принципам соціальної справедливості. При цьому, релігійні норми є самостійним елементом у механізмі релігійно-нормативного регулювання який включає релігійні факти, релігійні відносини та релігійні акти реалізації релігійних приписів.

2. Релігійні норми у складі механізму релігійно-нормативного регулювання мають власний об'єкт регулювання – релігійні відносини – різновид суспільних відносин, що пов'язані з задоволенням учасниками суспільних відносин релігійних інтересів, здійснення релігійної діяльності та відправлення культу. До складу соціально-правових фактів входять

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійні: обставини релігійної сфери життя учасників суспільних відносин, які викликають до існування релігійні відносини, що потребують відповідного нормативного врегулювання. Реалізація релігійних норм відбувається шляхом дотримання, виконання та застосування їх приписів учасниками релігійних відносин.

3. Релігійні акти, що містять правовий припис та приймаються як уповноваженими церковними органами (Вселенським та Помісними Соборами), так і керуючими органами церков, релігійних організацій (громад), ведуть до встановлення релігійних прав та обов'язків, релігійних відносин і практично неможливі поза ними; існуючі релігійні факти є підставою трансформування абстрактних правил релігійних норм в конкретні релігійні права та обов'язки учасників релігійних суспільних відносин; відбувається упорядкування релігійних суспільних відносин шляхом прийняття актів реалізації релігійних норм. При цьому, релігійно-нормативний механізм регулювання релігійних суспільних відносин одночасно має визнаватись як структурна одиниця системи соціально-правового регулювання суспільних відносин та самостійний структурний елемент релігійно-нормативного впливу на релігійні суспільні відносини.

4. Релігійно-нормативне регулювання, як системний елемент соціально-правового регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою поєднання специфічних, властивих тільки йому, методів "акрівії" та "ікономії".

5. Релігійні норми, як різновид соціальних, встановлюють вимоги до поведінки віруючих в суспільстві; здійснюють регулятивний вплив на їх взаємні відносини і поведінку з мирянами, за допомогою властивих їм специфічних методів, виявляючи, тим самим, імперативний характер; мають подвійний зміст: з одного боку – регламентують зовнішню поведінку суб'єкта суспільних відносин, а з іншого – внутрішні переконання, сенс вчинку і стимули, що примушують вчиняти саме так, і не інакше; виступають як мірило, зразок поведінки віруючих людей за певних обставин, є еталоном релігійних суспільних відносин; поширюють свою дію, здебільшого, не на конкретних осіб, а широкого кола людей, послідовників конкретної релігії (членів церкви, конфесії тощо) чи якоїсь її частини (священнослужителів, мирян і тощо); формулюються як веління, що їх необхідно виконувати проти вимог будь-яких інших соціальних норм, навіть якщо є заборона наслідувати останні (скажімо, норми Біблії та Корану).

6. Релігійні норми як засоби регулювання суспільних відносин визначаються та закріплюються в системі джерел права. Система джерел права, в свою чергу, визначається особливостями певної правової системи, складовою частиною якої вона є. Залежно від виду правової системи: романо-германська, англосаксонська, релігійно-традиційна та інші, по-різному буде вирішуватись питання про місце релігійних норм в системі джерел права зазначених правових сімей. Це спричиняє розгляд релігійних норм у матеріальному та формальному

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

аспекті, що надає можливість визначити їх або як “джерела права”, або закріпити за ними характер “витоків” права.

7. Відповідно до історичного етапу розвитку української держави Х–XVIII ст. релігійні норми постають як джерела права. Оскільки за ними чітко визнавався статус офіційних засобів регулювання суспільних відносин, вони входили до системи діючого законодавства. Із розвитком суспільства, держави та права, правова система змінювалась, з нею змінювалось і призначення релігійних норм у системі джерел права. На сучасному етапі розвитку національної правової системи, яка належить до романо-германської правової сім’ї, релігійні норми відіграють другорядне, факультативне значення, постають як витoki права. Оскільки вони, як фактори, що вплинули на матеріальний зміст права, визначають напрями розвитку національної правової системи.

8. Про вплив релігійних норм та інститутів на державне право і одночасне визнання їх правовою основою свідчить закріплення за релігією державного статусу (в таких країнах як Пакистан, Туніс, Йорданія, Ватикан, Лівія, Судан). Релігійні норми є фундаментальною, найстабільнішою частиною релігійного права та закріплюються як основні джерела права в країнах релігійно-традиційної правової системи (мусульманського, іудейського, канонічного права).

9. У будь-якому суспільстві висувається завдання забезпечення високої ефективності механізму соціально-нормативного регулювання, що включає удосконалення нормотворчого процесу, покращення ефективності та якості застосування різних соціальних норм, посилення правової активності громадян, різних суспільних організацій, удосконалення виховання. Шляхом підвищення ефективності соціально-нормативного регулювання у сучасних умовах можна вважати розробку ідеї про інтеграцію релігійних та правових норм.

РОЗДІЛ 3

РЕЛІГІЙНІ НОРМИ ЯК ФОРМА РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

3.1. Релігійні норми як підстава виникнення, зміни та припинення релігійних відносин

Теорія правових відносин є не тільки однією з найбільш важливих, але й однією з найскладніших та спірних. Значну увагу їй приділяли як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: М. Александров, М. Алексєєв, С. Алексєєв, В. Белов, С. Братусь, Н. Варламова, Л. Воеводін, Ю. Гревцов, С. Зінченко, З. Іванова, В. Ісаков, О. Курсова, М. Матузов, А. Поляков, Ю. Ткаченко, Р. Халфіна, В. Шейндлін, Ц. Ямпольська [3; 5; 10; 49; 54; 66; 88; 120; 124; 177; 220; 224; 279; 381; 400; 412; 419]. Здебільшого вченими досліджувались окремі питання структури правових відносин (С. Зінченко, А. Власова) [65], їх зміст, фактичний склад (Л. Воеводін, В. Ісаков, О. Красавчиков [128; 168]), залишаючи поза увагою соціальний та релігійно-нормативний аспекти проблеми. Такий погляд на природу суспільних відносин та їх значення у механізмі дії права визначається типом праворозуміння, у межах якого відбувається розвиток дослідницького процесу.

Поняття суспільних відносин пов'язано із загально філософською категорією відносин. Тому, на думку В. Протасова, відносини розуміють як “взаимоположение обособленных предметов, явлений, возможное в силу их общей природы и основывающееся на их свойствах” [283, с. 8]. При цьому, на нашу думку, необхідно мати на увазі специфіку соціальних відносин, суб'єкти яких мають загальну природу не як фізичні чи біологічні істоти, а як діячі, що здійснюють свідомі та ціннісні з позицій усього суспільства дієві акти. Це означає, що суспільні відносини можуть бути найрізноманітнішими, відповідно до різноманітних індивідуальних соціальних властивостей суб'єктів та об'єктів суспільних відносин. Під суспільними відносинами здебільшого розуміють безпосередню, реальну взаємодію у соціальному середовищі конкретних суб'єктів, яка виражається через зовнішні акти їх поведінки [87, с. 147-148]. У суспільних відносинах соціальні норми конкретизуються та індивідуалізуються; об'єктивуються у вчинках людей. А. Поляков розглядає суспільні відносини як форму поведінки членів суспільства, які співвідносяться за своїм змістом та виражаються у різних формах взаємозалежності, взаємозв'язків та взаємодії (комунікації) [272, с. 752]. Суспільні відносини складаються між людьми, які об'єднані конкретними інтересами, потребами або взаємними симпатіями, або певним видом діяльності. Суспільні відносини поруч із стійкими соціальними утвореннями, зв'язками, соціальними спільностями, соціальними інститутами, соціальними фактами та іншими

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

елементами визначають структуру суспільства; реалізують своє призначення, підтримують стабільність суспільства за умови їх законності, тобто за умови визнання їх доцільності більшістю населення. Суспільні відносини розвиваються та змінюються разом із суспільством. Такі елементи суспільства як соціальні факти включають в себе різні соціальні утворення, що змушують людей сприймати звичаї, традиції країни, закони, користуватись грошовою системою, підкорятись нормам, правилам тощо. Через суспільні відносини та соціальні факти можна зрозуміти сам механізм їх функціонування, визначити важелі впливу суспільства на соціальні спільності та індивідів.

Характер суспільних відносин визначає специфіку самого суспільства і суттєві якості самих людей. Суспільство – особливий вид соціальної системи, який виступає як найширша інтегруюча система з чітко визначеними граничними умовами соціальності. Політика, господарство, наука, релігія, виховання є окремі функціональні системи суспільства, кожна з яких відображається у суспільстві та суспільних відносинах її суб'єктів.

Будь-які суспільні відносини складаються між людьми у суспільстві, і в кожному окремому випадку завжди усвідомлюються їх учасниками та виникають за волею людей, через їх ціннісні уявлення, що знаходять свій вираз у словах та вчинках, поведінці та діяльності. Усі такі дії та взаємозв'язки складають індивідуально-вольові відносини між людьми, які регулюються певним видом соціальних норм, набуваючи відповідної форми суспільних відносин. Індивідуально-вольові економічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні, сімейні та інші відносини, зберігаючи свій специфічний для кожного виду відносин зміст, у вигляді взаємопов'язаних дій людей і організацій, набувають за допомогою норм нову характеристику через встановлені права та обов'язки сторін конкретних видів суспільних відносин. Суспільні відносини різняться між собою залежно від того, за якою підставою вони виникли, які цілі переслідують, обумовлені вони нормативно чи ні. Суспільні відносини не є незмінними, вони розвиваються, удосконалюються і з часом припиняються.

У вітчизняній науковій літературі зазначається, що релігійні норми виникають задовго до формування державно-організованого суспільства із зародженням релігії, на підставі релігійних уявлень та, в свою чергу, сприяють закріпленню цих уявлень у свідомості людей (віруючих), і, впливаючи на суспільні відносини, надають їм специфічного характеру.

Суспільне життя весь час ускладнювалось, зростала сила традицій та звичаїв, залежність особи від суспільства. Вже первісні вірування формують чисельні приписи та заборони, які сприймаються віруючими. В зв'язку з цим Д. Угринович відмічає, що такі приписи встановлюють, як повинен вести себе віруючий по відношенню до надприродного, аби вплив останнього на його життя був благосним, та відносить їх до релігійного культу [365, с. 21]. Ю. Левада відмічає існування особливих ідеологічних суспільних відносин, які складаються та закріплюються в культових діях [366, с. 47]. О. Сухов зазначає,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

що релігійні відносини встановлюються між людьми в релігійних спільнотах. А. Дроздов не дає визначення релігійним відносинам, а лише вказує на їх специфіку, яку знаходить в їх об'єкті у вигляді надприродної сили та в теоретичній основі – системі догм, ілюзорно відображаючого світу, що засновується на почуттях та вірі [328, с. 73].

Для будь-якого суспільства, в якому існує релігія, характерно спільне задоволення людьми своїх релігійних потреб. Релігійні приписи охоплюють різноманітні сфери релігійного життя. Так, деякі табу в первісному суспільстві визначали соціальну поведінку людини, а не її дії по відношенню до надприродних істот. Оскільки такі приписи трактуються як вираз волі цих істот, за їх невиконання встановлювався, за уявленнями первісних людей, такий вид відповідальності як надприродна кара. У первісному суспільстві релігійні потреби задовольнялись колективно. Відносини, що виникали при цьому між членами роду, племені, общини (що були одночасно релігійними общинами), між віруючими та шаманами, колдунами та іншими служителями культу, між останніми і військовими вождями та іншими родоплемінними керівниками, а також між общинами та родами, як релігійними корпораціями, являли собою ідеологічні суспільні відносини. Ці різноманітні релігійні відносини вже в той час не вкладались в рамки релігійного культу та були ширше їх.

В історії існували епохи, коли релігійні норми носили правовий характер, регулювали деякі політичні, державні, цивільні, цивільно-процесуальні, шлюбно-сімейні та інші відносини. У деяких сучасних ісламських країнах Коран та Сунна – основа релігійних, правових, моральних норм, які регулюють усі сторони життя мусульманина. На різних етапах розвитку суспільства та держави, в різних правових системах, ступінь і характер взаємодії права і релігії був різним, відповідно і релігійні системи цих країн мають особливості, тому витоки релігії необхідно шукати у реальних суспільних відносинах людей, у повсякденному житті, а отже, і соціальне спрямування релігійних норм визначатиметься змістом таких суспільних відносин, які спричинили зародження релігійних уявлень і знайшли врегулювання саме релігійними нормами.

Суспільні відносини за своїм змістом є результатом втілення знань про те якою має бути поведінка їх учасників та реалізацією конкретних зразків поведінки, що містять певні види соціальних норм. Релігійні відносини, врегульовані релігійними нормами, є саме поведінкою учасників релігійних суспільних відносин. Вважаємо, що релігійні відносини, як різновид суспільних, існують паралельно іншим видам (політичними, правовими, культурними тощо): реальні у дійсності, походять від релігійно-нормативних текстів, які приписують необхідність виникнення таких відносин; визначають та узгоджують поведінку суб'єктів таких відносин; пов'язані з релігійною поведінкою суб'єктів; учасники релігійних відносин наділені повноваженнями вимагати дотримання та виконання приписів релігійних норм (віруючими, кліром, священнослужителями, державою, церквою та іншими релігійними організаціями чи громадами).

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Необхідно зазначити, якщо суспільні відносини потрапляють до сфери нормативного регулювання, і, відповідно виникають та змінюються на підставі текстуальних релігійних норм, вони перетворюються в офіційні релігійні суспільні відносини. Такі релігійні відносини можна визначити як соціальну взаємодію, яка здійснюється шляхом реалізації визнаних прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин.

Релігійні відносини не є статичними формами соціальної взаємодії; вони завжди взаємопов'язані з іншими відносинами із системами суспільних відносин. Щоб виділити власне релігійні відносини із системи суспільних відносин варто встановити з приводу чого вони сформувалися. Кожний вид суспільних відносин формується і реалізується між соціальними суб'єктами, з приводу того чи іншого матеріального та духовного об'єкта. Наприклад, якщо відносини виникають з приводу засобів виробництва – це економічні відносини, державної влади – політичні відносини, юридичних норм – правові відносини тощо. Релігійні відносини формуються з приводу реалізації релігійних потреб та інтересів, власне релігійної взаємодії, що виникає між різними релігійними спільнотами (релігійними групами, громадами, організаціями) та особами (віруючими). Через релігійні відносини можна визначити дійсне становище віруючих і їх об'єднань у суспільстві.

Релігійні відносини, як складне соціальне явище, входять до складу релігійної системи. В ній сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних норм (приписів), здійснює нормативний вплив та регулювання специфічних видів суспільних відносин, об'єднаних в певну, внутрішньо узгоджену систему. Релігійні відносини обумовлюються та характеризуються змістом релігійних норм, визначаючи зміст та суть релігійної системи. Релігійні відносини – це історично утворена, об'єктивно існуюча сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних соціальних відносин, що врегульовані релігійними нормами (релігійна діяльність релігійних організацій, віруючих, релігійна свідомість тощо). Релігійні норми (канони) у свою чергу, визначаються характером таких суспільних відносин, засобів, за допомогою яких здійснюється нормативний вплив на суспільні відносини віруючих: релігійні дії та поведінку.

Стан релігійних відносин – як узагальнююча категорія, відображає релігійну організацію суспільства. Хоча, на думку російського вченого Г. Плеханова, релігійні відносини не входять до складу релігійного комплексу, який містить лише три елементи: релігійні уявлення (ідеологію); настроїв, почуття (психологія) та релігійні дії (культ) [296, с. 82]. Не можна погодитись із його твердженням про відсутність правомірного існування релігійних відносин, як структурного елементу релігійної системи. Адже, результатом дотримання будь-якого виду релігійної норми є релігійна дія (діяльність чи бездіяльність), релігійна поведінка, що містять в собі культові та поза культові дії. У свою чергу релігійна діяльність є різновидом релігійних відносин, що

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

врегульовані певними видами релігійних норм. На нашу думку, релігійна поведінка, як різновид релігійних відносин, включає культові дії, дії (бездіяльність) віруючих у позацерковній сфері суспільних відносин, заснованих на релігійних поглядах та покликаних здійснити виконання приписів релігійних норм. А якщо релігійне уявлення – один з мотивів вчинку, то і його теж можна розглядати як складову релігійної поведінки. Однак в тих випадках, коли вчинок головним чином визначається приписами релігійної норми, мова може йти тільки про релігійну поведінку, до якої б сфери суспільних відносин ця дія не відносилась. Суб'єктами культу можуть бути як релігійні групи, так і окремі віруючі, які свої дії спрямовують на поширення та захист власних інтересів, дотримання приписів культових норм, як різновиду релігійних норм, та вірування. До суб'єктів суспільних відносин, на які поширюється дія релігійних норм також необхідно віднести релігійні групи, віруючих, які свої дії спрямовують на поширення та захист релігійних або власних інтересів, священників, клір, мирян, церкву, державу (в особі державних органів), релігійні громади, релігійні організації та об'єднання.

Релігійні відносини складаються у результаті взаємодії трьох передумов: релігійних норм, релігійної правосуб'єктності та релігійних фактів. Релігійні норми разом з релігійною правосуб'єктністю утворюють загальну базу, на якій за допомогою релігійних фактів відбувається рух конкретних (абсолютних чи відносних) релігійних відносин, їх виникнення, зміна чи припинення [13, с. 343].

Наявність релігійних інтересів як об'єктів релігійних відносин або релігійних фактів можна віднести до релігійних підстав щодо виникнення релігійних відносин та певних релігійно-нормативних наслідків.

Слід підкреслити, що релігійні відносини виникають і розвиваються за певних передумов: 1) матеріальні (загальні) – певні релігійні інтереси або блага, що пов'язують суб'єктів релігійної діяльності як учасників релігійних відносин; система соціальних, релігійних, політичних, ідеологічних обставин, що спричиняють об'єктивну необхідність у врегулюванні релігійних відносин; встановлення доцільності релігійних відносин між суб'єктами через надання їм комплексу релігійних прав, повноважень та покладання на них обов'язків і відповідальності; 2) нормативні – наявність та дія певного виду джерела права, релігійні норми якого, на підставі певних, передбачених в джерелах права релігійно-нормативних фактів, викликають до існування визначений вид релігійних відносин, наділяючи правосуб'єктністю учасників цих релігійних відносин (можуть розглядатись і як передумова релігійних відносин, і як їх структурний елемент). Релігійні норми визначають та закріплюють об'єкт, з приводу якого можуть виникати релігійні відносини.

Релігійні відносини, що виникають на підставі релігійних норм, мають такі специфічні ознаки:

1. Будь-які релігійні відносини за своїм змістом передбачають участь суб'єктів: віруючих, клір, священників, державу, церкву та інші релігійні громади

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

чи організації. Такі відносини можуть виникнути лише між суб'єктами, що є носіями суб'єктивних релігійних прав та релігійних обов'язків та самостійно їх набувають і здійснюють.

2. Релігійні відносини є результатом поведінки суб'єктів, що спрямовуються на задоволення релігійних інтересів та потреб.

3. Релігійні відносини характеризуються наявністю у сторін взаємних прав (закріплених у релігійних нормах можливостей вчиняти певним чином) та релігійних обов'язків (передбачення релігійними нормами меж належної релігійної поведінки).

4. Релігійні відносини мають індивідуалізований зв'язок конкретних осіб, тобто визначаються сторони, фіксуються носії релігійних прав та обов'язків.

5. Релігійні відносини можуть виникнути в результаті впливу релігійних норм на визначене коло суспільних відносин. М. Суворов зазначає, що релігійні норми містять вказівки на певні релігійні суб'єктивні права та обов'язки. В них закріплюються умови, з настанням яких виникають, змінюються або припиняються релігійні відносини, визначається коло учасників [326, с. 318-319]. При цьому релігійні норми: а) можуть безпосередньо спричиняти релігійні відносини, як це характерно для зовнішньо-церковних відносин (їх учасники чітко визначені у таких відносинах); у цьому випадку релігійні відносини тісно пов'язані з релігійними нормами і відтворюють їх припис; б) можуть не здійснювати прямого регулюючого впливу на виникнення релігійних правовідносин. У таких випадках релігійні норми виникають не з владних рішень Вселенського чи Помісних Соборів, Синоду або керівництва релігійних організацій, а з фактичних дій віруючих, що не суперечать приписам загальних релігійних норм.

6. Релігійні відносини є не результатом, а засобом регулювання суспільних відносин. У цьому випадку релігійні відносини впливають на суспільні відносини, існуючи окремо від них.

7. Релігійні відносини є результатом впливу релігійно-нормативного тексту на свідомість суб'єктів, констатуючі релігійну норму та відповідні релігійні відносини як усвідомлену поведінку суб'єктів стосовно одини до одного відповідно до їх релігійних прав та обов'язків. У такому випадку, релігійні відносини набувають нормативно-релігійної форми.

8. Релігійні відносини забезпечуються механізмом релігійно-нормативного впливу: внутрішнім переконанням віруючих, страхом покарання, ціннісними орієнтирами, релігійно-нормативними настановами, застосуванням примусових заходів тощо.

9. Релігійні відносини виникають з приводу реальних релігійних інтересів, потреб чи благ.

10. Релігійні відносини мають вольовий характер. В. Ципін зазначає, що через релігійні норми відображається Божа воля та нормотворців (Вселенського чи Помісного Соборів, Синоду, керівних органів релігійних організацій та

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

церков) [387, с. 190]. Крім того, за наявності релігійних норм релігійні відносини не можуть автоматично з'явитись та функціонувати без волевиявлення його учасників, чи хоча б одного з них. Необхідний вольовий акт, що сприяє виникненню релігійних відносин.

11. Релігійні відносини – це суспільні відносини межі яких визначені релігійними нормами. Вони визначають умови виникнення, зміни та припинення релігійних відносин. Вказівки на ці умови, як правило, містяться у гіпотезі релігійних норм, а самі ці умови, є різними життєвими обставинами, тобто релігійно-нормативними фактами [349, с. 446]. У диспозиції релігійних норм передбачаються права та обов'язки учасників релігійних відносин. Санкція релігійних норм моделює охоронні релігійні відносини які можуть виникнути внаслідок недотримання релігійних обов'язків чи порушення встановлених релігійних заборон. Релігійні факти разом з релігійними нормами визначають зміст прав та обов'язків учасників релігійних відносин. До того ж досить часто для виникнення чи припинення релігійних відносин необхідна наявність декількох релігійно-нормативних фактів – релігійно-нормативний склад (наприклад, для виникнення релігійних відносин щодо обрання єпископського сану необхідно досягнення віку та відповідного стажу священнослужіння, а також рішення відповідного церковного органу). Релігійно-нормативні факти містять у собі інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмету релігійно-нормативного регулювання, тобто про такі обставини, що прямо чи опосередковано зачіпають релігійні інтереси суспільства, віруючих. До того ж, Н. Оніщенко зазначає, що релігійно-нормативні факти прямо чи опосередковано передбачаються релігійними нормами, зафіксовані документально (у Корані, Сунні [257], Біблії [428], у формі рішень Вселенських чи Помісних Соборів, Синоду, церков, релігійних організацій тощо) та викликають передбачені релігійними нормами наслідки: виникнення, зміну чи припинення релігійних відносин.

Існує декілька підстав для класифікації релігійно-нормативних фактів, наведемо основні з них:

1. За вольовою ознакою – події та дії [290, с. 447]. Події – обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості віруючого, вони ніяк не пов'язані з його діями. Події поділяють на абсолютні (досягнення віку, смерть священника чи віруючого тощо) та відносні. Дії – обставини, які відбуваються за волею віруючих; вольові акти їх релігійної поведінки. Вони можуть включати у себе і бездіяльність. Дії поділяють на правомірні (дії спрямовані на задоволення релігійних інтересів віруючих та досягнення певного релігійного результату: обрання шлюбу, хрещення тощо) та неправомірні (порушення: релігійні дисциплінарні проступки та релігійні злочини). Існує також і релігійно-нормативний стан – звернення у певний вид релігії (мусульманство, іудаїзм, християнство: православ'я, католицизм, протестантизм, лютеранство тощо), перебування у шлюбі, набуття статусу ченця тощо.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

2. За характером наслідків виділяють релігійно-нормативні факти встановлення, зміни та припинення релігійних відносин.

3. Релігійно-нормативні факти можуть бути позитивними (обставини, які викликають, змінюють чи припиняють релігійні суспільні відносини: досягнення певного віку – висвячення у певний церковний сан) та негативними (передбачають наявність таких обставин, відсутність яких є умовою для виникнення, зміни чи припинення релігійних відносин: відсутність шлюбно-сімейних відносин у священника є необхідною умовою для обрання ним сану єпископу) [216, с. 457].

4. Преюдиційними є релігійні факти, які встановлені, перевірені та оцінені у встановленому порядку Вселенським чи Помісним Соборами, Синодом, внаслідок чого визнаються релігійно істинними, не підлягають перегляду і не потребують нової перевірки [101, с. 139]. Такими фактами є обставини, які вплинули та передбачені у змісті релігійних канонів. Преюдиційність релігійних фактів засновується на нормативній силі релігійних рішень. Сторони, що приймають участь у визначених канонами релігійних відносинах, не можуть змінювати або оскаржувати встановлені у канонах релігійні приписи поведінки. Догматична нормотворчість церкви, у силу загальноцерковного визнання та за суттю, не пов'язана з місцем та часом, не може підлягати будь-яким змінам; один раз встановлені та визнані релігійні приписи (релігійні догми віровчень та канони) складають межу для церковної влади.

На нашу думку, релігійні відносини, що виникають на основі релігійних фактів, розвиваються поки нові релігійно-нормативні факти їх не змінять або припинять. З нормоутворюючими релігійними фактами пов'язані суб'єктивні релігійні права та обов'язки учасників релігійних відносин, приведення у дію механізму релігійно-нормативного регулювання. Релігійні факти, що впливають на зміну релігійних відносин, стосуються як суб'єктів, так і об'єктів релігійно-нормативного регулювання. Зміна релігійних відносин за суб'єктом означає не припинення одних та виникнення інших відносин, а тільки зміну вже існуючих відносин. Передумовою такої зміни релігійних відносин може бути лише істотна зміна становища суб'єкта релігійних відносин: досягнення певного віку, зміна вірування або сімейного стану тощо. Зміна релігійних відносин може відбуватись і залежно від змін об'єкта регулювання. Об'єкт обумовлює конкретизацію регульованих релігійних відносин. Так, наприклад: "Жінка має право перейти до церкви свого права до якої належить чоловік при укладанні подружжя чи під час його тривання, але після розірвання шлюбу може вільно повернутися до первісної церкви свого права" (Канон 33) [153, с. 27].

Зазначимо, що оскільки релігійні норми є різновидом соціальних, мають зовнішній вираз у формі джерела права, виступають регулятором суспільних відносин, породжують та закріплюють визначену поведінку суб'єкта релігійних суспільних відносин, визначають умови за яких означені суспільні відносини виникають, змінюються чи припиняються, вони

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

впливають на визначення структури, змісту та підстав (релігійно-нормативних фактів) релігійних відносин. Релігійні відносини як система, є складним явищем, що складається з різних елементів та структурних зв'язків між ними. До структурних елементів релігійних суспільних відносин необхідно віднести: об'єкт, суб'єкт, зміст та форма, без якої не можна з'ясувати сутність змісту релігійних суспільних відносин.

Об'єктом регулювання релігійних норм є специфічний різновид суспільних відносин – релігійні: релігійна діяльність і поведінка віруючих та кліру, релігійний культ, або сукупність обрядових дій. При цьому культовими можуть бути не тільки дії, але й бездіяльність, що прописуються релігійними нормами: утримання від трудової діяльності в суботні дні (іудаїзм), від прийому їжі в денний час протягом місяця рамазан (іслам), від вживання тих чи інших продуктів їжі (харчові заборони різноманітних релігій), від укладання шлюбу з іновірцями та інше.

Об'єктом релігійних відносин є те, на що спрямована релігійна діяльність суб'єктів, тобто те, через що реалізуються їх релігійні права та обов'язки. З іншого боку, об'єкт релігійних відносин можна розглядати з двох позицій: моністичної (теорії одного об'єкта) та плюралістичної (теорії численних об'єктів). Відповідно до першої об'єктом визначається те, на що впливають релігійні відносини. Але впливати релігійні норми можуть тільки на поведінку людей. При цьому суб'єктивні релігійні права та обов'язки спрямовані на забезпечення певної поведінки зобов'язаної особи в інтересах уповноваженого суб'єкта [323, с. 195]. Саме поведінка зобов'язаної особи є об'єктом релігійних відносин. На відміну від моністичного, плюралістичне визначення релігійного об'єкта містить різні релігійні інтереси та блага (релігійні цінності). Це можуть бути матеріальні блага – релігійні культові речі, сама поведінка учасників релігійних відносин та результати поведінки (хрещення, постриг у ченці, молитва, відправлення культу, здійснення церковно-управлінських дій тощо). Загальним об'єктом релігійних відносин є найрізноманітніші релігійні цінності, а спеціальним – конкретні релігійні матеріальні чи нематеріальні об'єкти (носії ціннісних якостей) [94, с. 52].

Суб'єктами релігійних суспільних відносин є особи, що виступають носіями передбачених релігійними нормами суб'єктивних прав та обов'язків та співвідносять з ними свою поведінку. Коло суб'єктів офіційних релігійних відносин визначається та закріплюється церквою [326, с. 435]. Останнім часом поступово коло таких суб'єктів розширюється. До того ж, один і той самий суб'єкт може виступати суб'єктом безпосередньо релігійних відносин, і суб'єктом інших суспільних відносин (наприклад, священнослужитель як людина і громадянин є суб'єктом конституційних, цивільно-правових та інших правових відносин, а як член православного приходу вступає у внутрішньоприходські релігійні відносини, що врегульовані релігійними нормами).

Як тільки у конкретного суб'єкта з'являються умови (релігійно-нормативні факти), які передбачені гіпотезою релігійних норм, абстрактне

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

правило релігійних норм та загальні релігійні відносини доповнюються межею конкретної можливої чи належної поведінки. Оскільки релігійні суспільні відносини виникають у соціальному середовищі, до них невід’ємно включаються різні соціальні суб’єкти, серед яких важливу роль відіграють носії соціально-релігійного авторитету, до яких можна апелювати на випадок релігійних конфліктів, та які уповноважені вимагати виконання відповідних обов’язків (держава, церква, релігійні організації та громади тощо).

Суб’єктами релігійних правовідносин можуть бути: а) громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства – віруючі; б) священики; в) клір [326, с. 184], г) ченці [260, с. 92], г) приєднані до церкви; д) миряни. Крім того, необхідно визнати статус суб’єкта релігійних відносин за церквою, релігійними організаціями та громадами, права та обов’язки яких здійснюються через їх представників – фізичних осіб.

Вважаємо, що бути суб’єктом релігійних відносин означає здатність суб’єкта бути не тільки носієм суб’єктивних релігійних прав та обов’язків, але і здатність особисто ці права та обов’язки реалізовувати [62, с. 436]. Відповідно він є активним правовим діячем – суб’єктом актів ідентифікації релігійних фактів як нормативних через визнання їх соціального значення та загальності. Особа, яка співвідносить свою поведінку з належними йому релігійними правами та обов’язками, наділена релігійною правоздатністю та дієздатністю, має певний правовий статус.

Правовий статус суб’єктів визначається змістом прав та обов’язків, що закріплені у релігійних нормах. Можна виділити загальний, спеціальний та індивідуальний статус суб’єктів релігійних відносин. Загальним релігійним правовим статусом володіють усі суб’єкти, що належать до обраної ними релігії. Але він може змінюватись відповідно до змін особою релігійних вірувань, що він сповідує. Спеціальним – наділені суб’єкти відповідно тих цілей та задач, заради яких вони існують чи створюються. Релігійні організації можуть бути як державними, так і приватними. Суб’єкти релігійних відносин мають у власності чи господарському віданні (оперативному управлінні) відокремлене майно, відповідають за своїми зобов’язаннями цим майном, можуть від свого імені набувати та здійснювати майнові та особисті немайнові права, нести обов’язки, бути позивачами та відповідачами у суді [345, с. 321], є учасниками різних публічно-правових відносин, їх правові та релігійні можливості визначаються компетенцією, тобто сукупністю прав та обов’язків, передбачених релігійними нормами, що закріплюються у нормативних актах.

Індивідуальний – залежить від загального статусу та від індивідуальних суб’єктивних прав та обов’язків, що належать конкретному суб’єкту релігійних відносин. Наприклад, особи, що займають однаковий ступінь в ієрархії священидії, мають істотно різний обсяг церковно-урядової влади, це зокрема, папа, митрополит, єпископ; капітулярний вікарій, апостольний вікарій, генеральний вікарій підпорядковуються у своїй діяльності юрисдикції єпископа,

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

владою якого призначені на посаду. Їх повноваження припиняються одночасно з припиненням влади самого єпископа: смерті, переміщення, позбавлення сану [326, с. 204]. Крім поділу на нижче та вище духовництво православна церква визначає священнослужителів та церковнослужителів. До останніх належать читець (причетник, псаломщик, дячок, пономарей), інші відносяться до священнослужителів. Єпископ має окремий правовий статус у православній церкві. Також духовництво поділяють на біле, або мирське, та чорне, або ченці. Деякі єпископи, маючи єпископський сан, не мають юрисдикції (вікарні архієреї), і, навпаки, особи, що мають ступінь пресвітера, можуть здійснювати урядову владу, яку у певній мірі можна порівняти з владою єпископа (завідуючи церквами та духовництвом прилеглого відомства, протопресвітер військового та морського духовництва), або займати інший стан у посадовій ієрархії (протоієрей, благочинний, намісник монастиря) [326, с. 206].

Під релігійною правоздатністю необхідно розуміти визнання церквою чи релігійною організацією, громадою загальної можливості суб'єкта мати передбачені релігійними нормами права та обов'язки [289, с. 179]. Тобто це сама можливість особи мати релігійні права та обов'язки. Структура релігійної правоздатності включає три елементи: можливість діяти чи не діяти певним чином; можливість вимагати від іншої сторони у релігійних відносинах відповідної поведінки; можливість вимагати релігійного-нормативного захисту на випадок не виконання іншою стороною своїх релігійних обов'язків.

Слід підкреслити, що загальновизнана теоретична класифікація видів правоздатності є прийнятною й для розмежування релігійної правоздатності на загальну, галузеву та спеціальну. Загальна – є принципова можливість особи мати релігійні права та обов'язки, передбачені релігійними нормативними актами, хоча фактичне володіння правами може наступити лише за певних умов (релігійно-нормативних фактів). Загальна релігійна правоздатність у людини виникає з моменту хрещення чи обертання до будь-якої релігії. Галузева – надає можливість суб'єктові набувати релігійних прав у певних галузях релігійного права: шлюбно-сімейна (обрання шлюбу, розлучення), хрещення, чернецтво, трудова тощо. Галузева релігійна правоздатність виникає одночасно з набуттям віруючим статусу члена релігійної організації, общини чи прихожанина певної церкви тощо. Спеціальна – може виникати за наявності визначених умов (особливі знання у галузі релігії, стаж церковнослужіння священника: архієрей, протоієрей, єпарх, тощо), що визначаються цілями та задачами діяльності суб'єкта, зафіксованих у релігійних нормах, статутах релігійних організацій, громад чи церкви. Втрата правоздатності передбачається у разі: а) смерті суб'єкта; б) через анафему [387, с. 137].

Суб'єктивні релігійні права необхідно відрізняти від релігійних інтересів тому, що суб'єктивні релігійні права завжди походять від змісту релігійних норм і визначають можливість вчиняти чи утриматись від вчинення певної дії; пов'язані з релігійними обов'язками інших суб'єктів. Релігійні обов'язки є

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійною мірою поведінки учасників релігійних відносин, і можуть бути як активними, так і пасивними. Структура релігійних обов'язків відповідає структурі суб'єктивних релігійних прав. Вона включає у себе: обов'язок вчинити певну релігійну дію в інтересах уповноважених; обов'язок не вчиняти певних релігійних дій, які порушують релігійні права інших; обов'язок за певних обставин нести особисті чи майнові позбавлення якщо не виконано релігійні обов'язки. Релігійні інтереси – це певна зацікавленість суб'єкта суспільних відносин у досягненні позитивних результатів від своєї діяльності щодо задоволення релігійних потреб. Релігійні інтереси спонукають до дій, до встановлення визначених релігійними нормами взаємозв'язків між учасниками релігійних відносин з приводу певної релігійної потреби.

Релігійна дієздатність є здатністю особи самостійно здійснювати свої суб'єктивні права та обов'язки. Вона залежить від інтелектуально-вольової характеристики особи, її віку та психічного стану. Чіткого визначення вікової межі релігійні норми не містять. Наприклад, для осіб, що приймають чернецький постриг передбачено декілька вікових цензів: а) 10 років (40-ве правило Трулльського Собору); б) у синодальну епоху – 30 років для чоловіків та 40 років для жінок; в) для осіб, що навчаються у духовних семінаріях та академіях – 25 років. Особи, що мали вимовити чернецькі обіцянки, набували релігійну спеціальну дієздатність з 17 років [387, с. 175]. Наказом Святого Синоду від 23 травня 1836 р. встановлювався вік церковного повноліття з 14 років (ст. 209, 84 “Номоканону” при Великому Требніку). У зв'язку з цим, така категорія як релігійна деліктоздатність має похідний зв'язок від змісту релігійної дієздатності, тобто здатності суб'єкта нести релігійну відповідальність за здійснення релігійного правопорушення. Бути носієм релігійної відповідальності означає зазнавати релігійних санкцій, що передбачені релігійними нормами, які порушив суб'єкт релігійних правовідносин.

Необхідно зазначити, що змістом релігійних відносин є релігійна поведінка учасників суспільних відносин, що реалізують свої релігійні права та виконують релігійні обов'язки. Релігійні відносини не існують поза поведінкою його учасників. Тільки через релігійну поведінку реалізуються цілі релігійних відносин. У змісті релігійних відносин необхідно виділяти два аспекти: нормативний та фактичний. Перший включає у себе суб'єктивні релігійні права та обов'язки; другий – дії, в яких реалізуються релігійні права та обов'язки. Л. Рогачова зазначає, що учасники релігійних відносин вчиняють як релігійно значимі, так і дії, що не мають релігійного значення. Перші входять до змісту релігійних відносин. Врегульовані релігійними нормами суспільні відносини створюють фактичні релігійні відносини нормативної форми [118, с. 312].

Будь-яка релігійна поведінка буде правомірною, якщо є усвідомленою з боку суб'єкта відносин та отримує певну нормативну форму. Релігійні відносини, що не мають форми, не можуть бути змістовною поведінкою. Змістовна, усвідомлена релігійна поведінка є поведінкою зваженою, яка

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

відповідає певній мірі. Такою мірою є релігійні норми. Тому акти поведінки суб'єктів релігійних відносин, що вчиняються у відповідності до релігійних норм, отримують свою релігійно-нормативну форму: форму суб'єктивних релігійних прав та обов'язків. Релігійні відносини необхідно розглядати в їх реальному бутті, а не тільки як моделі поведінки, що містяться у релігійних нормах. Суб'єктивні релігійні права – права, що належать суб'єкту релігійних відносин і представляють собою правомірну можливість суб'єкта діяти певним чином, що забезпечено релігійними обов'язками інших учасників релігійних відносин. Це релігійно-нормативна міра його можливої поведінки і, відповідно, міра правомірної поведінки, міра релігійної свободи суб'єкта. Така міра визначається релігійними нормами, і ця обставина безпосереднім чином відображається на структурі суб'єктивного релігійного права.

Релігійні норми встановлюють вимоги до поведінки віруючих в суспільстві, здійснюють регулятивний вплив на їх взаємні відносини і поведінки з мирянами, за допомогою властивих їм специфічних методів, виявляючи, тим самим, імперативний характер [59, с. 111]. При цьому треба враховувати, що з точки зору механізму дії, релігійні норми – міцний регулятор поведінки, тому й є необхідним та важливим інструментом підтримки та збереження порядку в суспільстві. Визначаючи поведінку віруючих та діяльність релігійних організацій, релігійні норми, з одного боку, регулюють суспільні відносини, а з іншого – конфесійні організації активно впливають на формування релігійних уявлень, норм та поведінку людей, їх стосунки.

Виникнення релігійних відносин пов'язано з релігійними нормами, які встановлюють типові ознаки таких суспільних відносин. Релігійні норми містяться у релігійно-нормативних актах, якими визначається коло регульованих релігійних відносин. На думку В. Ципіна, конкретні релігійні відносини виникають на підставі рішень Вселенських чи Помісних Соборів, Синоду, індивідуальних релігійних актів (церковних наказів, розпоряджень тощо) [387, с. 55]. Загальні релігійні норми не адресовані безпосередньо до конкретної особи, вони встановлюють типові умови, на підставі яких виникають конкретні релігійні відносини. Для виникнення конкретних релігійних відносин необхідна індивідуалізація приписів загальних релігійних норм – видання релігійно-нормативних актів. Наприклад, до повноважень Архієрейського Собору віднесено тлумачення святих канонів та інших церковних “законоположень”, шляхом прийняття відповідних рішень; канонами Халкідонського Собору ченцям забороняється займатись торгівельною діяльністю, приймати чужі речі на схов, втручатись у цивільні та суспільні справи, бути опікунами, піклувальниками чи повіреними у справах, що не стосуються монастирів [153, с. 22].

Релігійні норми можуть бути підставою для виникнення суспільних та правових відносин. Вважаємо, що це залежить від того який статус мають релігійні норми у системі джерел права певної країни: джерела права чи виток

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

права. Якщо джерело права, то релігійні норми, санкціоновані державою та визнані як загальнообов'язкові до дотримання, визначають та встановлюють суспільні відносини, що підлягають врегулюванню саме релігійними нормами та захищені державним примусом (наприклад, країни релігійно-традиційної правової системи). Такі релігійні відносини набувають характерних ознак правових відносин. Якщо релігійні норми, розглядаються як витoki права, що використовуються для визначення напрямів розвитку та змісту прав, правовідносин, то такі релігійні норми встановлюють коло регульованих суспільних відносин. Зазначені суспільні відносини, виникають під час добровільного дотримання релігійних приписів, які забезпечені громадським захистом, а не державним примусом; не є загальнообов'язковими (факультативні), мають локальний характер (внутрішньоцерковний).

Релігійні відносини, маючи певні родові ознаки у той же час поділяються на види. Наведемо наступні критерії класифікації релігійних відносин:

1. За характером зв'язку між суб'єктами релігійних відносин – загальні та конкретні. У сфері суспільних відносин зустрічаються такі зв'язки, які поєднують визначену кількість осіб і зв'язки, що пов'язують людей суспільства у ціле. Залежно від цього і поведінка людей може мати суворо визначене особисте спрямування та може спрямовуватись на усіх взагалі і ні на когось зокрема [6, с. 200]. Там, де суспільні зв'язки поєднують усіх взагалі, де вони передбачають суспільне ціле, там можна говорити про суспільні загальні відносини; там, де вони пов'язують тільки окремих осіб – існують окремі суспільні відносини.

Загальні релігійні відносини виникають на підставі релігійних норм, які передбачають для усіх однакові релігійні права та обов'язки; є необхідним елементом механізму дії релігійних норм, важливим зв'язувальним ланцюгом між релігійними нормами та конкретними суб'єктивними релігійними правами та обов'язками учасників релігійних суспільних відносин. слід підкреслити, що специфікою загальних релігійних відносин є те, що вони виникають на підставі загальних релігійних норм і мають загальний характер, поширюються на усіх суб'єктів релігійних відносин; є довготривалими відносинами, що визначається дією релігійних норм та наявністю відповідних суб'єктів (віруючих тощо); є базовими відносинами у механізмі дії релігійних норм та підставою для виникнення і функціонування конкретних релігійних відносин.

О. Тихомиров та Л. Шестопалова зазначають, що конкретними релігійні відносини є тоді, коли в них беруть участь не усі суб'єкти, а лише ті, стосовно яких мають місце визначені релігійно-нормативні факти, що конкретизують склад таких відносин [117, с. 191]. Такий вид релігійних відносин у свою чергу поділяється на конкретно-абсолютні (релігійними нормами чітко визначається одна сторона релігійних відносин – уповноважена: повноваження намісника монастирю відносно ченців) та конкретно-відносні (релігійними нормами визначаються обидві сторони релігійних відносин і уповноважені, і зобов'язані: відносини між Архієрейським та Помісним Соборами) [348, с. 187].

2. За суб'єктним складом – прості та складні; двосторонні (відносини Священного Синоду та Архієрейського Собору) та багатосторонні (міжконфесійні) [327, с. 191]. Простими вони є тоді, коли одному суб'єктивному релігійному праву однієї сторони відповідає один релігійний обов'язок іншої (наприклад, “батьки мають охрестити дитину... відповідно до законного звичаю” Канон 686-1). Складні релігійні відносини – у кожній із сторін є і суб'єктивні релігійні права і суб'єктивні релігійні обов'язки (наприклад, релігійні відносини, що складають між приходськими зборами та ревізійною комісією) [339, с. 338].

3. За галузевою ознакою – публічні та приватні (наприклад, участь церкви на міжконфесійному рівні та вирішення питань із заснування та реорганізації канонічних підрозділів Руської Православної Церкви; прийняття та виключення з членів Приходського зібрання); канонічні (наприклад, проведення хрещення за канонічними нормами) та церковні (наприклад, відносини між церквою та державою); шлюбно-сімейні (наприклад, відносини з укладання та розірвання шлюбу) та адміністративні (наприклад, відносини з управління церковними справами та структурними підрозділами) тощо [329, с. 341].

Релігійні відносини охоплюють сферу церковного устрою (у тому числі церковний суд і процес, церковне покарання) та зовнішні відносини з іншими країнами та релігійними організаціями. Церковний устрій – це визначення структури та складу церкви, загальні основи її діяльності. Ця категорія релігійних відносин у свою чергу поділяється на: внутрішньоорганізаційні відносини, що відображають порядок формування суб'єктного складу церкви (статус члена церкви і релігійно-нормативні факти, що утворюють, змінюють та припиняють цей статус); ієрархічні відносини (охоплюють тих суб'єктів, які уповноважені виконувати керівні функції у церкві – митрополит, єпископ, вікарій тощо); відносини у сфері адміністративно-територіального устрою церкви (характеризуються принципом розподілу та управління церковною діяльністю, організацією віруючих на певній території, взаємодією між центральними, регіональними та місцевими церковними органами) [326, с. 216-225].

Релігійні відносини складаються у сфері церковного управління – це відносини з приводу здійснення церковної влади: влади освячувальної, влади вчительської та влади управительської. Сфера церковного управління – здійснення усіх рівнів влади. До сфери церковного управління відносять, зокрема, шлюбно-сімейні відносини, церковні покарання, суд, процес, управління церковним майном, нагляд та контроль у церкві [55, с. 84].

Зовнішні відносини церкви поділяють на відносини з державою та організаціями інших віросповідань. Вони мають не тільки корпоративний характер, але й публічний, бо знаходяться у сфері інтересів усього суспільства.

4. За функціями – регулятивні та охоронні [341, с. 440]. Вони виникають на підставі регулятивних чи охоронних релігійних норм. Регулятивні релігійні відносини виникають при реалізації прав та обов'язків, що визначені встановленими релігійними нормами (наприклад, умови та порядок укладання

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

шлюбу, хрещення тощо). Охоронні – виникають в результаті порушення приписів релігійних норм, з чим пов'язане застосування релігійних санкцій, з метою захисту релігійного порядку (наприклад, відлучення від причастя чи церкви, публічне каяття, позбавлення сану тощо).

5. За часом дії – тимчасові (наприклад, відправлення одного з релігійних культів), тривалі (наприклад, релігійні відносини, що виникають із статусу ченця) та одноразові (наприклад, хрещення, вінчання) [346, с. 103-104].

6. За характером здійснення суб'єктами релігійних норм своїх релігійних дій: процесуальні (виникають, як конкретні дії, у разі порушення приписів релігійних норм однією із сторін релігійних відносин: під час відправлення релігійного судочинства; процедура виборів на Помісний Собор делегатів від кліру, ченців та мирян) та матеріальні (виникають як результат дотримання змісту релігійних норм суб'єктами релігійних відносин: особа, що не здатна усвідомлювати свої дії, не несе відповідальності за свої вчинки і прирівнюється до дитини (Канон 99) [56, с. 34]).

7. За методом регулювання: імперативні (централізовані, керівні), засновані на владних взаємовідносинах суб'єктів, передбачають юридичну нерівність суб'єктів (наприклад, єпископ та вікарний архієрей [286, с. 187]) та диспозитивні (локальні, автономні), передбачається юридична рівність суб'єктів та свобода вибору (наприклад, священник та віруючі, прихожани, внутрішньоцерковні відносини та релігійні відносини між духовництвом тощо [387, с. 147]).

8. За характером релігійної поведінки зобов'язаної сторони: 1) активні (суб'єкти релігійних відносин, відповідно до приписів релігійних норм, зобов'язані вчиняти конкретні релігійні дії: клірики зобов'язані вірно та невинно виконувати пастирське служіння; священники та диякони – щоденно вчиняти літургію, молитву, звертатись до покаяння тощо (Канон 276)); 2) пасивні (суб'єкти релігійних відносин, дотримуючись приписів релігійних норм, зобов'язані утримуватись від вчинення конкретно визначених релігійних дій: віруючі зобов'язані утримуватись від вживання їжі під час посту, клірики мають дотримуватись статусу не одружених тощо (Канон 277) [103, с. 121; 126, с. 56]).

Необхідно зазначити, що крім особливих підстав виникнення, зміни та класифікації, релігійні відносини мають своєрідні умови припинення свого існування у суспільстві:

1. Своєчасна та повна реалізація релігійних зобов'язань. На що, власне, і спрямовано релігійно-нормативне регулювання. Наприклад, здійснення пастирської опіки над подружжям, що переживає проблеми.

2. Завершення певного строку дії. Ці строки можуть стосуватись як виконання релігійних зобов'язань, так і досягнення певного віку суб'єкта (священника тощо), що викликає припинення певних релігійних відносин. Наприклад, “Єпархіальна Душпастирська Рада існує тільки протягом часу

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

діяльності Єпарха (Канон 274); Єпархіальний фінансовий урядовець призначається на п'ять років [126, с. 52].

3. Виникнення обставин, що пов'язані з певним становищем суб'єкта релігійних відносин: смерть, позбавлення сану, відлучення від церкви тощо.

4. Знищення чи втрата об'єкта релігійно-нормативного регулювання. Наприклад, у разі відсутності особистих звернень з боку віруючих щодо проведення молитовних обрядів, останні не проводяться.

5. Прийняття релігійних актів, які відміняють певні види культових дій, релігійної діяльності тощо. Наприклад, Священний Синод має право видавати дисциплінарні постанови, що стосуються кліру, ченців та церковних працівників; з прийняттям нового Статуту втратив силу “Устав об управленні Русской Православной Церкви”, прийнятий Архієрейським Собором 8 червня 1988 р. [56, с. 61].

Таким чином, релігійні відносини не є статичними явищами, вони виникають у певний момент, можуть відчувати істотні зміни під час свого функціонування і за певних підстав припинити своє існування. Вони виступають різновидом соціальних суспільних відносин, які врегульовані релігійними нормами, суб'єкти яких узгоджують свою релігійну поведінку з відповідними загальноновизнаними та взаємопов'язаними релігійними правами та обов'язками. Релігійні відносини характеризуються тим, що викликаються до існування, наявними в гіпотезах релігійних норм вказівок на певні релігійно-нормативні факти.

Саме воля уповноважених релігійних суб'єктів, що виражається у відповідних релігійних нормах, пов'язує з конкретними життєвими обставинами ті чи інші релігійні наслідки. Відсутність відповідного нормативного закріплення виключає можливість будь-яких релігійних наслідків залежно від релігійних дій чи подій.

Здатність релігійних норм регулювати суспільні відносини, означає, що релігійні норми впливають на свідомість та волю людей, викликають у них відповідні позитивні мотивації щодо здійснення узгоджених дій. Таким чином, релігійні норми – стандарти, зразки поведінки – втілюються у фактичну поведінку, релігійну діяльність віруючих. Тому конкретизація дій релігійних норм стосовно конкретних суб'єктів, має вираз у наділенні їх релігійними суб'єктивними правами та обов'язками, які знаходять своє втілення саме через релігійні відносини. Виникнення релігійних відносин означає, що релігійні норми знайшли свого адресата. Релігійні відносини, конкретизуючи приписи релігійних норм, передбачають останніх як основу свого розвитку. Але релігійні норми, закріплюючи певні правила поведінки, самостійно не можуть спричинити, змінити або припинити релігійні відносини. Така можливість виникає за наявності конкретних релігійних обставин – релігійно-нормативних фактів.

Отже, релігійні відносини виникають на підставі реалізації релігійних норм у процесі здійснення суб'єктами суспільних відносин будь-яких релігійних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

дій (культу, обряду), дотримання внутрішньо-церковних правил поведінки, як результат впливу релігійних норм на поведінку людини і визначаються як суспільні відносини, врегульовані релігійними нормами.

3.2. Функції та соціальна цінність релігійних норм

У науці під функціями розуміють зовнішній прояв властивостей будь-якого об'єкта у певній системі відносин. Термін “функція” – від лат. “function” – виконання, завершення, використовується для характеристики будь-яких динамічних структур. Як правову категорію “функції права” досліджували С. Алексєєв, В. Бабаєв, С. Бобровник, О. Венгеров, М. Кельман, С. Комаров, В. Копейчиков, В. Котюк, В. Погорілко, А. Поляков, П. Рабінович, І. Самошенко, О. Скакун, Ю. Тодика та інші. Проте, серед вчених в юридичній літературі, з приводу визначення поняття “функція” права відсутня однозначна думка. Натомість кожним вченим наводиться власне обґрунтоване визначення. Так, на думку В. Хропанюка, функції права – це реалізація правом свого соціального призначення, яке складається з вимог суспільного розвитку [383, с. 219]. М. Матузов, О. Малько під функціями розуміють головні напрями правового впливу на суспільні відносини, тобто форми, способи, шляхи впливу на суспільні відносини [341, с. 155]. В. Котюк [167, с. 122], Ю. Тодика [357, с. 21], В. Погорілко [269, с. 123] функції права розглядають як напрями або види впливу права на суспільні відносини, в них виражається роль і призначення права в суспільстві й державі, його соціальна цінність та найважливіші риси. На погляд В. Копейчикова [117, с. 111], функції – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми і змісту. Загалом вчені розглядають та досліджують функції правових норм, лишаючи осторонь функції інших соціальних норм, релігійних, зокрема.

Категорія “функції релігійних норм” має наукове та практичне значення, адже є зовнішнім проявом конкретних напрямів соціально-нормативного регулювання (впливу) на поведінку суб'єктів релігійних відносин; відображенням як реальних дій суб'єктів щодо здійснення та досягнення релігійних цілей, інтересів, так і з'ясуванням взаємозалежності релігійних норм, релігійних відносин та релігійних актів. Тобто функціонування релігійних норм має розглядатись як взаємодія, вплив (у певних формах, за допомогою конкретних методів) релігійних норм на суспільні відносини.

Якщо під функціями релігійних норм розглядати тільки їх соціальне значення, то таке визначення буде мати лише загальний характер. Якщо тільки напрями релігійного-нормативного регулювання та впливу на суспільні відносини, то не береться до уваги вид спрямовуючого моменту такого впливу.

Функції релігійних норм необхідно розглядати з різних аспектів. Оскільки, релігійні норми нерозривно пов'язані з релігійними інститутами, то їх функції здебільшого співпадають з функціями релігійних організацій, спільнот

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

та церкви. Напрями релігійної діяльності будь-якого суб'єкта релігійних відносин здійснюються у релігійно-нормативних формах, на підставі релігійних актів, які визначають характер та зміст певної релігійної діяльності. Вони можуть визначати нормативну характеристику соціально-релігійної реальності суспільства. В результаті взаємодії релігійних норм із зовнішніми суспільними умовами, з процесами, що відбуваються у суспільстві, вони перетворюються, видозмінюються з відповідною зміною функцій релігійних норм, адаптуючи правову систему до нових умов.

Функції релігійних норм у динамічному аспекті допомагають визначити проблемні та неохоплені релігійно-нормативним регулюванням сфери суспільних відносин, адже релігійні норми для впливу мають широке коло суспільних відносин, і можуть включати їх у свої функціональні зв'язки з суспільством.

Релігійні норми у суспільстві характеризуються загальносоціальним (релігійні норми розглядаються як явища культури, здійснюють широкий формальний вплив на весь комплекс релігійних суспільних відносин) та нормативним значенням (в рамках якого релігійні норми реалізуються через спеціальну, властиву їм систему заходів та методів впливу на суспільні відносини).

Можна визначити наступні особливості функцій релігійних норм: вони є похідними від релігійних явищ та визначаються призначенням релігійних норм у суспільстві; виражають такі напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, потреба у здійсненні яких викликає необхідність в існуванні релігійних норм як соціальних явищ; відображають найбільш істотні, головні риси релігійних норм і спрямовані на здійснення завдань, що поставлені перед релігійними нормами на певному етапі розвитку суспільства; являють собою напрями активного впливу релігійних норм, що впорядковують певні суспільні відносини (динамізм, рух, дія); є постійними у дії (безперервність, тривалість дій).

Беручи за основу напрями впливу релігійних норм, наведемо наступну класифікацію їх функцій:

1. За характером впливу релігійних норм як соціальних регуляторів суспільних відносин, можна виділити:

а) політичну – релігійні норми можуть закріплювати політичний лад суспільства, механізм функціонування держави, регламентувати політичні відносини, регулювати діяльність суб'єктів політичної системи тощо (наприклад, за історичних часів – епоха Середньовіччя; у сьогоденні: іудейське право (є складовою частиною правової системи Ізраїлю); мусульманське право (входить до складу правової системи мусульманських країн). Релігія визнається державною, релігійні норми набувають ознак джерел права, тому конституційні та інші норми галузей права обов'язково відповідають змістові відповідних релігійних приписів; закріплюється вплив релігійних інститутів на державний лад та механізм тощо) [167, с. 326].

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

б) економічну – релігійні норми встановлюють обов'язкові правила у впорядкуванні виробничих відносин, закріплюють форми власності, визначають механізм розподілу суспільного доходу, наприклад, релігійні норми, що містяться у статутах релігійних організацій та церков [349, с. 328];

в) виховну – релігійні норми відображають релігійну ідеологію, здійснюють специфічний педагогічний вплив на віруючих, мирян, прихожан, формують у суб'єктів релігійних відносин мотиви правомірної релігійної поведінки; релігійні норми, впливаючи на волю та свідомість людей, досягають поставлених цілей та задач, формуючи певне ставлення до релігійних приписів та спонукаючи суб'єктів до дій відповідно до їх вимог. Як зазначає О. Павлов, відбувається ідейно-мотиваційний вплив на свідомість та поведінку суб'єкта з метою спонукання його до позитивних релігійних дій [260, с. 71];

г) культурно-історичну – релігійні норми акумулюють духовні цінності та досягнення світових релігій [43, с. 23; 193, с. 67];

г) соціального контролю – відбувається стимулювання поведінки і одночасне обмеження небажаної з точки зору суспільства релігійної поведінки та релігійної дії, тобто відбувається утримання від здійснення порушень релігійних норм [132; 328, с. 144];

д) інформаційно-регулюючу – здійснюється інформування про можливості окремої соціальнозначимої релігійної поведінки та її соціально-корисне призначення; про принципи релігійних норм, їх ідеї та практику реалізації; здійснюється аналіз та оцінка конкретних релігійних обставин, їх соціально-нормативне спрямування, які суб'єкт релігійних відносин може сприймати позитивно чи негативно, залежно від того, чи відповідають вимоги і можливості, закладені у релігійних нормах, відповідному стану, релігійним інтересам та цілям суб'єктів [318, с. 618].

е) комунікативну – релігійні норми є інформаційною системою, виступають способом зв'язку між суб'єктами та об'єктами релігійних відносин; узгодження релігійних інтересів, що відображає факт сприйняття та фіксації соціально типових релігійних інтересів; здійснюючи вплив на релігійні інтереси, релігійні норми забезпечують їх впорядкування, узгодження, через регулюючий вплив на релігійну діяльність та поведінку людей [142, с. 50; 272, с. 642].

2. Внутрішні функції релігійних норм – способи релігійно-нормативного впливу на релігійну поведінку людей та релігійні суспільні відносини. Вони є похідними від змісту, системи релігійних норм та особливостей їх реалізації, і визначають соціально-нормативні функції релігійних норм. До них належать:

а) регулятивна – забезпечується впорядкування релігійних суспільних відносин; вплив релігійних норм спрямовується на встановлення релігійних правил поведінки суб'єктів релігійних відносин, які наділені позитивними властивостями і не пов'язані з порушенням релігійних норм. Як зазначають В. Журавський, В. Липинський та В. Синюков, ця функція реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, релігійно-нормативних настанов, які є

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

специфічними регуляторами релігійної поведінки та мають особливий механізм формування [116, с. 15; 189; 318, с. 154].

Регулятивна функція у свою чергу поділяється на динамічну регулятивну функцію (забезпечується активна поведінка віруючих, кліру, прихожан, мирян та інших суб'єктів релігійних відносин, використання релігійних прав чи виконання релігійних обов'язків: укладання шлюбу, хрещення тощо) та статична регулятивна функція (закріплюються суспільні релігійні зв'язки та порядок: встановлення рівності перед церковним судом, закріплення обов'язків ченців тощо); забезпечується стабільність, стійкість та незалежність релігійних відносин від негативних наслідків [56, с. 15; 320, с. 245-246]. Релігійно-нормативна настанова надає усталеного, постійного, цілеспрямованого характеру певній релігійній діяльності, виступаючи своєрідним стабілізатором у соціальному середовищі, що змінюється [271, с. 79, 84]. Вона є конкретною програмою релігійної поведінки суб'єкта у певних релігійних умовах, а її виникнення передбачає: інформованість про релігійні норми, розуміння змісту релігійних прав, оцінку, тобто ступінь схвалення релігійних приписів, ставлення до релігійних прав інших суб'єктів, емоційне переживання з приводу функціонування релігійних норм. Релігійні норми дозволяють впорядковувати процес релігійно-нормативного впливу, звільняючи суб'єкта релігійних відносин щоразу приймати нове рішення у стандартній релігійній поведінці, котрі відбувались раніше.

б) охоронна – спрямована на боротьбу та витіснення негативних і небезпечних для суспільства варіантів релігійної поведінки, охорону та захист від порушень релігійних прав суб'єктів релігійних відносин; її зміст включає встановлення санкцій та склад діяння, що утворює підстави для настання релігійної відповідальності; здебільшого охороняються та захищаються соціальні, релігійні цінності, із зазначенням віруючим на правомірні та доцільні шляхи реалізації їх релігійних інтересів; ця функція не є доповненням до регулятивно-статичної чи регулятивно-динамічної функцій, а виступає самостійною функцією, здійснюючи на суспільні відносини превентивну дію [30, с. 158];

в) установча – здійснюється встановлення та фіксація суб'єктивного складу релігійних суспільних відносин, визначається та закріплюється коло релігійних обставин, з якими релігійні норми пов'язують виникнення певних релігійно-нормативних наслідків, встановлюються релігійні права та обов'язки суб'єктів релігійних відносин [290, с. 633].

Додатково можна виділити другорядні функції релігійних норм:

1. Компенсаторна – здійснюється відшкодування збитків особі, яка їх зазнала, з боку неправомірних дій священнослужителів, посадових осіб церковних органів та інших релігійних організацій (наприклад, у разі відчуження церковного майна без дотримання формальностей, приписаних канонічним правом (Канон § 1296) [126, с. 245; 293, с. 47]).

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

2. Обмежувальна – спрямована на обмеження окремої релігійної поведінки суб'єктів релігійних відносин, яка зачіпає права інших.

3. Відновлювальна – спрямована на відновлення порушеного релігійного права та попереднього стану релігійних відносин. Ця функція тісно пов'язана з компенсаторною, адже відновлення порушеного релігійного права тягне за собою і компенсацію певних втрат суб'єкта релігійних відносин (наприклад, відшкодування збитків, сплачує не тільки програвша у судовому розгляді сторона, але і сторона, що необачно його розпочала (Канон § 1649) [126, с. 295]).

Розглядаючи дію релігійних норм з позицій функціонального підходу можна додатково виділити функції: вирішення релігійних спорів (конфліктів) та інтеграції [271, с. 71-72].

Слід підкреслити, що суттєвий вплив на сучасне право релігійні норми здійснюють через реалізацію своїх функцій шляхом визначення змісту джерел та цілей права, задач соціально-нормативного регулювання, основ правопорядку, головних цінностей суспільства, принципів права та дій, що визнаються порушеннями чи злочинами. Закріплення у праві релігійних основ (принципів) може надати їм більш вагомому значення та впливу на релігійну свідомість. Через функції релігійних норм розкриваються об'єкти впливу релігійних норм (наприклад, релігійна діяльність, релігійні цінності, правосвідомість тощо), здійснюється формування основних правових категорій (наприклад, поняття порядку, закону, свободи, справедливості, рівності, відповідальності, злочину, суду, покарання, кари, помсти тощо), оцінок, соціальних цінностей, настанов, інтересів, мотивів, цілей та емоційне ставлення людей до права та правових установ. Засвоєння релігійних норм (канонів) одночасно формує у суб'єктів суспільних відносин правові відчуття (законності, відповідальності, поваги до права та прав інших людей, віру у право тощо), що забезпечують залучення людини до соціально-нормативного середовища, сприяє поширенню законслухняної поведінки серед населення [35, с. 115]. Релігійні норми трансформують у свідомість людей цінності, посилюючи їх правові почуття: почуття прав та обов'язку, пов'язаних із застосуванням визначених правил поведінки, бажанням рівності у спілкуванні, законності тощо. Функції релігійних норм необхідні для оцінки дії правових норм, використання усієї сили їх регулятивного потенціалу, через розкриття істинно гуманного сенсу та загальнокультурної (цивілізаційної) цінності.

Релігійні норми впливають на динамізм чи консерватизм права [421, с. 112], рецепцію права, його дію за колом осіб, розвиток юридичної техніки, ступінь раціоналізації права, сприяють вирішенню та усуненню релігійних конфліктів, міжцерковних та міжконфесійних протистоянь, проведенню активної соціальної політики для забезпечення релігійної рівності та соціальної стабільності у багатоконфесійному суспільстві.

У зв'язку з тим, що Україна є багатонаціональною та багатоконфесійною державою, останнім часом значного поширення набуває

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

ідея створення “єдиної української національної церкви” як засобу усунення міжцерковного протистояння. Однак насильницька реалізація цієї ідеї призведе не до припинення міжконфесійного конфлікту, а до ще більшого його поглиблення на Україні.

Нині головною причиною існування міжцерковного конфлікту, на нашу думку, є відсутність чітко визначеної державної політики щодо державно-правового статусу церкви, змісту державно-церковних відносин у нашій країні. Це ускладнює міжконфесійні відносини, а також безпосередньо відносини між церквою і державою. За сучасних умов наша держава практично не має серйозних правових важелів впливу на релігійне середовище. З метою вирішення даних проблем, Президент України надав відповідне доручення розробити науково та юридично обґрунтовану концепцію державної політики стосовно Церкви і релігійних організацій в Україні. Розгляд цього питання також було внесено й до Програми діяльності Кабінету Міністрів України. У 1996 році Проект Концепції був розроблений Державним комітетом України у справах релігій, схвалений Кабінетом Міністрів України та внесений на розгляд Верховної Ради України. Проте, з різних причин проект Концепції не був розглянутий Парламентом України. Не знаходять підтримки у Верховній Раді України і проекти нових редакцій Закону про свободу совісті та релігійні організації у різних редакціях, хоча проблеми щодо приведення чинного законодавства про діяльність релігійних організацій відповідно до реалій життя, потреб церкви та інтересів суспільства не зникли.

Таким чином, є вагомі підстави для визначення моделі державно-церковних відносин та розробки положень проекту Концепції державної політики стосовно релігії і Церкви в Україні, одним із головних завдань якої стане оновлення законодавства у сфері державно-церковних відносин, приведення у відповідність до її норм і положень інших законодавчих та підзаконних актів, а також вдосконалення практики їх дотримання.

Практика сучасного світового державотворення дозволяє виділити декілька моделей державно-церковних відносин. Та перш ніж розпочати розгляд специфіки кожного окремого виду моделі державно-церковних відносин, слід визначитись із її структурними елементами. До них відносять:

1) суб'єктний склад – держава, в особі державних органів та органів місцевого самоврядування, релігійні організації, в тому числі церкви, їх представники, громадяни держави, іноземці, особи без громадянства;

2) об'єкт – суспільні правовідносини та конкретна поведінка суб'єктів, а також всі ті матеріальні чи нематеріальні предмети релігії, релігійні цінності, з приводу яких суб'єкти взаємодіють один з одним та до яких проявлять свій власний інтерес;

3) зміст державно-церковних відносин – стан нормативно-правового регулювання відносин між державою та церквою, правовий статус суб'єктів державно-церковних відносин, принципи, гарантії на яких ґрунтуються

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

суб'єктивні інтереси, функціональне призначення, завдання та мета діяльності суб'єктів, а також методи правого регулювання державно-церковних відносин.

Серед вищезазначених структурних елементів моделі державно-церковних відносин, ключовим, у механізмі врегулювання державно-церковних відносин, в сучасній науковій літературі, визнають елемент функціонального призначення релігійних норм [366, с. 48]. Адже, будучи одним з соціальних регуляторів, релігійні норми активно впливають на суспільне життя і поведінку людей. Релігійний вплив на суспільні відносини здійснюється через взаємозв'язок та взаємовідносини державних органів з церковними установами, об'єднаннями, організаціями. Зв'язок визначає певну зовнішню форму державно-церковних відносин, а саме модель таких відносин, яка може бути обрана за основу, для врегулювання динамічного процесу модифікації суспільних відносин.

Взаємовідносини держави з церквою – це особлива форма суспільних відносин, що визначається історичними умовами, державним і суспільним ладом, співвідношенням політичних сил у суспільстві, соціальною позицією церкви, рівнем релігійності населення. Державно-церковні відносини втілюються в законодавстві, де обумовлюється правове та економічне положення церковних об'єднань, їх роль у суспільстві, ставлення держави до релігії, до віруючих і невіруючих, до свободи, чи несвободи совісті. У взаємовідносинах держави з церквою відбиваються суперечності між державою як суб'єктом політичної влади та церквою, що претендує на участь у вирішенні політичних проблем, на право оцінки зовнішньої і внутрішньої політики держави, на здійснення політичного та морального впливу на суспільну свідомість. Ця особлива роль визначається тим, що церква завжди, на всіх етапах свого розвитку, функціонує не тільки як релігійний, але і як соціальний інститут, що має свою політичну і суспільну позицію. Держава завжди зацікавлена в політичній підтримці церкви, в її впливі на віруючих у дусі їх лояльності до політичної влади, що сприяє зміцненню державного ладу. Відсутність же такої підтримки, суперечності і конфлікти між церквою та державою неминуче даються взнаки й на соціальній поведінці віруючих (і не тільки віруючих), можуть послаблювати політичну владу.

З'ясування суті, характеру державно-церковних відносин надасть можливість чітко зрозуміти позиції держави щодо використання релігійних норм як засобів регулювання суспільних відносин та визначити їх функції і практичне соціальне призначення. За твердженням російського вченого Є. Позднякова, серед низки найбільш фундаментальних причин глибинної основи та унікальності держави, першість, поза сумнівом, належить релігії [270, с. 127]. Коул Дюрем, професор права університету Брігам Янг (США), переконаний в необхідності усвідомлення, що багатоваріантність стосунків між церквою та державою може суміщатися з актуалізацією свободи релігії і, що різні рішення можуть прийматися залежно від різних культурних та історичних обставин [36, с. 93-112]. При цьому треба звернути увагу на класифікацію моделей врегулювання державно-церковних відносин. Не зовсім вдалою з цього

питання є позиція, якої дотримується Л. Морозова, котра пропонує брати за визначальний критерій правовий статус церкви в державі і, відповідно, поділяє держави на ті, в яких існує державна церква, і ті, в яких проголошено відокремлення церкви від держави [233, с. 87].

Більшість дослідників державно-церковних відносин [55; 248, с. 88], беруть за визначальний критерій пізнання, аналіз та виділення відповідних моделей державно-церковних відносин – правовий статус церкви в державі і, відповідно, поділяють держави на ті, в яких існує державна церква, і ті, в яких проголошено відокремлення церкви від держави. Проте, найбільш коректною і водночас найбільш адекватною є типологія, запропонована іспанським професором Глорією Моран, яка всі моделі регулювання відносин між церквою та державою поділяє на сепараційні та коопераційні [305, с. 91]. Тому така класифікація буде повною в межах сучасної макрохристиянської цивілізації.

Так, за сепараційною моделлю відносин, пише Глорія Моран, спеціальне законодавство (про свободу совісті) чи концепція державно-церковних відносин не створюється, передбачається рівність всіх релігійних організацій перед законом, споруджується стіна між державою та релігійними об'єднаннями, релігія витісняється з усіх сфер діяльності держави. В межах цієї моделі виділяють два напрямки: антагоністичний (французька модель) та неантагоністичний (американська модель відокремлення церкви від держави).

Перший напрям – антагоністичний – зафіксовано у французькій Декларації прав людини і громадянина (серпень 1789 року) [230; 391]. Цю традицію державно-церковних відносин було закріплено й продовжено у Політичній Конституції Мексиканських Сполучених Штатів 1917 року [158]; у Декреті РСФСР “Про відділення церкви від держави і школи від церкви” 1918 року [127, с. 567]. Відлуння положень сепараційної моделі можна знайти також у сучасних Конституціях європейських держав (наприклад, Словацька Конституція проголошує, що “Республіка... є вільною від будь-якої ідеології чи релігії”) [160, с. 406].

У своїх крайніх проявах режим антагоністичного відокремлення церкви від держави передбачає невизнання за релігійними організаціями статусу юридичної особи, націоналізацію церковного майна, заборону священнослужителям брати участь в роботі органів державної влади, заборону викладання будь-яких релігійних дисциплін у школі, проголошення державною ідеологією тієї або іншої форми атеїзму. Звичайно, сьогодні ця модель державно-церковних відносин існує в більшості держав у м'якшій формі, але незмінними, по суті, залишаються світоглядні підвалини, на яких вона сформована.

Зовсім іншою, в межах сепараційної моделі, є американська (неантагоністична) модель державно-церковних відносин. Вона виросла з практичної потреби об'єднати в одну державу штати з різною панівною релігією [136, с. 95-96]. В цій ситуації міжцерковного та міжрелігійного протистояння Томас Джефферсон і Джеймс Медісон запропонували єдиний

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

можливий вихід: провести чітку демаркаційну лінію між релігійною громадою і політичною спільнотою, що й було зроблено в VI статті Конституції [156, с. 31-32] та I-й Поправці до Конституції Сполучених Штатів [156, с. 33-35]. При тлумаченні цих статей Верховний Суд США зазначив, що "...ані держава, ані федеральний уряд не можуть заснувати Церкву; приймати закони, що допомагають одній релігії або усім релігіям чи віддають перевагу одній релігії перед іншою..." [95, с. 92-122].

В американській моделі відокремлення церкви від держави зводиться до послідовного й чіткого, суто раціоналістичного "розмежування юрисдикцій". Наслідують американську модель положення ст. 20 Конституції Японії, яка встановлює, що держава, будь-якій з релігійних організацій, не надаватиме жодних привілеїв [204, с. 108]; Конституція Португалії, проголошує, що церкви та релігійні громади відділені від держави і вільні у своїй організації, діяльності та здійсненні культу [206, с. 97]. В дусі американської традиції виписано норми про свободу совісті в новітніх Конституціях певної частини постсоціалістичних держав: Словенії, Угорщини [156, с. 251; 157, с. 532; 160, с. 267], а також у законодавстві про свободу совісті України.

Що ж стосується державно-церковних відносин в Україні, то чинне законодавство передбачає *de jure* сепараційну модель. Принциповим є положення Конституції України [161, с. 3], що церква й релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Наголошується на тому, що жодна релігія не може бути визнана державною як обов'язкова. Конституція України, Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991 р.) закріпили оптимальні демократичні параметри державно-церковних відносин, принципи свободи совісті (свободи релігії, свободи церкви) в Україні [280].

В. Малишко зазначає, що особливими рисами механізму державно-церковних відносин в Україні, який можна охарактеризувати як сепараційний, є наступні: релігія розглядається, як особисте право людини вільно й незалежно визначати своє ставлення до релігійних віровчень, не допускаючи встановлення обов'язкових переконань і світогляду [204, с. 66-67.], будь-якого примусу при визначенні громадянами свого ставлення до релігії, до сповідування або відмови від сповідування релігії, до участі або неучасті у богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях. Гарантується право батьків (або осіб, які їх замінюють) виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань і ставлення до релігії та право на таємницю сповіді [205, с. 449.].

Відповідно до положень Конституції України та чинних нормативно-правових актів у сфері регулювання відносин між державою та церквою, в Україні юридично створено сепараційну модель державно-церковних відносин. Проте, по суті, чинне законодавство України, що регулює відносини церкви та держави не забороняє створення коопераційної моделі, що дійсно відображає фактичний стан взаємовідносин між державою та церквою в Україні. Водночас, аналіз та практика державно-церковних відносин свідчить про тенденції

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

формування в Україні протекціоністської (патерналістської) моделі, яка визначається як модель державно-церковних відносин, за якою держава відкрито надає державну матеріально-фінансову підтримку певній церкві, або стимулює таку підтримку з боку приватних осіб та організацій через запровадження системи податкових пільг, використовуючи церкву при цьому як “державоутворюючу” структуру, свій “духовний атрибут”; залучаючи її до виборчої боротьби тощо.

Тому, за сучасної складної соціально-політичної і, зокрема, церковно-релігійної ситуації в Україні, особливо необхідною є зважена, відповідна міжнародному праву, міжнародним зобов'язанням України, Конституції України позиція державної влади в питаннях державно-церковних стосунків. На нашу думку, необхідно провести радикальні реформи, починаючи з внесення змін до ряду нормативно-правових актів з питань свободи совісті та релігійних організацій, змістом яких визначалась незалежність держави і церкви з поєднанням взаємного партнерства у різних сферах суспільних відносин, забезпечення захисту принципу допущення релігійних організацій до участі у суспільному житті, представлення інтересів в органах державної влади і місцевого самоврядування, удосконалення юридичної відповідальності щодо захисту релігійних прав громадян і релігійних організацій.

Це пов'язано з тим, що відокремлення церкви від держави у чистому вигляді – теоретична конструкція, яку реальне життя піддає специфічній корекції у кожному конкретному випадку. Моделі державно-церковних відносин, за якої держава не має з церквою нічого спільного, в природі не існує. Немає такої країни, де б між церквою і державою було зведено глухий мур, тобто повне відокремлення церкви від держави [227, с. 575].

Тому, додатково, і виділяється коопераційний тип відносин, де держава приймає на себе захист провідних конфесій, співпрацює з ними в багатьох сферах своєї діяльності, лише забезпечуючи при цьому основні громадянські права малопоширеним релігійним меншинам. Конституції близько 40 країн світу закріплюють особливий статус однієї або кількох релігій порівняно з іншими. Причому це не є виключною ознакою мусульманських держав. Так, конституційне законодавство Великобританії, Канади, Німеччини, Данії, Швеції, Італії, Іспанії, Ізраїлю, Болівії, Греції, Болгарії, Грузії, Вірменії, Литви, а також Російської Федерації містить положення про привілейований стан тих або інших церков.

Сфери відносин, в яких держава активно співпрацює з церквою при коопераційній моделі різноманітні. Зокрема, це: 1) шлюбно-сімейні – визнання юридичної сили за церковними актами (Іспанія, Італія, Греція [159, с. 283], Вірменія та Латвія [300, с. 15]; 2) державно-владні – передбачається безпосередня участь представників церкви у здійсненні державної влади або обов'язкову належність до державної церкви певних державних керівників (Великобританія, Швеція [157, с. 389; 159, с. 287]); 3) державна матеріально-

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

фінансова підтримка церкви або стимулювання такої підтримки з боку приватних осіб та організацій через запровадження системи податкових пільг (Данії, Швеції і частково в Англії) тощо.

Загалом коопераційну модель можна охарактеризувати як доброзичливе партнерство між церквою і державою при визнанні незалежності кожної.

Ще одна особливість коопераційної моделі – використання при регулюванні державно-церковних відносин договорів, які укладаються між церквою та урядом. Таким чином підкреслюється статус релігійних організацій як корпорацій публічного права, а до того ж певний паритет у статусі держави і церкви. Найбільш відомими договорами такого типу є Латеранські угоди, які регулюють відносини між Католицькою Церквою і Італійською Республікою, Конкордатом (угодою) врегульований статус Католицької Церкви в Іспанії. Крім того статус джерела права за державно-церковними договорами передбачено і закріплено нормами Конституції Литви [311, с. 58].

Відповідно до існуючих моделей державно-церковних відносин, дехто з каноністів, головним чином католики, Клаус Мерсдорф, Уінфрід Ейманс, А. Стіклер, Р. Бертоліно, усіляко підкреслюючи незалежність і самостійність церкви стосовно державної влади, включають взаємовідносини між державою і церквою в сферу міжнародного права, тим самим вводять релігійну норму до джерел міжнародного права. Крім того, М. Красножон підкреслює, що залежно від того, відділена або не відділена церква від держави, розглядають її норми як публічне право, в першому випадку, і, як приватне право – у другому [169, с. 6; 249].

Зосереджуючи увагу на аналізі законодавства держав, що мають сталу християнську традицію (Європа, Північна та Латинська Америка) є можливість Україні, яка все ж таки об'єктивно належить до європейського регіону, вирішити посталі перед нею проблеми в рамках традицій макрохристиянської цивілізації [206, с. 97]. Це надасть можливість далі розвивати та формувати поточне законодавство, яке б дало змогу реалізуватися величезному соціально-культурному потенціалу церкви, визначити і втілити в життя найприйнятнішу модель державно-церковних відносин для реалій українського сьогодення, а також розробити державну концепцію відносин церкви та держави в Україні.

Універсальних рецептів щодо реалізації в національному законодавстві принципу свободи совісті, врегулювання державно-церковних відносин немає. В цій сфері механічне копіювання чужих моделей, що спричинились на рідному ґрунті до процвітання як державно-церковних відносин, так і свободи совісті, є абсолютно недоречним і може мати наслідком протилежний очікуваному результат. Бо ж законодавство про свободу совісті тісно пов'язано, з одного боку, з іншими інститутами, галузями та окремими нормами національної правової системи, а з іншого – з культурою та історією народу.

Аналіз моделей врегулювання державно-церковних відносин, свідчить, що жодна з моделей у чистому вигляді існувати не може, адже це пов'язано зі

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

специфічним характером цих відносин та намаганням церкви здійснювати вплив на врегулювання різноманітних суспільних відносин через систему релігійних норм [176, с. 60]. Необхідно зазначити, що відповідно до різноманіття моделей державно-церковних відносин по-різному будуть визначатись основні напрями впливу та соціальне призначення релігійних норм. Так, за сепараційною моделлю державно-церковних відносин, релігійні норми будуть мати обмежений вплив на суспільні відносини, поширюючи свої функції та призначення на регулювання внутрішніх відносин між віруючими, релігійними організаціями, громадами та церквою. За коопераційною моделлю – функції релігійних норм покликані забезпечити реалізацію справедливості у суспільстві; визначити та врегулювати соціальні взаємовідносини між суб'єктами; покращити сприйняття та розуміння закону з загальнорелігійних християнських позицій; узгодити моральність та справедливість у змісті правових норм; визначити правові та духовні, релігійно-моральні ідеали; здійснити вплив на формування національної правової ідеології; синтезувати духовні цінності, взаєморозуміння; встановити та визначити зв'язок між релігійними повноваженнями та зобов'язаннями; виокремити, зміцнити та врегулювати релігійні відносини серед інших суспільних відносин; розкрити масштаб соціальної свободи, рівності та відносно справедливої міри поведінки людей, відповідно до релігійних інтересів та потреб; визначити межу розмежування суспільних релігійних інтересів, дію релігійних приписів та правових норм; здійснити вплив на формування національної правової ідеології.

Практичне використання функцій релігійних норм надасть можливість більш ефективно використовувати релігійні норми у процесі врегулювання міжконфесійних чи міжцерковних відносин та конфліктів.

Крім того, функції релігійних норм охоплюють два аспекти: соціальне призначення релігійних норм і способи, шляхи впливу релігійних на суспільні відносини, які є похідними від першого. Вони розкривають соціальне призначення релігійних норм у житті суспільства; їх соціальну цінність.

Соціальна цінність релігійних норм, як правова категорія, ґрунтового аналізу не отримала. Здебільшого розглядалась соціальна цінність правових норм у філософському аспекті. Це, зокрема праці: С. Анісімова, Є. Боголюбова, Ю. Граніна, М. Дьоміна, О. Дробницького, Л. Зеленова, М. Кагана, Б. Кісова, А. Коршунова, В. Мантанова, С. Попова, А. Ручки, О. Соколової, В. Тугарінова, А. Хапсірокова [17; 38; 135; 149; 166; 274; 364] та інших. У подальшому, на основі філософських досліджень, з'явилися праці спеціального правового характеру. Серед них: С. Алексєєва, А. Бабая, М. Бару, Н. Вітрука, Ю. Демидова, В. Зажицького, В. Кудрявцева, Т. Кашаніної, П. Недбайло, П. Рабіновича, Є. Чвялевої, А. Черданцева, Л. Чулюкіна, Ф. Фаткулліна [7; 16; 28; 99; 144; 173; 267; 288; 388; 391] та інші. Проте, соціальне значення релігійних норм не знайшло належної уваги.

Вченими “соціальна цінність” тісно пов'язується з такою категорією як “оцінка”. Схожість цих понятійних категорій призводить до того, що їх інколи

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

не розрізняють, ототожнюють. Поняття “оцінка” має декілька самостійних, але взаємопов’язаних визначень. По-перше, оцінити щось означає визначити його ціну; по-друге, встановити його якість, ступінь, рівень; по-третє, означає вимовлене судження про його цінність або значення. Здебільшого оцінка визначає цінність або значення того чи іншого об’єкта (предмета, процесу, явища) та використовується при встановленні ціннісних відносин між суб’єктом та об’єктом [125, с. 25].

На думку групи авторів: В. Бабаєва, В. Казимірчука, Д. Луковської, П. Рабіновича, А. Ушакова, Р. Халфіна, Л. Явіча [27; 137; 194; 287; 369; 380; 417] та інших, оцінка має відповідний пізнавальний зміст, є специфічною формою пізнання. Пізнавальний характер оцінки проявляється з одного боку, в ідеальному сприйнятті об’єкта (соціальних явищ та процесів), в його активному відображенні у свідомості, а з іншого – у проникненні в об’єкт, у розкритті, встановленні його змісту та сутності. Цінностями можуть бути як самі явища, що можуть задовольнити потреби, так і потенційні функції, що виражаються у здатності задовольняти потреби або їх реальне значення [288, с. 8-10]. Процес оцінки полягає не стільки у ставленні суб’єкта до оцінюваних обставин, скільки у функціональних зв’язках таких обставин та конкретних соціальних норм без врахування потреб та інтересів особи, яка здійснює оцінку [371, с. 245; 388, с. 16]. На думку І. Патерило, зміни ціннісних переваг від епохи до епохи відбувалось змінами у теоретичній правовій думці та у практичному нормативному житті. Соціальне призначення релігійних норм можна розглядати з точки зору кінцевих соціальних результатів, тобто в аспекті тих досягнень в соціальних відносинах, які обумовлені реалізацією релігійних норм [266, с. 7]. У цьому зв’язку можна вважати, що релігійні норми як різновид соціальних, мають своїм соціальним призначенням закріплення важливих, необхідних відносин, викорінення негативних явищ у житті суспільства, забезпечення нормальних умов для розвитку певних релігійних відносин і створення умов для сприятливого розвитку інших видів суспільних відносин (культурних, духовних, політичних, правових тощо).

Об’єктивне соціальне призначення релігійних норм, як різновиду соціальних полягає у виконанні релігійними нормами специфічної самостійної ролі, що обумовлюється станом розвитку суспільства. Перш за все соціальна цінність релігійних норм полягає у регулюванні релігійних відносин, що відповідають релігійним інтересам віруючих, суспільству загалом, чи певної його частини.

Соціальна цінність релігійних норм полягає в їх впливі на процес виникнення та розвиток правових норм, у виведенні змісту права зі змісту релігійних норм. Ця залежність логічна, коли одне поняття є необхідним елементом або доповненням іншого [91, с. 5].

Критерій цінності релігійних норм, як регуляторів суспільних відносин був єдиний і для етичних, і для правових настанов. Він у загальному вигляді

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

містився у будь-яких нормативно-правових актах. А норму права вважали “хорошою” чи “поганою” не тому, що вона відповідала чи не відповідала єдності, моральності права, а тому, що повинна була відповідати загальному теологічному трактуванню.

Призначення релігійних норм означає не другорядну, супутню, а об’єктивну спрямованість дії релігійних норм, яка виражається у вигляді певного соціального результату – закріплення та врегулювання певного виду релігійних відносин. тобто призначення релігійних норм містить певну соціальну цілеспрямованість, її джерелом виступає соціальна потреба, а основою – релігійні інтереси, ідеї віруючих.

Саме призначення релігійних норм формулюється, складається з потреб суспільного розвитку. Відповідно до релігійних потреб і соціальної необхідності суспільства створюються релігійні норми, спрямовані на закріплення певних релігійних відносин, їх регулювання чи охорону. Причому призначення релігійних норм підвищується зі зростанням потреби (необхідності) саме у відповідній соціальній ролі релігійних норм [277, с. 27]. Соціальна необхідність регулювання релігійних відносин виникає вже на ранніх етапах розвитку суспільства, ще до появи права. Ця необхідність зростає в умовах організації суспільства, коли розширюються суспільні відносини. Релігійні норми стають регуляторами релігійних дій різних суб’єктів суспільних відносин. У соціальному призначенні релігійних норм відбувається інтеграція їх завдань і цілей.

В умовах нових реалій, що склалися в Україні після проголошення її незалежності, соціальна цінність релігійних норм розкривається через діяльність релігійних інститутів: вони активно сприяють національному відродженню Української держави, здійснюють різнобічну роботу, яка користується шаном у суспільстві [123, с. 58]; приймають та впроваджують свої власні релігійні норми, за якими утворюються та регулюються суспільні відносини які мають певні особливості [153, с. 77].

Звісна річ, вирішення питання про соціальну цінність релігійних норм має не лише теоретичну цінність для теорії держави та права, а й практичне значення для формування законодавства про свободу совісті й віросповідань, для правоохоронних органів, на яких покладено обов’язки охороняти права громадян, контролювати дотримання законодавства про свободу віросповідання і релігійні організації.

Релігійні норми містять особливості світоглядних положень конкретної релігії чи віросповідання. У свою чергу, релігійні норми, під час регулювання певного виду суспільних відносин, покликані втілити у життя конкретні соціальні цінності, нормативні ідеї та моральність, закріпити релігійну свідомість на відповідному рівні [355, с. 14].

Оцінка є засобом за допомогою якого можна відтворити соціальні цінності релігійних норм як фрагмент соціально-нормативної дійсності та

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

напрями їх можливого розвитку в контексті релігійної діяльності [255, с. 113]. Як елементи підстав оцінки можна виділити обумовлені релігійні ідеали та цілі, релігійні норми, релігійні інтереси та потреби. Наприклад, у сфері релігійних відносин ціннісні відносини фіксуються в релігійних нормах, які є необхідним і достатнім стандартом, керуючись яким, відбувається оцінювання релігійних фактів з відповідними релігійними нормами та визначенням дозволів чи заборон релігійної дії. Підставою проведення оцінки є потреби та інтереси, ціннісні орієнтації суспільства.

Цінності необхідно відносити до сфери цілей, сенсу, значення, належного, нормативності та формальності. Наприклад, визначення природного права поруч з об'єктивними властивостями права (принцип рівності, свободи), містить і різні моральні, релігійні ознаки [187, с. 18]. І як результат такого змішування релігійних та правових норм природне право можна розглядати як симбіоз різних соціальних норм, як ціннісно-змістовний та релігійно-нормативний комплекс, з позицій якого відбувається пояснення значення судження про позитивне право чи позитивне законодавство.

Вважаємо, що соціальна цінність та значення релігійних норм полягає в орієнтуванні суспільних відносин, у своєму розвитку, на втілення та ефективне застосування релігійних приписів, ідей та принципів, визначення та закріплення таких загальнозначимих категорій як свобода, рівність і справедливість. До об'єктивних цінностей релігійних норм необхідно віднести їх функціональне призначення щодо захисту суспільного порядку. С. Місевич підкреслює, що своїм загальним масштабом та рівною мірою релігійні норми виражають, виміряють та оформлюють саме релігійну свободу у людських взаємовідносинах, свободу суб'єкта релігійних відносин. Дозвіл та заборони релігійних норм є нормативною структурою та оформленням свободи у суспільному бутті людей, межею досягнутої свободи [249, с. 4-5]. У єдності (та істотній тотожності) свободи, рівності та справедливості і полягає соціальна цінність релігійних норм як загальної необхідної та єдиної форми їх взаємозв'язку та узгодженості буття та виразу у суспільному житті людей.

Релігійні норми, як загальний рівень справедливості для усіх суб'єктів релігійних відносин, проводять розмежування між свободою та сваволею, оформляють та нормують свободу як відносини незалежних один від одного суб'єктів релігійних відносин у рамках загального порядку (в умовах дії загальних релігійних норм). Форма та зміст конкретних релігійних відносин визначається та підпорядковується певним приписам релігійних норм. Релігійні норми можуть бути використані як абстрактні формули, моделі, за якими відбуватиметься розробка будь-яких правових норм – як основа, норми-принципи для позитивного національного законодавства та удосконалення діючих правових норм.

Слід підкреслити, що цінність релігійних норм полягає у тому, що вони є загальною, єдиною формою, загальним та рівним для усіх суб'єктів релігійних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

відносин, масштабом та мірою поведінки. Загальність – відносний показник, вона обмежена межами дії єдиної міри у різних релігійних відносинах. Соціальне призначення релігійних норм – це не просто загальний масштаб та рівна міра, а загальний масштаб та рівна міра саме і переважно релігійної свободи суб'єктів релігійних відносин. Діяти відповідно до справедливості – означає діяти відповідно до релігійних приписів та відповідати загальним і рівним релігійним вимогам.

Соціальна цінність релігійних норм простежується також у реалізації релігійних ідей та принципів у поведінці людей, у відносинах між ними, тобто регулювання суспільного порядку. Релігійні норми втілюють загальну волю суб'єктів релігійних відносин, сприяють розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі суб'єкти суспільних відносин, так і суспільство загалом; визначають релігійний правопорядок, який є результатом релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин, його кінцевою метою. Зазначимо, що релігійний правопорядок виникає в результаті повного здійснення приписів релігійних норм, свобод та зобов'язань, що відповідають усім релігійним інтересам суб'єктів релігійних відносин та визначається станом (режимом) нормативної впорядкованості, урегульованості та узгодженості – системою релігійних відносин, які складаються в умовах реалізації релігійних приписів [320, с. 492]. При цьому релігійні норми здійснюють вплив на релігійну поведінку та діяльність людей через узгодження їх релігійних інтересів, відбувається загальне узгодження релігійних інтересів.

Вплив релігійних норм на поведінку суб'єктів релігійних відносин через їх релігійну свідомість є проявом реальної дії релігійних норм. Реальна дія можливої релігійної санкції може набувати характер необхідності як єдність реальної можливості та дійсності. Дія релігійних норм передбачає формування ідей, принципів як сфери належного, вплив релігійних норм на свідомість особи, і вже через релігійну свідомість релігійні норми діють на соціальну дійсність. Тобто це властивість релігійних норм у певному середовищі мати ідейно-мотиваційний вплив на особистість, спільноти людей і внаслідок цього забезпечувати відповідно до своїх цілей, принципів та приписів релігійно-правомірний характер людської діяльності та вчинків [80, с. 108-109].

Зазначимо, що релігійні норми здійснюють інформаційний, соціальний, виховний та ціннісно-орієнтаційний вплив на поведінку людей. Тобто за допомогою релігійних норм до учасників релігійних відносин висуваються вимоги релігійних організацій, церкви щодо дозволеної, належної чи забороненої поведінки; здійснюється засвоєння суспільством цінностей, що вироблені людством і переходять від покоління до покоління; відбувається загальноідеологічний вплив усієї релігійно-нормативної дійсності на внутрішній світ суб'єкта щодо формування у свідомості ціннісних уявлень та виховання особистості; створюється взаємозв'язок нормативних та соціальних чинників, що у сукупності узгоджують дію релігійних приписів (донесення релігійних норм до

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

загального відома, спрямування релігійної поведінки суб'єктів відповідно до соціально-корисної мети, формування соціально-корисних зразків релігійної поведінки, соціально-релігійний контроль) [208, с. 724-725].

Релігійні норми мають інструментальну цінність як засоби забезпечення певного порядку суспільних відносин. Релігійні норми визначають доцільність релігійної діяльності людини; вносять раціональні основи у суспільне життя, засновують та охороняють загальний масштаб та єдині правила релігійної поведінки (діяльності), втілюють моральні цінності та ідеали, надаючи діям людей організованості, стійкості, узгодженості, забезпечують їх підконтрольність. Вносять елементи впорядкованості та релігійний порядок у суспільні відносини. Тому, вважаємо, що релігійні норми не просто ідеї або принципи, але й діюча мета та дієвий мотив релігійної поведінки людини. Впорядкування релігійних відносин здійснюється заради узгодження релігійних інтересів та потреб суб'єктів суспільних відносин. Відбувається спроба надати змістовне обґрунтування встановленого релігійними нормами порядку, з метою забезпечення природних необхідних релігійних інтересів [52, с. 11-12].

Фактично виникає подвійна цінність релігійних норм: з одного боку – втілюють загально визнані умови та сенс життя людини; з іншого – передбачають існування та регулювання цінностей у релігійних принципах, механізмах, інститутах, за допомогою яких здійснюють захист релігійних інтересів (інструментальні цінності, цінності-засоби, без яких цінності-цілі не зможуть реалізуватись). Саме вони містяться у релігійних інститутах та релігійних нормах. Релігійні норми складають автономну нормативно-ціннісну систему, яка вступає у взаємовідносини з правового для забезпечення та захисту базових цінностей сучасного суспільства [154, с. 22].

Цінність релігійних норм – це сукупність соціальних цінностей, що інтегруються релігійними нормами та мають вираз у регулятивному впливі на суспільні відносини, визначаючи та закріплюючи принципи релігійних відносин.

Релігійні норми необхідно сприймати як соціальну цінність відповідно до їх природи та призначення, розглядаючи як високоефективні засоби підтримання релігійної стабільності, порядку, забезпечення захисту від релігійної сваволі та інших несправедливостей, а також результативним інструментом соціального контролю. Ці властивості релігійних норм реалізуються за допомогою таких засобів, як можливість виступати єдиним зразком (еталоном) для врегулювання відносин між учасниками релігійних та міжконфесійних конфліктів, визначення дозволу та заборон, висока ступінь систематизації та не протиріччя, результативність вимог та гарантованість їх приписів, підтриманих погрозою застосування релігійних санкцій.

Слід підкреслити, що релігійні норми містять у собі певний ідеал, ціннісний масштаб для релігійного спілкування, впорядкування та контролю, визначають ідеальні релігійні взаємовідносини, підтримують переконання та ціннісні орієнтири учасників релігійних відносин.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Цінність релігійних норм найбільш відчутна у їх зовнішніх проявах, у процесі їх функціонування: релігійні норми входять до системи правил суспільного спілкування, з наданням визначеності таким відносинам. Релігійні інтереси учасників, забезпечують релігійним відносинам певний ступінь передбачення та значно покращують процедури мирного врегулювання релігійних спорів та конфліктів. Важливою якістю релігійних норм є підтримання функціонування чи зміни політичної чи усєї соціальної системи загалом, під час адаптації нових та діючих норм і процедур відповідно до умов, що змінюються.

Позитивна цінність релігійних норм полягає в інтелектуальному сприйнятті людиною релігійного явища як бажаного та належного. Цінності релігійних норм мають об'єктивний характер, сприймаються не тільки в результаті індивідуальної оцінки, але і як соціальні цінності, тобто мають загальне суспільне значення.

Релігійні норми наділені властивою тільки їм самобутністю, в якій простежується їх власна цінність. За допомогою специфічних заходів, механізмів стимулювання релігійної поведінки та діяльності, релігійної відповідальності та інших примусових заходів релігійні норми гарантують можливість нормальної релігійної діяльності віруючих, кліру, мирян, священиків, релігійних організацій, громад та церкви, перешкоджаючи втручанням у релігійну сферу їх діяльності. Релігійні норми пронизані гуманістичними основами, виступаючи масштабом свободи віруючих у суспільстві, оптимально поєднуючи свободу та справедливість. Релігійні норми є міцним фактором та джерелом оновлення суспільства, вирішення та врегулювання релігійних відносин, міжконфесійних конфліктів, релігійної напруги та досягнення миру і злагоди у суспільстві.

Таким чином, соціальна цінність релігійних норм як різновиду соціальних полягає в наступному: 1) встановлюють зразок релігійної поведінки, додержуючись якої особа узгоджує свої дії з релігійним приписам та вимогами релігійної організації чи церкви; 2) визначають межу релігійної поведінки; 3) містять в своєму змісті принцип справедливості: несправедлива релігійна норма не може бути ефективною та здійснювати регулювання релігійних відносин; 4) сприяють встановленню об'єктивної істини та прийняттю збалансованого рішення, залежно від конкретних обставин; 5) постають дієвими регуляторами релігійних відносин, а тому повинні бути безумовним орієнтиром для нормотворця; 6) містять принцип формальної рівності, 7) відображають рівень розвитку суспільства, відповідно до заборон та дозволів, що містять у своєму змісті; 8) створюють певну шкалу цінностей, на яких засновуються релігійні відносини, реалізуються та втілюються релігійні вимоги (приписи), переконання та почуття, 9) задовольняють релігійні інтереси та потреби; 10) встановлюють та охороняють релігійний порядок суспільних відносин; 11) забезпечують умови для вільної реалізації релігійних інтересів усіх суб'єктів релігійних відносин та розвиток міжконфесійних взаємовідносин; 12) сприяють врегулюванню міжконфесійних конфліктів.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Соціальна цінність релігійних норм як внутрішня форма витоку права відображається у наступному: 1) релігійні ідеї втілюються не тільки у принципах релігійних норм, у релігійній ідеології, релігійній системі, а також можуть залучатись до включення у принципи права, у правову ідеологію та правову систему; 2) можуть використовуватись як критерій оцінки діючого права; 3) надають можливість пізнати причини правових явищ, фактів, розкрити ґносеологічну сутність схожості релігійних та правових норм, їх природу, тенденції та закономірності розвитку як соціальних явищ; 4) входять до складу національних правових цінностей та традицій; 5) сприяють диверсифікації моральних начал у правову матерію; 6) створюють необхідні передумови для подальшого розвитку, переосмислення традиційних підходів у праворозумінні; 7) надають праву моральну орієнтацію та основу для вчинку, через гармонічне поєднання релігійних приписів та правових основ у церковному, канонічному, мусульманському, ізраїльському праві; 8) обумовлюють державні та правові ідеали; 9) регулюють внутрішню оцінку людини у формі моральної ідеї чи морального ставлення до власних дій та інших суб'єктів із відповідним закріпленням належного зразка поведінки; 10) здійснюють інтеграційний вплив на систему і традицію права; 11) впливають на розвиток правової культури та передбачають забезпечення соціально-активної поведінки через процес правового виховання, формування духовного світу індивіда та визначення межі релігійної поведінки; 12) використовуються при формуванні системи правових цінностей.

Соціальні цінності релігійних норм можна об'єднати у групи: базові (первинні, сутнісні, природні) та функціональні (вторинні, змістовні, інструментальні, регулятивні, охоронні та виховні). Вони є внутрішніми та зовнішніми ціннісними характеристиками релігійних норм – цінності релігійних норм та цінності у релігійних нормах [83, с. 78]. Також можна виділити діючі, наявні соціальні цінності релігійних норм (релігійна діяльність, поведінка, взаємоповага, врегульовані міжконфесійні відносини тощо) та цінності мети (релігійні ідеали, мета, цінності релігійних інтересів, бажань тощо).

Релігійні цінності завжди конкретні, розкриваються через складні ціннісні зв'язки віруючих між собою (релігійні потреби, інтереси). Їх можна класифікувати на: 1) індивідуальні – це цінності, що мають значення тільки для конкретного віруючого і створюються у ході практичної взаємодії суб'єктів релігійних відносин; 2) колективні – виникають і формуються у діяльності релігійних організацій, громад, церков і мають певну значущість, згуртовуючи цю спільність і зміцнюючи її; 3) загальнолюдські – мають певне значення для всіх людей: милосердя, збереження миру, злагоди, справедливості, рівність, свобода тощо.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що релігійні норми, виконуючи певні функції, забезпечують реалізацію втілених в них ідей, принципів, завдань, тобто соціальних цінностей. Так, через функціональні можливості релігійних

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

норм досягаються їх мета та цілі, визначаються напрями впливу та соціальне призначення у суспільстві.

Цінність релігійних норм необхідно розрізняти з їх оцінкою. Оцінка – це акт індивідуального переживання релігійних цінностей, в результаті чого між суб'єктом та релігійною цінністю встановлюються суб'єктивні оціночні відносини. Цінність релігійних норм простежується у їх здатності акумулювати у своєму змісті релігійні ідеї, уявлення, і відповідно до них, визначати релігійні настанови, стереотипи, через які відбувається визначення мети, вибір засобів та методів релігійної діяльності, ступенів послідовності їх реалізації і застосування в релігійній практиці. Релігійні норми, як соціальна цінність, містять важливі моральні цінності, що можуть бути використані у розробці нової парадигми моральних засад теорії держави та права.

Отже, функції релігійних норм необхідно визначати як основні напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, які визначаються соціальним призначенням релігійних норм у житті суспільства; як складну категорію, що включає характеристику їх завдань та значення, є специфічним проявом їх властивостей, а значення релігійних норм – це об'єктивна необхідність у розвитку релігійних суспільних відносин у майбутньому, що визначається характером та значимістю їх функцій, і полягає у визначенні мети релігійних норм, досягненню та здійсненню якої вони сприяють.

Соціальна цінність релігійних норм – здатність релігійних норм бути ціллю та засобами для задоволення соціально-справедливих, прогресивних релігійних вимог та інтересів усіх суб'єктів суспільних відносин та суспільства загалом. Релігійні норми визнають (затверджують) та захищають (забезпечують) абсолютні цінності – свободу, справедливість, загальну користь (загальні релігійні інтереси), релігійну стабільність.

На підставі викладеного та проаналізованого матеріалу, фактичних даних третього розділу можна зробити наступні висновки:

1. У суспільних відносинах соціальні норми, релігійні зокрема, конкретизуються та індивідуалізуються; об'єктивуються у вчинках людей. Релігійні відносини, є результатом усвідомлення релігійного значення реалізації релігійних інтересів та дотримання приписів релігійних норм, з метою узгодження релігійної поведінки учасників релігійних відносин.

2. Релігійні відносини виникають на підставі реалізації релігійних норм у процесі здійснення суб'єктами суспільних відносин будь-яких релігійних дій (культу, обряду), дотримання внутрішньо-церковних правил поведінки, як результат впливу релігійних норм на поведінку людини і визначаються як суспільні відносини, врегульовані релігійними нормами. Підставою для виникнення, зміни чи припинення релігійних відносин є різні релігійні факти (обставини), з якими релігійні норми тісно пов'язані. Такі релігійні факти разом з релігійними нормами визначають зміст прав та обов'язків учасників релігійних відносин. До того ж релігійно-нормативні факти прямо чи опосередковано

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

передбачаються релігійними нормами, зафіксовані документально (у формі рішень Вселенських чи Помісних Соборів, Синоду, церков, релігійних організацій тощо) та викликають передбачені релігійними нормами наслідки: виникнення, зміну чи припинення релігійних відносин.

3. До структурних елементів релігійних суспільних відносин необхідно віднести: суб'єкт, об'єкт, зміст та форму. Суб'єктами можуть бути як релігійні групи, так і окремі віруючі, які свої дії спрямовують на поширення та захист власних інтересів, дотримання приписів культових норм, як різновиду релігійних норм, та вірування, на захист релігійних або власних інтересів, священиків, клір, мирян, церкву, державу (в особі державних органів), релігійні громади, релігійні організації та об'єднання. Об'єктом релігійних відносин є те, на що спрямована релігійна діяльність суб'єктів, тобто те, на що спрямовуються їх релігійні права та обов'язки. Це можуть бути матеріальні блага – релігійні культові речі, результати релігійної творчості, сама поведінка учасників релігійних відносин та результати поведінки (хрещення, постриг у ченці, молитва, відправлення культу, здійснення церковно-управлінських дій тощо). Змістом релігійних відносин є релігійна поведінка учасників суспільних відносин, що реалізують свої релігійні права та виконують релігійні обов'язки.

4. Релігійні відносини мають наступну класифікацію: прості та складні, загальні та конкретні, публічні та приватні, регулятивні та охоронні, короткострокові та довгострокові, активні та пасивні, абсолютні та відносні, процесуальні та матеріальні, керівні та автономні, двосторонні та багатосторонні, імперативні та диспозитивні.

5. Взаємовідносини держави з церквою – це особлива форма суспільних відносин, що визначається рівнем реалізації функцій релігійних норм. Законодавство України передбачає *de jure* сепараційну модель відносин церкви та держави. Проте, намічується тенденція до формування в Україні протекціоністської (патерналістської) моделі. Це надає можливість, далі розвивати та втілювати в життя найприйнятнішу модель державно-церковних відносин відповідно до реалій українського сьогодення, а також розробити державну концепцію відносин церкви та держави в Україні, забезпечити дієве функціонування релігійних норм.

6. Практичне використання функцій релігійних норм надає можливості більш ефективно використовувати релігійні норми у механізмі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, зокрема у процесі врегулювання державно-церковних, міжконфесійних чи міжцерковних відносин та конфліктів.

7. Функції релігійних норм – це внутрішні та зовнішні напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, які характеризуються соціальним призначенням релігійних норм у регулюванні суспільних відносин. Дія релігійних норм покликана зробити справедливість реальною; визначити та врегулювати соціальні взаємовідносини між суб'єктами; через релігійні норми

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

має відбуватись розуміння закону із загальнорелігійних християнських позицій; вони допомагають узгодити моральність та справедливість правових норм; містять правові та духовні, релігійно-моральні ідеали; здійснюють вплив на формування національної правової ідеології.

8. Функції релігійних норм мають наступну класифікацію: політична, економічна, виховна, культурно-історична, функція соціального контролю, інформаційно-регулююча, комунікативна, регулятивна, охоронна, установча, компенсаторна, обмежувальна, відновлювальна, вирішення релігійних спорів (конфліктів) та інтеграційна.

9. Релігійні норми у суспільстві характеризуються загальносоціальним (релігійні норми розглядаються як явища культури, здійснюють широкий формальний вплив на весь комплекс релігійних суспільних відносин) та нормативним значенням (в рамках якого релігійні норми реалізуються через спеціальну, властиву їм систему заходів та методів впливу на суспільні відносини).

10. Цінність релігійних норм – це соціальне призначення уособлених в релігійних нормах приписів, ідеалів, принципів (свобода, справедливість, рівність, взаємодопомога), завдань, цілей, якими визначається певний орієнтир, стандарт та цілі релігійної поведінки – особистої чи організаційної.

Соціальна цінність релігійних норм розкривається через визнання та закріплення за ними статусу соціальних норм. Релігійні норми виступають регулятором суспільних відносин, породжують та закріплюють визначену поведінку суб'єкта релігійних суспільних відносин; визначають умови за яких означені суспільні відносини виникають, змінюються чи припиняються; впливають на визначення структури, змісту та підстав (релігійно-нормативних фактів) релігійних відносин; виступають єдиним масштабом для врегулювання відносин між учасниками релігійних та міжконфесійних конфліктів; визначають дозволену та заборонену релігійну поведінку, високий ступінь систематизації та не протиріччя, результативність вимог та гарантованість їх приписів, підтриманих погрозою застосування релігійних санкцій.

Релігійні норми, під час регулювання певного виду суспільних відносин, покликані втілити у життя конкретні соціальні цінності, нормативні ідеї та моральність, закріпити релігійну свідомість на відповідному рівні. Соціальна цінність релігійних норм полягає у реалізації релігійних ідей, цілей та принципів у поведінці людей, у відносинах між ними, тобто регулювання суспільного порядку.

ПІСЛЯМОВА

Події останніх років, процеси світової глобалізації та інтеграції актуалізують активне залучення теорії держави і права та інших наук до дослідження релігійних норм як загальнотеоретичної категорії. У висновках сформульовані найбільш суттєві результати та положення дисертаційного дослідження, наведені теоретичні узагальнення й нове вирішення наукового завдання, щодо комплексної загальнотеоретичної характеристики релігійних норм та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин.

Необхідність дослідження зазначеного наукового завдання викликана тим, що сучасні напрями розбудови національної правової системи повинні відбуватися з урахуванням традиційних та релігійних витоків права. Автор визначає релігію як складне соціальне явище, що містить у своєму складі взаємопов'язану сукупність структурних елементів, які утворюють релігійну систему. Складовими частинами релігійної системи виступають: релігійні норми, релігійна свідомість, релігійні відносини і нормотворча діяльність (розробка, прийняття релігійних норм), релігійні організації та інститути (церква).

Встановивши зв'язок теорій і концепцій походження релігії з концепціями виникнення та розвитку держави і права, автором чітко визначено та обґрунтовано існуючі релігійні витoki права та держави, запозичення релігійних основ, ідей та принципів сучасними концепціями праворозуміння.

Природа релігійних норм визначається як результат втілення Божої волі, релігійних ідей, цілей та принципів у релігійних джерелах (Біблії, Корані тощо); узгодження, поєднання окремих індивідуальних або особливих релігійних інтересів у формі релігійних приписів (рішень, постанов тощо). Зміст релігійних норм обумовлюється їх специфічними ознаками, особливим об'єктом регулювання (релігійні відносини з приводу культових предметів тощо) та спеціальним суб'єктом релігійних відносин (віруючі, клір, релігійні організації, громади, церква тощо).

Релігійні норми – це обов'язкові, формально-визначені правила поведінки, загального характеру, встановлені та закріплені у Біблії, Корані, Сунні тощо, у рішеннях Пап, Вселенських, Помісних та Архієрейських Соборів або рішеннях керівництва релігійних організацій (церкви), виступають як рівний, однаковий масштаб для усіх і кожного з суб'єктів релігійних відносин, які перебувають у сфері їх дії, надають учасникам регульованих релігійних відносин суб'єктивні релігійні права та обов'язки з метою упорядкування релігійних суспільних відносин, визначають устрій церкви, відносини церкви з іншими організаціями та державою і є обов'язковими до виконання кліром та віруючими, як у межах церковного устрою, так і поза ним.

Механізм формування, розвитку та дії релігійних норм пояснюється автором через зміст та специфіку релігійних норм. При цьому наголошується, що

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

формування та розвиток релігійних норм визначається втіленням релігійних принципів, поглядів, ідей, цінностей, інтересів віруючих, релігійних організацій, спільнот, держави. Дія релігійних приписів визначається актами реалізації релігійних норм. При цьому чітко встановлюється межа можливої та належної поведінки суб'єктів релігійних відносин, які перебувають у взаємовідносинах з метою задоволення релігійних інтересів.

Класифікацію релігійних норм можна проводити за такими критеріями: специфікою об'єкта регулювання; особливостями відповідних релігійних відносин; призначенням у механізмі соціально-правового регулювання релігійних відносин; методом та функціями релігійних норм у регулюванні релігійних відносин; характером релігійних приписів; джерелом походження; змістом і характером реалізації; галузевою належністю тощо.

Аналізуючи релігійні норми порівняно з іншими соціальними нормами, автором визначено спільні та відмінні ознаки релігійних норм. Так, наприклад, автором з'ясовано схожі риси між релігійними та правовими нормами: загально-обов'язковий характер; формально-визначений зміст, однакова структура тощо.

До відмінних ознак релігійних норм порівняно з правовими та іншими соціальними нормами, слід віднести: догматичний характер; поєднання методів акривії та ікономії; здійснення реалізації через віру, переконання, виконання, дотримання і примус при активній участі усіх суб'єктів релігійних відносин; закріплення у релігійних джерелах – Біблії, Корані, Сунні тощо, рішеннях пап, Всесвітніх Соборів, релігійними організаціями (церквою); забезпечення різними способами суспільного примусу (ефективними санкціями, в тому числі й заходами примусу, що застосовуються до їх порушників представниками релігійних установ, які водночас здійснюють контроль за дотриманням приписів релігійних норм; виступають як мірило, зразок поведінки віруючих людей за певних обставин; регулюють відносини, що знаходяться поза компетенцією інших соціальних норм, оскільки ці відносини виникають під час відправлення релігійних культів, задоволення релігійних потреб тощо.

У складі соціально-правового регулювання можна виділити релігійно-нормативне регулювання, якому притаманний власний механізм впливу на суспільні відносини. Механізм релігійно-нормативного регулювання містить наступні складові елементи: 1) релігійні норми як основа регулювання; 2) релігійні відносини, що складаються між релігійними організаціями та громадянами, між громадянами, релігійними організаціями та державою, релігійними об'єднаннями, церквою; 3) конкретні дії з реалізації релігійних приписів; 4) релігійні акти.

У механізмі релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин релігійні норми визначають умови та підстави їх впливу на позитивне право та процеси державотворення. Релігійні заборони, дозволи та зобов'язання визначають достатній рівень регулятивних можливостей релігійних норм, а також відображають сталі релігійно-етичні зв'язки у суспільстві. Метою

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

релігійно-нормативного регулювання є узгодження релігійної поведінки суб'єктів релігійних відносин, встановлення порядку у релігійних спільнотах, організаціях, громадах, що максимально відповідає приписам релігійних норм та принципам соціальної справедливості. Механізм релігійно-нормативного регулювання за допомогою системи специфічних засобів здійснює цілеспрямований вплив на дії суб'єктів з метою вибору останніми найбільш прийнятної форми поведінки, що відповідає змісту релігійних норм та їх тлумаченню. Тобто відбувається упорядкування релігійних відносин шляхом прийняття актів реалізації релігійних норм.

Релігійні норми як засоби регулювання суспільних відносин можуть бути основою, підґрунтям певного виду джерела права, тобто його виток, або входити до складу системи джерел права як самостійний різновид джерел права. У зв'язку з цим релігійні норми необхідно розглядати у матеріальному та формальному аспекті: як “джерела права”, або як “витоки” права.

У період X–XVIII ст. у правовій системі України за релігійними нормами закріплювався статус офіційних засобів регулювання суспільних відносин. Релігійні правові акти входили до системи джерел права: Кормчі книги, Номоканони, візантійські джерела, Руська Правда, Еклога, Прохірон, Епанагога, Звід канонічного права (1532 р.), Стоглав, “Corpus juris canonici”, різноманітні церковні постанови та статuti (Статuti Володимира Святого та Ярослава Мудрого), канонічні збірники “донікейської” епохи, збірники канонів часу проведення Вселенських соборів тощо, використовувались для врегулювання різних сфер суспільних відносин. На сучасному етапі розвитку української правової системи, яка належить до романо-германської правової сім'ї, так само як і для системи джерел права англосаксонської правової сім'ї, релігійні норми відіграють факультативне значення, постають як історичні пам'ятки та витоки права та як фактори, що вплинули на матеріальний зміст права, визначають напрями розвитку національної правової системи. Закріплення статусу джерела права за релігійними нормами відбувається у країнах релігійно-традиційної правової системи (мусульманського, іудейського, канонічного права). Релігійні норми цих правових систем є фундаментальною, найстабільнішою частиною релігійного та позитивного права.

Релігійні відносини виникають як результат впливу релігійних норм на поведінку людей, є різновидом суспільних відносин, з властивими їм специфічними об'єктами (релігійні інтереси, потреби, дії, культ тощо). Релігійні відносини включають культові дії, дії (бездіяльність) віруючих в різних сферах суспільних відносин, засновані на релігійних поглядах та спрямовані на виконання приписів релігійних норм. До структурних елементів релігійних відносин необхідно віднести: суб'єкт, об'єкт, зміст та форму.

Релігійні відносини – це різновид суспільних відносин, що пов'язані з задоволенням суб'єктами суспільних відносин релігійних інтересів, здійсненням релігійної діяльності та відправленням культу.

Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин

Релігійні відносини класифікують за такими критеріями: за характером зв'язку між суб'єктами релігійних відносин; суб'єктним складом; галузевою ознакою; функціями; часом дії; методом регулювання; характером релігійної поведінки тощо.

Функції релігійних норм – це внутрішні та зовнішні напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, які характеризують соціальне призначення релігійних норм у регулюванні суспільних відносин.

Соціальна цінність релігійних норм – це соціальне призначення втілених у релігійних нормах приписів, ідеалів, принципів (свобода, справедливість, рівність, взаємодопомога), завдань, цілей, якими визначається певний орієнтир, стандарт та цілі релігійної поведінки – особистої чи організаційної.

Враховуючи вищевикладене вважаємо, що означене наукове дослідження є першим з часів незалежності України, покликане з'ясувати особливості релігійних норм як різновиду соціальних норм, визначити їх вплив на систему соціально-правового регулювання та систему джерел права, забезпечити ефективне функціонування механізму соціально-правового регулювання суспільних відносин через визнання ідей та принципів релігійних норм. Наведені пропозиції, що обґрунтовують необхідність використовувати окремі релігійні норми у механізмі соціально-правового регулювання суспільних відносин, нададуть можливість удосконалити регулювання державно-церковних відносин та міжконфесійних конфліктів, усунути існуюче протистояння між державою та церквою, зокрема:

1. Досягнення ефективної правової політики в Україні актуалізує для вітчизняної юридичної науки розробку концепції, яка б визначала можливість використання релігійних норм, інститутів, принципів і цінностей у правовій реальності України. Це може бути “Концепція збереження національної правової та релігійно-нормативної спадщини”, яка включає: 1) збереження й удосконалення власної правової та релігійно-нормативної спадщини; 2) використання правових досягнень традиційно-релігійних правових систем.

2. У контексті пошуку оптимальної моделі державно-церковних відносин за умов поліконфесійності та протистояння у середовищі православних церков має здійснюватися політика їх рівновіддаленості від центру влади та дієвої співпраці на принципах пріоритету національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права: учебник / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб.: Питер, 2003. – 576 с.
2. Абрамова А. И. Теория государства и права: учебник [для юрид. вузов] / Абрамова А. И., Боголюбов С. А., Пиголкин А. С. – М.: ОАО "Издательский Дом "Городец", 2003. – 540 с.
3. Александров Н. Г. Правовые отношения в социалистическом обществе / Александров Н. Г. – М.: Юрид. лит., 1959. – 194 с.
4. Алексеев В. П. История первобытного общества / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – М.: Знание, 1990. – 324 с.
5. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Алексеев Н. Н. – СПб.: Юридический центр Пресс, 1999. – 400 с.
6. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство / Алексеев Н. Н. – М.: Наука, 1998. – 263 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права: курс в 2 т. / Алексеев С. С. – М.: Юрид. лит., 1981–1981. – Т. 2. – 1981. – 360 с.
8. Алексеев С. С. Теория государства и права: учебник [для юрид. вузов и фак.] / Алексеев С. С., Архипов С. И., Корельский В. М. – М.: Инфра•М-Норма, 1997. – 570 с.
9. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / Алексеев С. С. – М.: НОРМА, 2001. – 752 с.
10. Алексеев С. С. Об объекте права и правоотношения / С. С. Алексеев // Вопросы общей теории советского права. – М.: Юрид. лит., 1960. – С. 37–53, 75–203.
11. Алексеев С. С. Теория права / Алексеев С. С. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: БЕК, 1995. – 360 с.
12. Алексеев С. С. Право: Азбука – Теория – Философия. Опыт комплексного исследования / Алексеев С. С. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
13. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2 т. / Алексеев С. С. – Свердловськ: Наука, 1972–1973. – Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. – 1972. – 493 с.
14. Алексеев С. С. Теория государства и права: учебник [для вузов и фак.] / Алексеев С. С., Корельский В. М., Перевалов В. Д. – М.: НОРМА, 1999. – 607 с.
15. Аляев Г. Є. Лекції з релігієзнавства: навч. посібник / Аляев Г. Є., Горбань О. В., Мешков В. М. – К.: Українсько-фінський ін-т менеджменту та бізнесу; Полтавський технічний ін-т, 1996. – 144 с.
16. Аметистов Э. М. Федеральный конституционный закон “О Конституционном Суде Российской Федерации”: Комментарий / Аметистов Э. М., Витрук Н. В., Гаджиев Г. А. – М.: Юрид. лит., 1996. – 352 с.
17. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые / Анисимов С. Ф. – М.: Политиздат, 1970. – 202 с.

18. Аннерс Е. История европейского права / Е. Аннерс; [пер. со швед. Р. Л. Валинский]. – М.: Наука, 1999. – 395 с.
19. Антология мировой политической мысли: в 5 т. [отв. ред. Ашин Г. К.; руков. науч. проекта Семигин Г. Ю.]. – М.: Мысль, 1997–1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – 831 с.
20. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. [отв. ред. Сюкияйнен Л. Р.; руков. науч. проекта Семигин Г. Ю.]. – М.: Мысль, 1999–1999. – Т. 1: Античность. Восточные цивилизации. – 1999. – 750 с.
21. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. [отв. ред. Крашенинникова Н. А.; руков. науч. проекта Семигин Г. Ю.]. – М.: Мысль, 1999–1999. – Т. 2: Европа, V–XVII вв. – 1999. – 829 с.
22. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. [отв. ред. Жидков О. А.; руков. науч. проекта Семигин Г. Ю.]. – М.: Мысль, 1999–1999. – Т. 3: Европа. Америка: XVII–XX вв. – 1999. – 830 с.
23. Антология мировой философии / [сост. Абрамов М. А.; ред. Федорова М. М.]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 890 с.
24. Антропологические очерки учений о праве и государстве: [О И. К. Блунчли; Г. Гроций; Христиане Томазий / сост. А. Н. Наумов]. – СПб., 1867. – 197 с. – (Описание сост. по нормам соврем. орфографии).
25. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеस्क'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгейм. Парето. Вебер / Р. Арон; [пер. з франц. Г. Філіпчук]. – К.: Юніверс, 2004. – 687 с.
26. Афанасьев В. С. Теория права и государства: учебник [для юрид. вузов] / Афанасьев В. С., Братко А. Г., Бутылин В. Н. – М.: Право и закон, 1996. – 424 с.
27. Бабаев В. К. Норма права как истинное суждение / В. К. Бабаев // Правоведение. – 1976. – № 2. – С. 30–37.
28. Бабай А. Н. Юридическая квалификация правового поведения личности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история государства и права; история политических и правовых учений” / А. Н. Бабай. – М., 1985. – 23 с.
29. Байтин М. И. Нормы права / М. И. Байтин // Теория государства и права: курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 313–329.
30. Байтин М. И. Сущность права / М. И. Байтин // Теория государства и права: курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: Юрист, 2000. – С. 129–149.
31. Бартольд В. В. Мусульманское право / Бартольд В. В. – М.: Знание, 1966. – 160 с.
32. Бастрыкин А. И. Теория государства и права / Бастрыкин А. И. – М.: Ореол, 2005. – 228 с.
33. Бережнов А. Г. Теория государства и права: учебник / Бережнов А. Г., Воротилин Е. А., Кененов А. А. – М.: Зерцало, 2004. – 785 с.

34. Бержиль Ж.-Л. Общая теория права / Бержиль Ж.-Л. – М.: NOTABENE, 2000. – 416 с.
35. Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Геральд Дж. Берман; [пер. с англ. Д. Шабельников, М. Тименчин]. – М.: Ad Marginem, 1999. – 432 с.
36. Берман Геральд Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Геральд Дж. Берман; [пер. с англ. Д. Шабельников]. – [2-е изд.] – М.: МГУ, 1998. – 624 с.
37. Біблія або Книга Святого Письма Старого і Нового Заповітів / [пер. з давньоєвр. та грец. І. Огієнко]. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1376 с.
38. Бобер Х. Категории исторического материализма / Бобер Х., Боголюбова Е., Дряхлов Н. – М.: Мысль, 1980. – 351 с.
39. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / Бобнева М. И. – М.: Юрид. лит., 1978. – 204 с.
40. Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви: в 4 т. / Болотов В. В. – М.: Мысль, 1994–1998. – Т. 1. – 1994. – 418 с.
41. Большой юридический словарь / [ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 704 с.
42. Бондар Ю. Норми права / Ю. Бондар // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1232 с.
43. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / Бондаренко В. Д., Єленський В. Є., Журавський В. С. – К.: Логос, 1996. – 37 с.
44. Боровой Д. Д. Каноническое (церковное) право как нормативная система социально-правового регулирования: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история государства и права; история политических и правовых учений” / Д. Д. Боровой. – Ставрополь, 2004. – 25 с.
45. Бостан С. К. Проблеми пізнання причин і умов виникнення держави, її поняття та типології / С. К. Бостан // Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. 1 / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К.: КНТ, 2007. – Розд. 3. – С. 70–111.
46. Боцюрків Б. Теоретично-методологічні аспекти порівняльного аналізу стосунків між церквою та державою в Україні / Б. Боцюрків // Український часопис прав людини. – 1995. – № 2. – С. 78–87.
47. Бошно С. В. Соотношение понятий источник и форма права / С. В. Бошно // Юрист. – 2001. – № 10. – С. 21–25.
48. Бражник И. И. Право. Религия. Атеизм: правовое содержание научного атеизма / Бражник И. И. – К.: Нукова думка, 1989. – 278 с.

49. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / Братусь С. Н. – М.: Юрид. лит., 1950. – 120 с.
50. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / Бурлай Е. В. – К.: Наукова думка, 1987. – 178 с.
51. Бутейко А. П. Государство: его вчерашние и сегодняшние трактовки / А. П. Бутейко // Государство и право. – 1993. – № 7. – С. 54–60.
52. Варламова Н. В. Аксиологический аспект правоотношений / Н. В. Варламова // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновления: [сб. статей / ред. Косарев А. И. и др.]. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – С. 10–16.
53. Варламова Н. В. Право и мораль в системе социального регулирования / Н. В. Варламова // Государство и право. – 2003. – № 9. – С. 5–10.
54. Варламова Н. В. Правоотношения: философский и юридический подходы / Н. В. Варламова // Правоведение. – 1991. – № 4. – С. 17–21.
55. Варьяс М. Ю. Церковное право как корпоративная правовая система: опыт теоретико-правового исследования / М. Ю. Варьяс // Церковное право. – 1995. – 4 декабря. – № 6. – С. 76–85.
56. Варьяс М. Ю. Краткий курс церковного права: учеб. пособие / Варьяс М. Ю. – М.: МЗ-пресс, 2001. – 127 с.
57. Вебер Макс. Избранное. Образ общества / Макс Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 702 с. – (Лики культуры).
58. Вебер Макс. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер; [сост. Давыдов Ю. Н.; пер. с нем. М. И. Левина]. – [2-е изд., доп., перераб.]. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. – 651 с. – (Серия “Книга света”).
59. Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 223 с.
60. Венгеров А. Б. Теория государства и права: в 2 т. / Венгерок А. Б. – М.: Юрист, 1995–1995. – Т. 2: Теория права. – 1995. – 152 с.
61. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник [для вузов] / Венгерок А. Б. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Омега-Л, 2006. – 608 с.
62. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник [для юрид. вузов] / Венгерок А. Б. – М.: Новый Юрист, 1998. – 624 с.
63. Вильданова М. М. Французская буржуазная доктрина о формах права / М. М. Вильданова // Проблемы совершенствования советского законодательства. – 1987. – № 38. – С. 25–32.
64. Власенко Н. А. Язык права / Власенко Н. А. – Иркутск: Наука, 1997. – 296 с.
65. Власова А. В. Структура объективного гражданского права / Власова А. В. – Ярославль: Титул, 1998. – 314 с.
66. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: учеб. пособие / Воеводин Л. Д. – М.: Юрист, 1997. – 157 с.

67. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер; [ред. В. Н. Кузнецов]. – М.: РАН; Институт философии, 1996. – 560 с.
68. Вступ до теорії правових систем / [Зайчук О. В., Журавський В. С., Оніщенко Н. М. та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2006. – 431 с.
69. Вундт В. Введение в философию / В. Вундт; [ред. А. Л. Субботин]. – М.: ЧеРо, 2001. – 355 с.
70. Вундт В. Очерк психологи / В. Вундт; [пер. с нем. Г. А. Паперна]. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1897. – 220 с.
71. Гайворонський В. Джерела права / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 (26). – С. 56–65.
72. Гараджа В. И. Социология религии: учеб. пособие [для студ. вузов] / В. И. Гараджа. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Инфра-М, 2007. – 344 с.
73. Гегель Г. В. Лекции по философии истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [пер. с нем. А. М. Воден]. – СПб.: Наука, 2000. – 479 с.
74. Гегель Г. В. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [ред., сост. Каримов Д. А., Нерсисянц В. С.; пер. с нем. Б. Г. Стоппнер, М. И. Левина]. – М.: Мысль, 1990. – 527 с. – (Серия "Философское наследие"; Т. 113).
75. Гегель Г. В. Философия религии: в 21 т. / [сост. Давыдов Ю. Н.; пер. Левина М. И.]. – М.: Наука, 1976–1981. – Т. 1. – 1976. – 548 с.
76. Гегель Г. В. Феноменологія духу / Георг Вільгельм Фридрих Гегель; [пер. з нім. П. Таращук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. – 548 с.
77. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / [сост. Давыдов Ю. Н.; пер. с нем. Левина М. И.]. – М.: Знание, 1974–1977. – Т. 3. – 1974. – 444 с.
78. Генієва Е. Ю. Взаимоотношение церкви и государства / Е. Ю. Генієва // Матеріали конференції Межпарламентської Асамблеї Православ'я (3–4 листопада 2003 г.): тези докл. – М., 2003. – С. 13–17.
79. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс; [пер. з англ. Р. Димерець; ред. Т. Польська]. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.
80. Гойман В. И. Действие права. Правовое регулирование / В. И. Гойман // Теория права и государства: учеб. [для юрид. вузов]. – М.: Право и закон, 2001. – 553 с.
81. Головистикова А. Н. Теория государства и права: учеб. пособие / Голови стикова А. Н. – М.: Эксмо, 2005. – 392 с.
82. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права: учебник / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М.: Эксмо, 2005. – 592 с.
83. Головченко В. В. Юридична термінологія: довідник / В. В. Головченко, В. С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 219 с.

84. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / Горшенев В. М. – М.: Юрид. лит., 1972. – 258 с.
85. Графський В. Г. Общая теория права П. А. Сорокина: на пути к интегральному (синтезированному) правосознанию / В. Г. Графський // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 109–117.
86. Графський В. Г. Традиции и обновления в праве: ценностное измерение перемен / В. Г. Графський // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновления: [сб. статей / ред. А. И. Косарев]. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – С. 76–81.
87. Гревцов Ю. И. Очерки теории и социологии права / Гревцов Ю. И. – СПб.: Юридический центр Пресс, 1996. – 221 с.
88. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права / Гревцов Ю. И. – Ленинград: Знание, 1987. – 201 с.
89. Греческая Иверская Кормчая IX–X вв. С собраниями канонов и законов Иоанна Схоластика / [опис. И. Срезневский]. – СПб.: Тип. имп. Акад. наук, 1871. – 40 с.
90. Грязина И. Н. Текст права / Грязина И. Н. – Таллин: Знание, 1983. – 320 с.
91. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Гуревич А. Я. – М.: Наука, 1972. – 275 с.
92. Давид Р. Основные правовые системы современности (сравнительное право) / Рене Давид; [пер. с франц. В. А. Гуманов]. – М.: Международные отношения, 2003. – 400 с.
93. Давня історія України: в 2 кн. / [упоряд. П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін.] – К.: Либідь, 1994–1994. – Кн. 2. – 1994. – 224 с.
94. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения / Давыдов Ю. Н. – М.: Мартис, 1998. – 510 с.
95. Девід П. Конституція Сполучених Штатів Америки / П. Девід; [пер. з англ. О. М. Мокровольська]. – К.: Веселка, 1993. – 192 с.
96. Декарт Р. Избранные произведения: в 2 т. / Р. Декарт; [пер. с франц. О. Борисов]. – М.: Наука, 1989–1989. – Т. 1. – 1989. – 279 с.
97. Декарт Р. Метафізичні роздуми / Р. Декарт; [пер. з франц. З. Борисюк, О. Жупанський; ред. П. Соколовський]. – К.: МП “Юніверс”, 2000. – 304 с.
98. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / Р. Декарт; [пер. з франц. В. Андрушко, С. Гатальська]. – К.: Тандем, 2001. – 101 с.
99. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном права / Демидов Ю. А. – М.: Юрид. лит., 1975. – 302 с.
100. Джеймс Уильям. Многообразие религиозного опыта / Уильям Джеймс; [сост. Миколенко Я. Ф.]. – М.: РАН; Институт философии, 1993. – 432 с.

101. Джероза Л. Каноническое право в католической церкви / Либеро Джероза; [пер. с итал. Г. Вдовин]. – М.: Христианская Россия, 1999. – 370 с.
102. Джероза Л. Каноническое право в католической церкви / Либеро Джероза; [пер. с итал. М. Зотов]. – М.: Мысль, 1996. – 378 с.
103. Джероза Ліберо. Церковне право / Ліберо Джероза; [пер. з італ. Н. Щиглевська]. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 2001. – 332 с.
104. Длугач Т. Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности (Гольбах, Гельвеций, Руссо) / Длугач Т. Б. – М.: Наука, 1995. – 221 с.
105. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник [для студ. вузов, обучающихся по спец. “Юриспруденция”] / Дождев Д. В. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М.: НОРМА, 2003. – 704 с.
106. Долгополова Л. Д. Право позитивне і право церковне (канонічне право) / Л. Д. Долгополова // Актуальні проблеми держави і права: [зб. наук. праць / наук. ред. Ківалов С. В. та ін.]. – Одеса: Одеська нац. юрид. академія, 2003. – Вип. 19. – С. 393–400.
107. Дрейшов Б. Правотворчество и правовое регулирование / Б. Дрейшов // Правознавство. – 1985. – № 1. – С. 10–15.
108. Дюринг Е. Ценность жизни / Е. Дюринг; [пер с нем. К. Горлов]. – СПб.: Искусство-СПБ, 1994. – 109 с.
109. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда / Э. О. Дюркгейм; [пер с нем. А. Б. Гофман]. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
110. Дюркгейм Э. О. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. О. Дюркгейм; [пер с нем. А. Б. Гофман]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
111. Элон М. Еврейское право. Источники, понятие, принципы / Менахем Элон; [пер. с иврита А. Белов]. – Иерусалим, 1989. – 404 с.
112. Элон Менахем. Еврейское право / Менахем Элон; [пер. с иврита А. Белов, М. Китросская; ред. И. Ю. Козлихин]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 609 с.
113. Емченко Е. Б. Стоглав: исследования и текст / Емченко Е. Б. – М.: Индрик, 2000. – 495 с. – (Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории).
114. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс; [пер. с нем. Э. Цобель]. – М.: Наука, 1989. – 356 с.
115. Жилич Л. П. Закон и религия / Л. П. Жилич, С. В. Костарева. – Омск.: Кн. изд-во, 1989. – 258 с.
116. Журавський В. С. Церква і держава / В. С. Журавський // Спостерігач. – 1996. – № 28. – С. 13–17.
117. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Тихомиров О. Д. та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 317 с.

118. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти / [Ткаченко В. Д., Рогачова Л. Л., Петришина О. В. та ін.]; ред. М. В. Цвік. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
119. Зивс С. Л. Источники права / Зивс С. Л. – М.: Юрид. лит., 1982. – 354 с.
120. Зинченко С. О. Правоотношения и динамика его элементов / С. О. Зинченко // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 21–27.
121. Златоуст Иоанн. Беседы на Псалмы: в 12 т. // Творения св. о. Иоанна Златоуста. – М.: Наука, 1989–1990. – Т. 5. – 1989. – 551 с.
122. Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России / Зорькин В. Д. – М.: Наука, 1978. – 160 с.
123. Иванов В. Закон и право / В. Иванов // Право и жизнь. – 2000. – № 25. – С. 56–61.
124. Иванова З. Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан / З. Д. Иванова // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 13–17.
125. Ивин А. Л. Основания логики оценок / Ивин А. Л. – М.: Политиздат, 1970. – 192 с.
126. Иоан Павел II. Кодекс Канонического права, обнародованный властью Папы Иоанна Павла II / Иоан Павел II; [пер. с лат. А. Н. Коваль]. – М.: Индрик, 1999. – 396 с.
127. Исаев И. А. История государства и права России: учебник / Исаев И. А. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юрист, 2001. – 768 с.
128. Исаков В. Б. Фактические составы как основания возникновения правоотношений / В. Б. Исаков // Правоведение. – 1972. – № 4. – С. 11–15.
129. История государства и права зарубежных стран: в 2 т.: учебник для студ. вузов, обуч. по спец. “Юриспруденция” / [Лысенко О. Л., Чиркин С. В., Савельев В. А. и др.]; под ред. Н. А. Крашенинниковой, О. А. Жидкова]. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Норма, 2004–2005. – Т. 1: Древний мир и Средние века. – 2004. – 720 с.
130. История политических и правовых учений: учебник / [Воротилин Е. А., Мачин И. Ф., Томсинов В. А. и др.]; под ред. О. Э. Лейста. – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2002. – 688 с.
131. Источники (формы) права: [межвуз. сб. науч. трудов / ред. Поцелуев Е. Л. и др.]. – Иваново: Иванов. гос. ун-т, 2003. – 115 с.
132. Історія і теорія релігії та вільнодумства: навч. посібник для студ. пед. вищ. навч. закладів / [Бучма О. В., Волинка Г. І., Закович М. М. та ін.]; за заг. ред. М. М. Заковича. – К.: Знання, 1996. – 256 с.
133. Історія релігії в Україні: навч. посібник для вищих навч. закл. / [Колодний А. М., Яроцький П. Л., Любовик Б. О. та ін.]; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 736 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

134. Історія українського права: навч. посібник / [Вовк О. Й., Капелюшний В. П., Шевченко М. О. та ін.]; за ред. О. О. Шевченко. – К.: Олан, 2001. – 214 с. – (Матеріали до курсу лекцій з історії української державності).
135. Каган М. С. Философия культуры. Становление и развитие: учеб. пособие [для студ. вузов, обуч. по филос. спец. и филос. направлению] / Каган М. С., Сергеев К. А., Светлов Р. В. – СПб.: Лань, 1998. – 154 с.
136. Казанова Х. Моделі відокремлення церкви від держави у США та Західній Європі / Х. Казанова // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: матеріали Міжнар. наук. конф., (Київ, 28–30 вересня 1994 р.). – К.: Право, 1996. – С. 94–97.
137. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения / Казимирчук В. П. – М.: Юрид. лит., 1965. – 314 с.
138. Казимирчук В. П. Право и социология / Казимирчук В. П. – М.: Юрид. лит., 1973. – 202 с.
139. Казимирчук В. П. Социальный механизм действия права / В. П. Казимирчук // Сов. государство и право. – 1970. – № 10. – С. 37–44.
140. Казмер М. Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли / Казмер М. Э. – Рига: Знание, 1983. – 130 с.
141. Калинин А. Ю. Форма (источник) права как категория в теории права / А. Ю. Калинин, С. А. Комаров // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 13–22.
142. Калінін Ю. А. Релігієзнавство: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 2002. – 352 с.
143. Каутський К. Сочинение: в 2 т. / Каутський К. – М.: Госполитиздат, 1931–1931. – Т. 2: Материалистическое понимание истории. – 1931. – 376 с.
144. Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве / Т. В. Кашанина // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 25–33.
145. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: учеб. пособие / Капанина Т. В. – М.: Высшая школа, 2004. – 325 с.
146. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: підручник [для студ. вищ. навч. закл. освіти] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – Львів: Новий світ. – 2000. – 583 с.
147. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Керимов Д. А. – М.: Наука, 1972. – 194 с.
148. Кечекьян С. Ф. О понятии источника права / С. Ф. Кечекьян // Ученые записки МГУ. – М., 1946. – Вып. 116. – С. 3–7.
149. Кислов Б. А. Проблема оценки в марксистско-ленинской философии (Вопросы теории и методологии) / Кислов Б. А. – Иркутск: Наука, 1985. – 320 с.
150. Клочков В. В. Религия, государство, право / Клочков В. В. – М.: Мысль, 1978. – 287 с.
151. Клочков В. В. Социальное государство, право и религиозные организации / Клочков В. В. – М.: Знание, 1984. – 304 с.

152. Ключевский В. О. Русская история: полный курс лекций: в 3 т. / Ключевский В. О. – М.: Мысль, 1995–1995. – Т. 1. – 1995. – 573 с.
153. Кодекс Канонів Східних Церков, проголошений Іваном Павлом II / [пер. з латин., упоряд. Й. Кобів]. – Львів: Вид-во ОО. Василян, 1995. – 471 с.
154. Колотова Н. В. Мораль и право: анализ традиции и исследования ценностных аспектов проблемы / Н. В. Колотова // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновления: [сб. статей / ред. А. И. Косарев]. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – С. 20–27.
155. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник / Комаров С. А. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юрайт, 1997. – 416 с.
156. Конституции буржуазных государств: [учеб. пособие / сост. В. В. Маклаков]. – М.: Юрид. лит., 1982. – 784 с.
157. Конституции государств Европейского Союза / [сост., ред. Л. А. Окуньков]. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА*М, 1999. – 816 с.
158. Конституции зарубежных государств: Американский континент / [сост. Г. Арутюнян]. – Ереван: Изд-во “Мхитар Гош”, 1998. – 864 с.
159. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник для студ. юрид. вузов. и фак.: в 4 т. / [председ. редкол. Страшун Б. А. и др.]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: БЕК, 1995–1996. – Т. 1–2: Общая часть. – 1995. – 778 с.
160. Конституції нових держав Європи та Азії / [упоряд. С. Головатий; наук. ред. В. Шаповал]. – К.: Право, 1996. – 644 с. – (Українська правнича фундація).
161. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Законом України “Про внесення змін до Конституції України” від 08.12.2004 р. № 2222-IV) // Юридична практика. – 2006. – 10 січня. – № 1–2 (419–420). – С. 1–16.
162. Копейчиков В. В. Доктрина правова / В. В. Копейчиков // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – 741 с.
163. Коран / [пер. смыслов и комм. В. Порохова]. – Москва, Дамаск: Просвет. центр Аль Фуркан, 1995. – 357 с.
164. Коран / [пер. и комм. И. Ю. Крачковский]. – [2-е изд.]. – М.: Наука, 1986. – 271 с.
165. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Коркунов Н. М. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 428 с.
166. Коршунов А. М. Диалектика социального познания / А. М. Коршунов, В. В. Манганов. – М.: Наука, 1988. – 316 с.
167. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / Котюк В. О. – К.: Атіка, 2005. – 590 с.
168. Красавчиков О. А. Социальное содержание правоспособности граждан / О. А. Красавчиков // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 27–31.

169. Красножен М. Е. Основы церковного права / Красножен М. Е. – М.: Зерцало, 1992. – 354 с.
170. Крашенинникова Н. А. Индусское право: история и современность / Крашенинникова Н. А. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
171. Кримінально-процесуальний кодекс України з постанетними матеріалами / [відп. ред. В. П. Шибіко]. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 840 с.
172. Кудрявцев В. Н. Современная социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М.: Юрист, 1995. – 352 с.
173. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / Кудрявцев В. Н. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юрист, 2006. – 302 с.
174. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / Кудрявцев В. Н. – М.: Наука, 1982. – 287 с. – (АН СССР, Институт государства и права).
175. Кулажников М. Н. Право, традиции и обычаи / Кулажников М. Н. – Ростов: Наука, 1989. – 254 с.
176. Куприянов А. Библейские корни правосознания россиян / А. Куприянов // Российская юстиция. – 1998. – № 1. – С. 59–62.
177. Курсова О. А. Фикции в праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история государства и права; история политических и правовых учений” / О. А. Курсова. – Нижний Новгород, 2001. – 21 с.
178. Лазарев В. В. Теория государства и права: учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Спарк, 2004. – 528 с.
179. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / Лапаева В. В. – М.: Юрид. лит., 1987. – 198 с.
180. Ластовський В. В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму / Ластовський В. В. – Черкаси: Черкаський ін-т управління; Українське історичне товариство, 2002. – 25 с.
181. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Психология мышления / Л. Леви-Брюль; [ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухов]. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 272 с.
182. Леви-Стросс, Клод. Структурная антропология / Клод Леви-Стросс; [пер. с франц. В. В. Иванова]. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 510 с.
183. Лейбниц Г. Сочинения: в 4 т. / Г. Лейбниц; [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1982–1983. – Т. 2. – 1982. – 456 с.
184. Лейст О. Э. Сущность и исторические типы права / О. Э. Лейст // Вестник МГУ. – Серия 11. Право. – 1992. – № 1. – С. 32–39.
185. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / Лейст О. Э. – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2002. – 366 с.
186. Лекторський В. А. Епістемологія класическа і некласическа / Лекторський В. А. – М.: Російська політичска енциклопедія (РОССПЭН), 2001. – 231 с.

187. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Современный социоанализ. – М., 1996. – Вып. VI. – С. 17–23.
188. Лившиц Р. З. Теория права: учеб. пособие / Ливши Р. З. – М.: БЕК, 1994. – 224 с.
189. Липинський В. Релігія і церква в історії України / Липинський В. – К.: Рада, 1995. – 96 с.
190. Лисенков С. Л. Теорія держави і права: підручник / Колодій А. М., Тихомиров О. Д., Ковальський В. С. – К.: Юрінком інтер, 2005. – 448 с.
191. Лубський В. І. Релігієзнавство: підручник [для студ. вузів] / Лубський В. І. – К.: Вілбор, 1997. – 479 с.
192. Лубський В. І. Мусульманське право: курс лекцій [для студ. фак. юрид., міжнар. права, міжнар. відносин, міжнар. екон. відносин, політології та філософського] / В. І. Лубський, В. Д. Борис. – К.: Вілбор, 1997. – 256 с.
193. Лукияник В. Государство и церковь / В. Лукияник // Православный вестник. – 1997. – № 3. – С. 66–68.
194. Луковская Д. И. Политические и правовые учения: историко-теоретический аспект / Луковская Д. И. – Ленинград: Наука, 1985. – 564 с.
195. Луковская Д. И. Социологическое направление во французской теории права / Луковская Д. И. – Ленинград: Мысль, 1972. – 240 с.
196. Львова О. Л. Право і релігія як ціннісно-нормативні системи / О. Л. Львова // Правова держава: [щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 73–80.
197. Львова О. Л. Вплив релігії і права на механізм правореалізації / О. Л. Львова // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [Журавський В. С., Тарахонич Т. І., Пархоменко Н. М. та ін.]; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. – С. 321–338.
198. Мавлютов Р. Р. Ислам / Мавлютов Р. Р. – М.: Политиздат, 1969. – 190 с.
199. Мазуринская Кормчая: Памятник межславянских культурных связей XIV–XVI вв.: Исследования. Тексты / [сост. Е. В. Беляков и др.; ред. Я. Н. Щапов]. – М.: Индрик, 2002. – 853 с.
200. Маймескулов Л. М. Мусульманське право / Л. М. Маймескулов // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – 789 с.
201. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Никколо Макиавелли; [предисл. Е. И. Климент]. – М.: Мысль, 1997. – 354 с.
202. Макуев Р. Х. Теория государства и права / Макуев Р. Х. – М.: Юрист, 2006. – 572 с.

203. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / Малинова И. Н. – Екатеринбург: Изд-во “Знание”, 1995. – 414 с.
204. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Малишко Володимир Миколайович. – К., 2005. – 205 с.
205. Малишко В. М. Розвиток і становлення права людини на свободу світогляду і віросповідання на території України / В. М. Малишко // *Правова держава: [щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко]*. – К., 2004. – Вип. 15. – С. 446–454.
206. Малишко В. М. Конституційне регулювання свободи віросповідання та релігійних відносин в зарубіжних країнах / В. М. Малишко // *Держава і право: [зб. наук. праць / редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]*. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 94–100.
207. Малова О. В. О проблеме источников права / О. В. Малова // *Право и политика*. – 2000. – № 4. – С. 17–21.
208. Малько А. В. Механизм правового регулирования / А. В. Малько // *Теория государства и права: курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько*. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юристъ, 2001. – 771 с.
209. Малько А. В. Теория государства и права / Малько А. В. – М.: КноРус, 2006. – 400 с.
210. Мальцев Г. В. Право и политика современной России / Мальцев Г. В., Лукашева Е. А., Нерсесянц В. С. – М.: Былина, 1996. – 215 с. – (НИИ правовой политики и проблем правоприменения; Российская правовая академия).
211. Мануйлова Д. Е. Церковь как социальный институт / Мануйлова Д. Е. – М.: Знание, 1980. – 212 с.
212. Маркс Карл. Социология / Карл Маркс; [пер. с нем.]. – М.: КАНОН-Пресс-Ц, 2000. – 432 с. – (Институт социологии РАН; Московская высшая школа социальных и экономических наук).
213. Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособие [для студ. вузов, обучающихся по спец. 02.11.00 “Юриспруденция”] / Марченко М. Н. – М.: ТК Велби, 2005. – 760 с. – (Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет).
214. Марченко М. Н. Основные концепции права и государства в современной России / М. Н. Марченко // *Материалы “круглого стола” в Центре теории и истории права и государства, (Москва, 13 марта 2003 г.) / Ин-т государства и права РАН // Государство и право*. – 2003. – № 5. – С. 104–111.
215. Марченко М. Н. Основные формы взаимосвязи и взаимодействия иудейского религиозного права с израильским светским правом в процессе разрешения общих проблем / М. Н. Марченко // *Вестник Московского университета*. – Сер. 11. Право. – 2001. – № 4. – С. 74–79.

216. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учеб. пособие [для студ. вузов, обуч. по спец. “Юриспруденция”] / Марченко М. Н. – М.: ТК Велби, 2006. – 655 с.
217. Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник [для вузов] / Марченко М. Н. – М.: Зерцало, 2002. – 624 с.
218. Марченко М. Н. Теория государства и права: курс лекций / Марченко М. Н., Лейст О. Э., Попов В. Д. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Зерцало, 1996. – 476 с. – (Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова).
219. Масляев Д. И. Русская Православная церковь и право: комментарий / Масляев Д., Цыпин В., Гефенидер В. – М.: БЕК, 1999. – 297 с.
220. Матузов Н. И. О сущности, содержании и структуре юридической обязанности / Н. И. Матузов, Б. М. Семечко // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1983. – С. 259–277.
221. Международные акты о правах человека: сб. документов / [сост. Карташкин В. А., Лукашева Е. А.]. – М.: НОРМА–ИНФРА*М, 2002. – 911 с. – (Ин-т государства и права РАН).
222. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16.12.1966 г. // Международное право в документах: учеб. пособ. для студ. юрид. вузов / [сост. Блатова Н. Т., Мелков Г. М.]. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Инфра-М, 2003. – С. 117–127.
223. Мейендорф Иоанн, протоиерей. Православие и современный мир: лекции и статьи / Иоанн Мейендорф. – Минск: Беларускі кнігазбор, 1995. – 219 с.
224. Методологические вопросы теории правоотношений: сб. науч. трудов / науч. ред. Матузов Н. И.]. – М.: Юрид. лит., 1980. – 324 с.
225. Міжнародні документи ООН з питань прав людини / [упоряд. В. С. Семенов]. – К.: Право, 1995. – 312 с.
226. Міма І. В. Визначення поняття та змісту релігійних норм в релігійній системі / І. В. Міма // Право України. – 2005. – № 10. – С. 107–111.
227. Міма І. В. Релігійні витоки права: проблемність визначення / І. В. Міма // Правова держава: [щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 569–577.
228. Міма І. В. Визначення поняття, змісту та місця канонів у системі релігійних норм / І. В. Міма // Правова держава: [щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 407–415.
229. Місевич С. В. Особливості систематизації норм канонічного права / С. В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2000. – Вип. 91. – С. 5–9.
230. Мольер, Вольтер, Руссо, Дидро, Ренан / [сост. Г. Г. Демидов]. – СПб.: ЛИО Редактор, 1998. – 512 с.

231. Монтескье Шарль Луи. О духе законов / [сост., пер. и комм. А. В. Матешук]. – М.: Мысль, 1999. – 202 с.
232. Мор Т. Золотая книга, настолько же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом его острове Утопия / Томас Мор // Антология мировой политической мысли: в 5 т. [отв. ред. Ашин Г. К.; руков. науч. проекта Семигин Г. Ю.]. – М.: Мысль, 1997–1997. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – 1997. – 831 с.
233. Морозова Л. А. Государство и церковь: особенность взаимоотношений / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 86–95.
234. Мотренко Т. В. Гегель в русской религиозной философии / Мокренко Т. В. – К.: Изд-во Европейского ин-та, 2002. – 180 с.
235. Музыченко П. Нове бачення проблеми джерел права / П. Музыченко // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 108–114.
236. Музыченко П. П. История государства и права Украины: учебник / Музыченко П. П. – К.: Знання, 2001. – 488 с.
237. Муллаев М. Происхождение и реакционная сущность шариата / Муллаев М. – Душанбе: Знание, 1967. – 204 с.
238. Муравський В. А. Актуально-правовий аспект правопонимання / В. А. Муравський // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 13–18.
239. Муромцев Г. И. Источники права (теоретические аспекты проблемы) / Г. И. Муромцев // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 28–33.
240. Муромцев С. А. Что такое догма права? / Муромцев С. А. – М., 1885. – 97 с.
241. Мусульманское право и правовая культура: учеб. пособие / [Барковская Е. Ю., Сюкияйнен Л. Р., Чиркан В. Е. и др.]; под ред. Е. Ю. Барковской. – М.: РАГС, 2001, – 190 с. – (Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ).
242. Мюллер Фридрих Макс. Введение в науку о религии: четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском Институте в феврале-марте 1870 г. / Макс Фридрих Мюллер; [пер. с англ., предисл. и комм. Е. С. Элбакян]. – М.: Книжный дом “Университет”, 2002. – 259 с.
243. Назаренко Г. В. Теория государства и права: учеб. пособие / Назаренко Г. В. – М.: Ось-89, 2006. – 176 с.
244. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.]; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2004. – 1104 с.
245. Научная конференция по вопросам кодификации советского законодательства: тезисы докл. / Харьковский юридический ин-т им. Л. М. Кагановича. – Х., 1957. – 246 с.
246. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы / Недбайло П. Е. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1959. – 202 с.

247. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: учебник [для студ. вузов, обучающихся по спец. “Юриспруденция”] / Нерсисянц В. С. – М.: НОРМА, Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М., 2002. – 539с. – (Ин-т государства и права РАН; Академический правовой ин-т).

248. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник [для вузов] / Нерсисянц В. С. – М.: ИНФРА*М-НОРМА, 2001. – 652 с. – (РАН; Институт государства и права).

249. Нерсисянц В. С. Ценность права как триединство свободы, равенства и справедливости / В. С. Нерсисянц // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновления: [сб. статей / ред. Косарев А. И. и др.]. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – С. 3–9.

250. Николин А. Церков и государство. История правовых отношений / Николин А. – М.: Знание, 1997. – 430 с.

251. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий, Е. А. Суханов. – [6-е изд., стереотип.]. – М.: Гуманитарное знание, 1995. – 607 с. – (Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова: Центр общественных наук).

252. О’Деа Г. Соціологія релігії / Г. О’Деа; [пер. з англ.]. – Нью-Йорк, 1979. – 254 с.

253. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии / Оборотов Ю. Н. – Одесса: Юрид. лит., 2001. – 157 с.

254. Общая декларация по правам человека от 10.12.1948 г. // Международное право в документах: учеб. пособие для студ. юрид. вузов / [сост. Блатова Н. Т., Мелков Г. М.]. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Инфра-М, 2003. – С. 128–143.

255. Общая теория права и государства: [учебник для студ. вузов, обуч. по напр. и спец. “Юриспруденция”] / В. С. Афанасьев, В. И. Гойман, В. В. Лазарев, А. А. Чинчиков. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.

256. Оксамытный В. В. Теория государства и права: учебник [для студ. высших учеб. заведений] / Оксамытный В. В. – М.: Камерон, 2004. – 563 с.

257. Оніщенко Н. Право мусульманське // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1232 с.

258. Оніщенко Н. Правова норма // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1232 с.

259. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Оніщенко Н. М. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

260. Павлов А. С. Курс церковного права / Павлов А. С. – Св. Троице-Сергиева Лавра, 1902. – 203 с.

261. Павлов А. А. Правовая концепция Гуго Гроция: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история государства и права; история политических и правовых учений” / А. А. Павлов. – СПб., 2002. – 23 с.

262. Пархоменко Н. М. З’ясування дійсного змісту категорій “форма” та “джерело” права як передумова ефективної реалізації прав і свобод людини та громадянина / Н. М. Пархоменко // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [Журавський В. С., Тарахонич Т. І., Пархоменко Н. М. та ін.]; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. – С. 216–235.

263. Пархоменко Н. Джерела права в Україні / Н. Пархоменко // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1232 с.

264. Пархоменко Н. М. До проблеми визначення місця джерел права в правовій системі / Н. М. Пархоменко // Юридичні читання молодих вчених: матеріали Всеукр. наук. конф., (Київ, 23–24 квітня 2004 р.) / Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова. – С. 111–115.

265. Пархоменко Н. М. Договір у системі форм права України / Пархоменко Н. М. – К.: Видавничий Дім “Юридична книга”, 2000. – 184 с.

266. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І. В. Патерило. – К., 2006. – 20 с.

267. Пипецкий В. В. Применение оценочных признаков уголовного закона / Пипецкий В. В. – Красноярськ: Наука, 1995. – 231 с.

268. Піджаренко О. Релігія і право / О. Піджаренко // Юридичний вісник України. – 1996. – 15 квітня. – С. 7–8.

269. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: [підруч. для студ. юридичних спец. вищ. закл. освіти] / Погорілко В. Ф., Фрицький О. Ф., Городецький О. В. – [3-є вид.]. – К.: Наукова думка, 2002. – 731 с. – (НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка).

270. Поздняков Э. А. Философия государства и права / Поздняков Э. А. – М.: Юрид. лит., 1995. – 511 с.

271. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні / [Кресіна І. О., Матвієнко А. С., Оніщенко Н. М. та ін.]; за ред. І. О. Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – 304 с.

272. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: курс лекций / Поляков А. В. – СПб.: Издательский дом С.-Петербургского ин-та, 2004. – 864 с.

273. Попов В. Духовные истоки социально-исторических перемен: пособие для студ. гуманитарных фак. / Попов В., Тойнби А., Ясперс К.; сост. Л. О. Белая. – Одесса: АстроПринт, 1999. – 16 с. – (Одесский гос. ин-т им. И. И. Мечникова).

274. Попов С. И. Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм / С. И. Попов, А. В. Востриков. – [2-е изд., дораб.]. – М.: Мысль, 1972. – 372 с.

275. Популярна юридична енциклопедія / [кол. авт.: Гіжевський В. К., Головченко В. В., Ковальський В. С. та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.

276. Поспішил В. Д. Східне католицьке церковне право: згідно з кодексом канонів Східних Церков / Поспішил В. Д. – Львів: Свічадо, 1998. – 615 с. – (Монастир Монахів Студнівського Уставу).

277. Право і релігія: [зб. матеріалів та нормат.-пр. актів / упоряд. та ред. Костецький В. В.]. – Івано-Франківськ: ЛПК, 2000. – 416 с.

278. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / [Бабкін В. Д., Музика І. В., Бондарук Т. І. та ін.]; за ред. І. Б. Усенко. – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с. – (НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України).

279. Правоотношение: Проблемы теории права и государства: [сб. науч. трудов / науч. ред. Гревцов Ю. И. и др.]. – СПб.: Издательский дом С.-Петербургского ин-та, 1999. – С. 258–303.

280. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

281. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. / [авт. упоряд. М. В. Кравчук]. – [3-е вид., змінене й доп.]. – Тернопіль: Карт-бланш. – 2002. – 247 с. – (Юридичний ін-т Тернопільської академії народного господарства).

282. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / [Лазарев В. В., Мальцев Г. В., Мицкевич А. В. и др.]; под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: НОРМА, 2006. – 813 с.

283. Протасов В. Н. Что и как регулирует право / Протасов В. Н. – М.: Юристь, 1995. – 191 с.

284. Пузаков А. А. Право и религия / Пузаков А. А. – Иркутск: Наука, 1967. – 324 с.

285. Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М.: Наука, 1972. – 179 с.

286. Рабинович П. М. Основы общей теории права и государства: учеб. пособие / Рабинович П. М. – [7-е изд., с изм.]. – Харьков: Консум, 2005. – 320 с. – (Авторизованный пер. с укр.).

287. Рабинович П. М. Право как явление общественного сознания / П. М. Рабинович // Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 106–116.
288. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / Рабинович П. М. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1985. – 174 с.
289. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб / Рабінович П. М. – [5-е вид., зі змінами]. – К.: Атіка, 2001. – 174 с.
290. Радько Т. Н. Теория государства и права: учебник [для вузов] / Радько Т. Н. – М.: Академический проект, 2005. – 816 с.
291. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней: в 2 т. / Дж. Реале, Д. Антисери; [сост. Куприянов Р. А.; ред. Зотова В. Л.]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 1995–1995. – Т. 2: Средневековье (От библейского послания до Макиавелли). – 1995. – 397 с.
292. Регельсбергер Ф. Общее учение о правъ / Ф. Регельсбергер; [пер. с нем.]. – М., 1897. – 103 с.
293. Религиеведение: учебное пособие / [Бублик С. А., Лубской В. И., Лобазов П. К. и др.]. – Харьков: Одиссей, 2004. – 480 с.
294. Релігієзнавство: навч. посібник / [Бублик С. А., Колодний А. М., Півень О. О. та ін.]. – [стер. вид.]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 496 с. – (Національна академія внутрішніх справ України).
295. Релігієзнавчий словник / [ред.-упоряд. Б. Лобовик]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с. – (НАН України, Інститут філософії. Відділення релігієзнавства).
296. Релігія і церква в незалежній Україні // Академічне релігієзнавство: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.]. – К.: Світ знань, 2000. – 867 с.
297. Рибачук М. Ф. Релігієзнавство: навч. посібник / Рибачук М. Ф., Корюшко М. І., Пилявець Л. Б. – К.: Освіта, 1997. – 240 с.
298. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм: в поисках интегративного типа правопонимания / Р. А. Ромашов // Государство и право. – 2005. – № 10. – С. 104–112.
299. Ромашов Р. А. Теоретико-правовая наука и юридическая практика: проблемы соотношения и взаимодействия / Ромашов Р. А. – СПб.: Издательский дом С.-Петербург. ин-та, 2004. – 312 с.
300. Рудинский Ф. Свобода совести и религий: международно-правовые пакты и национальное законодательство / Ф. Рудинский, М. Шапиро // Государство и право. – 1992. – № 5. – С. 11–21.
301. Рудинський Ф. М. Закон, релігія, правонарушення / Рудинський Ф. М. – Волгоград: Наука, 1979. – 204 с.
302. Румянцев В. Г. Социологическая юриспруденция в творчестве Р. фон Иеринга, С. Муромцева, Е. Эрлиха, Р. Паунда: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история

государства и права; история политических и правовых учений” / В. Г. Румянцев. – СПб., 2002. – 21 с.

303. Руссо Жан-Жак. Об общественном договоре. Трактаты / Жан-Жак Руссо; [пер. с франц.]. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 1998. – 416 с.

304. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / Жан-Жак Руссо; [пер. з франц., склад., заключ. ст., комент. О. І. Хома]. – К.: Port-Royal, 2001. – 348 с. – (Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Вінницький держ. технічний ун-т).

305. С испанской точки зрения: Беседа с профессором Глорией Моран // Религия и права человека: на пути к свободе совести / [сост. Воронцова Л. М., Пчелинцев А. В., Филатов С. Б.; ред. С. Б. Филатов]. – М.: Наука, 1996. – 299 с. – (Институт религии и права).

306. Савиньи Ф. К. Обязательственное право / Савиньи Ф. К. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 574 с.

307. Садагдар М. И. Основы мусульманского права / Садагдар М. И. – М.: Политиздат, 1968. – 218 с.

308. Сальникова В. П. Государственная идеология и язык закона / Сальникова В. П., Степашина С. В., Хабибулина Н. И. – СПб.: Алетейя, 2001. – 416 с.

309. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке / В. А. Сапун // Современное государство и право: Вопросы теории и истории. – 1992. – № 5. – С. 17–22.

310. Сарновська С. О. Механізм правового регулювання та його подвійне тлумачення / С. О. Сарновська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 12 (38). – С. 43–57.

311. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: положения конституций постсоциалистических стран, государств Западной Европы, США, Канады, Японии, международных правовых документов / [сост. Бабий М. Е.; науч. ред. Колодный А. Н.]. – К., 1996. – 90 с. – (Отделение религиоведения Института философии НАН Украины).

312. Святе Письмо Старого і Нового Заповітів / [повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами]. – United Bible Societies, 1991 – 1070 с.

313. Селіванов В. М. Наступність у процесі розроблення Концепції розвитку вітчизняної юридичної науки / В. М. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3. – С. 34–40.

314. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селіванов, О. Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім “ІнЮре”, 2002. – 723 с. – (Академія правових наук України, НДІ приватного права і підприємництва).

315. Сергеева Т. В. Каноническое право: метод. рекомендации к спецкурсу / Сергеева Т. В. – СПб.: Издательский дом С.-Петербург. ин-та, 1997. – 61 с.

316. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич, В. А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2004. – 488 с.
317. Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию / Синюков В. Н. – Саратов: ГП “Полиграфист”, 1994. – 494 с.
318. Синюков В. Н. Функции права / В. Н. Синюков // Теория государства и права: курс лекцій / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юрист, 2000. – С. 154–158.
319. Синюкова Т. В. Правосознание и правовое воспитание / Т. В. Синюкова // Теория государства и права: курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юрист, 2000. – С. 556–571.
320. Скаун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / Скаун О. Ф. – Харьков: Эспада, 2005. – 840 с.
321. Соціологія: підручник / [Андрущенко В. Р., Горлач М. І., Бачинін В. О. та ін.]. – [3-е вид., перероб. і доп.]. – Київ–Харків, 1998. – 624 с.
322. Спиноза Бенедикт. Сочинения: в 2 т. / [сост. Зиновьева И. В.]. – СПб.: Наука, 1999–1999. – Т. 1: Слово о сущем. – 1999. – 489 с.
323. Спиридонов Л. И. Теория государства и права / Спиридонов Л. И. – М.: Фирма Гардарика, 1996. – 301 с.
324. Стоглав / [сост., комм. текста Беляев А. В.]. – СПб.: Воскресение, 1997. – 287 с. – (Собор, бывший в Москве при великом государе и великом князе Иване Васильевиче (в лето 7059) 1551 г.: Собор. Уложение).
325. Столбуненко М. Мораль і право (відмінності) / М. Столбуненко // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1232 с.
326. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов, В. А. Томсинов. – М.: Изд-во “Зерцало”, 2004. – 504 с.
327. Сурілов О. В. Теорія держави і права: навч. посібник / Сурілов О. В. – Одеса: Астропринт, 1998. – 228 с.
328. Сухов А. Д. Религия как общественный феномен / Сухов А. Д. – М.: Мысль, 1980. – 254 с.
329. Сухонос В. В. Теорія держави та права: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Сухонос В. В. – Суми: Університетська книга, 2005. – 536 с.
330. Сырых В. М. Теория государства и права / Сырых В. М. – М.: Юстицинформ, 2006. – 704 с.
331. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен, В. А. Туманов. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
332. Сюкияйнен Л. Р. Шариат и мусульманско-правовая культура / Сюкияйнен Л. Р. – М.: Наука, 1997. – 151 с.

333. Сюкияйнен Л. Р. Система, источники и форма права / Л. Р. Сюкияйнен // Право в странах социалистической ориентации / Л. Р. Сюкияйнен, В. Е. Чиркан. – М.: Наука, 1979. – С. 57–91.
334. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Тайлор Э. Б. – М.: Наука, 1990. – 338 с.
335. Тарахонич Т. І. Місце правових відносин у системі елементів механізму правового регулювання / Т. І. Тарахонич // Правова держава: [щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2003. – Вип. 14. – С. 45–55.
336. Тарахонич Т. І. Місце та роль етичних норм у системі соціального регулювання / Т. І. Тарахонич // Правова держава: [щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 156–160.
337. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов / [Архипов С. И., Муромцев Г. И., Пиголкин А. С. и др.]. – М.: ОАО “Издательский ДОМ “Городец”, 2005. – 613 с. – (Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ).
338. Теория государства и права: учебник / [Варламов Н. В., Морозов А. А., Пучков О. А. и др.]. – М.: Юристъ, 2004. – 414 с.
339. Теория государства и права: учебник для вузов / [Миронов О. О., Мухаев Р. Т., Русинов Р. К. и др.]. – М.: Юнити, 2005. – 543 с. – Библиогр.: с. 540–542.
340. Теория государства и права: учебное пособие / [Расолов М. М., Семитко А. П., Тарасов Н. Н. и др.]. – М.: Юристъ, 2004. – 735 с.
341. Теория государства и права. Академический курс / [Баскин Ю. Я., Гревцов Ю. И., Ромашов Р. А. и др.]. – С.-Петербург.: Юрид. центр Пресс, 2005. – 630 с.
342. Теория государства и права: курс лекций / [Байтин М. И., Григорьев Ф. А., Зайцев И. М. и др.]; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 672 с.
343. Теория государства и права. Основные категории и понятия / [авт.-сост. А. А. Иванов]. – М.: Экзамен. – 2006. – 511 с. – (Московская академия экономики и права).
344. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов и фак. / [Корельский В. М., Перевалов В. Д., Сенякин Н. И. и др.]. – М.: ИНФРА*М-Норма, 2001. – 595 с.
345. Теория права и государства в связи с теорией нравственности Л. И. Петражицкого / [редкол.: Абдулаев М. И. (председ.) и др.]. – СПб.: Лань, 2000. – 606 с. – (С.-Петербургский государственный университет).
346. Теорія держави і права: [навч. посібник] / Р. А. Ромашов, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша, Г. Н. Муртазаєва. – К.: КНТ, 2007. – 216 с.

347. Теорія держави і права: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. М. Суботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров. – К.: Знання, 2005. – 328 с.
348. Теорія держави і права: навч. посіб. / [упоряд. Л. М. Шестопалова]. – К.: Прецедент. – 2004. – 224 с.
349. Теорія держави і права: Академічний курс: підручник / [В. С. Журавський, О. Л. Копиленко, С. В. Бобровник та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
350. Тимашев Н. С. Развитие социологии права и ее сфера / Н. С. Тимашев // Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер, А. Босков. – М.: Политиздат, 1961. – С. 360–412.
351. Тимошенко И. В. Теория государства и права: учебник / Тимошенко И. В. – М.: Март, 2003. – 656 с.
352. Тимошенко В. І. Канонічне право / В. І. Тимошенко, П. Л. Яроцький // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – 765 с.: іл.
353. Тимошина Е. В. Учение о царской власти в византийской церковной историографии IV–VI вв. / Е. В. Тимошина // Правоведение. – 1995. – № 3. – С. 107–113. – (В сравнении с учением святоотеческой литературы IV в.)
354. Тимченко С. М. Теорія держави та права: навч. посібник / Тимченко С. М., Калужний Р. А., Пархоменко Н. М. – К.: Видавець Паливода А. В., 2006. – 174 с.
355. Тихонравов Ю. В. Религии мира: учебник / Тихонравов Ю. В. – М.: Наука, 1996. – 336 с.
356. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ткаченко Ю. Г. – М.: Юрид. лит., 1960. – 236 с.
357. Тодика Ю. М. Функції Конституції України та її загальна характеристика / Ю. М. Тодика // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 4. – С. 19–25.
358. Тойнби А. Дж. Постижение истории: избранное / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ. Е. Д. Жарков]. – М.: Айрис-Пресс, 2006. – 638 с.: ил.
359. Толковая Библия, или комментарий на все книги Святого Писания Ветхого и Нового Заветов: в 2 т. / [сост., пер. с англ. К. И. Семенов]. – Стокгольм, 1987–1987. – Т. 2: Книга Левит. – 1987. – 617 с.
360. Толковая Библия, или комментарий на все книги Святого Писания Ветхого и Нового Заветов: в 2 т. / [сост., пер. с англ. К. И. Семенов]. – Стокгольм, 1987–1987. – Т. 2: Книга Судей. – 1987. – 617 с.
361. Томашевська М. О. Корпоративні акти в системі джерел права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / М. О. Томашевська. – К., 2005. – 19 с.

362. Томашевська М. О. Корпоративні норми в системі джерел права України / М. О. Томашевська // *Держава і право: [зб. наук. праць; редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]*. – 2002. – Вип. 18. – С. 47–50. – (Юрид. і політ. науки).
363. Томашевська М. О. Корпоративне регулювання: сутність, ознаки, тенденції / М. О. Томашевська // *Держава і право: [зб. наук. праць; редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]*. – 2003. – Вип. 22. – С. 88–92. – (Юрид. і політ. науки).
364. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / Тугаринов В. П. – М.: Политиздат, 1968. – 287 с.
365. Угринович Д. М. Религия как социальное явление / Д. М. Угринович // *Наука и религия*. – 1982. – № 8. – С. 15–21.
366. Угринович Д. М. Социальные функции и социальная роль религии / Д. М. Угринович // *Философия науки*. – 1980. – № 3. – С. 45–51.
367. Усенко І. Б. Звичай / І. Б. Усенко // *Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]*. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – 741 с.
368. Устав святого великого князя Владимира о церковных судах и десятинах. – Пг., Археогр. комис., 1915. – 72 с.
369. Ушаков А. Л. Право – субъективный образ объективного мира / А. Л. Ушаков // *Правоведение*. – 1973. – № 3. – С. 90–99.
370. Фан ден Берг Л. В. Основные начала мусульманского права согласно учению имамов / Л. В. Фан ден Берг. – СПб., 1882 – 212 с.
371. Філософія права: навч. посіб. / [О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.]; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
372. Філософія права: навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.]; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 536 с.
373. Філософія: навч. посібник для студ. і аспірантів гуманіт. спец. вищих навч. закладів / [Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Бойченко І. В. та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2006. – 624 с.
374. Філософський енциклопедичний словник / [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с. – (НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди).
375. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Д. Д. Фрезер; [пер. с англ. А. П. Хомик; ред. С. Л. Удовик]. – М.: Рефл-бук, 1998. – 458 с. – (Дополнительный том).
376. Фрейд З. Избранное: в 2 кн. / З. Фрейд; [сост. Войцкая И. Т.]. – М.: Московский рабочий: Совмест. советско-западногерманское предприятие “Вся Москва”, 1990–1990. – Кн. 1. – 1990. – 160 с.
377. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд; [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1990. – 497 с.

378. Фридрих Ницше и русская религиозная философия: в 2 т. / [сост., послесл. и прим. Войцкая И. Т.]. – Минск: Алкиона, 1996–1996. – Т. 1: Переводы, исследования, эссе философов "серебряного века". – 1996. – 352 с.
379. Хаксли Дж. Религия без откровения / Дж. Хаксли; [пер. с англ.]. – М.: Наука, 1992 – 144 с.
380. Халфина Р. О. Критерий истинности в правовой науке / Р. О. Халфина // Советское государство и право. – 1974. – № 9. – С. 20–28.
381. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Халфина Р. О. – М.: Юрид. лит., 1974. – 291 с.
382. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: Чайковський А. С., Копиленко О. Л., Кривоніс В. М. та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
383. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк, В. Г. Стрекозов. – [2-е изд., искр. и доп.]. – М.: "Дабахов, Ткачев, Димов," 1995. – 384 с.
384. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Хрестоматия / Хропанюк В. Н. – М.: Юристь, 1998. – 620 с.
385. Цветкова Ю. В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Ю. В. Цветкова. – К., 2003. – 20 с.
386. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус; [пер. з нім. Є. М. Причепій]. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
387. Цыпин В. А. Церковное право: учеб. пособие / Цыпин В. А. – М.: Изд-во МФТИ, 1994. – 442 с.
388. Чвялева Е. В. Теоретические проблемы юридической квалификации (Понятие, структура, роль в правовом регулировании) / Чвялева Е. В. – Свердловськ: Знание, 1986. – 237 с.
389. Чемеринская В. В. Влияние византийского права на древнерусское и российское законодательство X–XVII ст.: Опыт сравнительного анализа: атореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 "Теория и история государства и права; история политических и правовых учений" / В. В. Чемеринская. – М., 2004. – 23 с.
390. Черданцев А. Ф. Понятие технико-юридических норм / А. Ф. Черданцев // Советское государство и право. – 1964. – № 7. – С. 13–18.
391. Черданцев А. Ф. Специфика правового отражения / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1973. – № 2. – С. 101–107.
392. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учебник [для вузов] / Черданцев А. Ф. – М.: ИНФРА*М-НОРМА, 2001. – 429 с.
393. Червонюк В. И. Теория государства и права: учебное пособие / Червоню В. И. – М.: Московская академия МВД России, 2006. – 704 с.

394. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / Черниловский З. М. – М.: Юристъ, 1996. – 576 с.
395. Чиркан В. Е. Мусульманская концепция права / В. Е. Чиркан // Мусульманское право (структура и основные институты). – М.: Наука, 1984. – С. 10–77, 91–160.
396. Шагун А. П. Краткое изложение канонического права святой Соборной и апостольской Церкви / А. П. Шагун, О. Г. Барсов. – СПб., 1872. – 71 с.
397. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Швейцер А. – М.: Прогрес, 1992. – 288 с.
398. Шебанов А. Ф. О понятиях источника права и формы права / А. Ф. Шебанов // Советское государство и право. – 1965. – № 4. – С. 27–35.
399. Шебанов А. Ф. Форма советского права / Шебанов А. Ф. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1968. – 215 с.
400. Шейндлин В. В. Норма права и правоотношение / В. В. Шейндлин // Вопросы общей теории советского права. – М.: Юрид. лит., 1960. – С. 254–301.
401. Шемшученко Ю. С. Правове регулювання / Ю. С. Шемшученко, С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – 733 с.: іл.
402. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: учебное пособие: в 2 т. / Шершеневич Г. Ф. – М.: Юристъ, 1995–1995. – Т. 2: Вып. 2, 3, 4. – 1995. – 672 с.
403. Шлейермахер Ф. Речи о религии к образованным людям, ее признающим: монологи / Ф. Шлейермахер; [пер с нем.]. – М., 1911. – 72 с.
404. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підручник / Шульженко Ф. П. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.
405. Энгельс Фридрих. Анти-Дюринг. Переворот в науке, приведенный господином Евгением Дюрингом / Фридрих Энгельс; [сост. Шолохов М. И.]. – М.: Госполитиздат, 1950. – 376 с. – (Институт Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б)).
406. Энгельс Фридрих. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии: с приложением: К. Маркс “Тезисы о Фейербахе” / Фридрих Энгельс; [сост. Малахов В. А.]. – М.: Политиздат, 1981. – 70 с.
407. Энгельс Фридрих. От утопии к научной теории / Фридрих Энгельс; [пер. с нем.]. – СПб.: Молот, 1905. – 47 с.
408. Юм Давид. Естественная история религии. Диалоги о естественной религии: о бессмертии души, о самоубийстве / Давид Юм; [пер. с нем. С. Церетели]. – М.: Мысль, 1999. – 179 с.
409. Юм Давид. Сочинения: в 2 т. / Давид Юм; [пер. с нем. С. Церетели; вступ. ст. Грязнов А. Ф.]. – [2-е изд., доп. и испр.]. – М.: Мысль, 1996–1996. – Т. 1. – 1996. – 733 с.
410. Юнг Карл Густав. Аналитическая психология: Прошлое и настоящее / Карл Густав Юнг; [сост. Зелинский В.]. – М.: Мартис, 1995. – 309 с.

411. Юнг Карл Густав. Структура психики и процесс индивидуализации / Карл Густав Юнг; [сост. Буткевич А.]. – М.: Наука, 1996. – 269 с.
412. Юридические факты в советском праве / [сост. Афанасьев Р.]. – М.: Юрид. лит., 1984. – 216 с.
413. Юридический словарь И. Дахно: словарь законодательных и нормативных терминов / [авт.-сост. И. И. Дахно]. – [2-е изд., доп.]. – К.: А.С.К., 2001. – 1056 с.
414. Юридичні терміни: тлумачний словник / [ред.-упоряд. В. Г. Гончаренко та ін.]. – К.: Либідь, 2004. – 320 с.
415. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков, О. И. Чистякова. – М.: Зерцало-М, 2002. – 380 с.
416. Яблоков И. Н. Религиоведение: учеб. пособие [для студ. вузов] / Яблоков И. Н. – М.: Гардарика, 1998. – 536 с.
417. Явич Л. С. Право и общественные отношения / Явич Л. С. – М.: Юрид. лит., 1971. – 207 с.
418. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Явич Л. С. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. – 207 с.
419. Ямпольская Ц. А. О правовой норме и правовом отношении / Ц. А. Ямпольская // Советское государство и право. – 1951. – № 9. – С. 34–39.
420. Alen C. K. Law in making / Alen C. K. – Oxford univ. – Press., 1958. – 214 p.
421. Berd R. Rechtsstheorie / Berd R. – Munchen: Verlag C.H. – Beck, 1999. – Buchreihe. – “Grundrisse des Rechts”. – 212 p.
422. Englard I. Law and Religion in Israel / I. Englard // The American Journal of Comparative Law. – 1987. – № 1. – P. 177–211.
423. Falk Z. Jewish Law / Z. Falk // Derrett J. (ed.). Introduction to legal systems. – L., 1983. – 214 p.
424. Frimer I. Israel Civil Courts and Rabbinical Courts under one Roof / I. Frimer // Israel Law – Forty Years. Proceeding of the Conference on Forty Years of Israel Law, Held at the Faculty of Law. – Jerusalem. – November, 1990. – P. 545–571.
425. Glendon M. Comparative Legal Traditions in a Nutshell / Glendon M., Gordon M., Osakow Ch. – N. Y., 1990. – 302 p.
426. Lifshitz B. Israeli Law – Interaction and Independence / B. Lifshitz // Israeli Law – Forty Years. Proceeding of the Conference on Forty Years of Israeli Law Held at the Faculty of Law. – Jerusalem. – November, 1990. – P. 499–543.
427. Shachar I. History and Sources of Israeli Law / I. Shachar // Introduction to the Law of Israel / A. Shapira, K. Dewitt. – Klurur, 1995. – 472 p.
428. The Bible League / World Wide Printing. – Duncanville, USA, 1998. – 630 p.
429. Webster’s New Universal Unabridged Dictionary. – N. Y., 1993. – 720 p.

Співвідношення ознак релігійних та правових норм

Релігійні норми	Правові норми
Виникають раніше держави	Виникають разом з державою
Регулюють релігійні відносини	Регулюють правові відносини
Закріплюють мету, цілі та способи задоволення релігійних інтересів суб'єктів релігійних відносин. Містять ідеї, цінності загальносоціального значення – справедливість, свобода, рівність тощо	Ґрунтуються на принципах справедливості, свободи, формальної рівності тощо
Визначають права та обов'язки суб'єктів релігійних відносин	Визначають межі впливу держави на суспільство, встановлюють коло повноважень державних структур, визначають права та обов'язки суб'єктів правових відносин
Релігійні права та обов'язки не взаємні, і виконання релігійного права не залежить від релігійного обов'язку інших суб'єктів релігійних відносин	Права та обов'язки мають взаємний характер, тобто суб'єктивне право є основною гарантією забезпечення інтересів суб'єкта, а обов'язок є гарантією цього права
Породжуються, з одного боку, за Божим велінням, з іншого – приймаються релігійними організаціями, церквою, Вселенським, Помісним та Архієрейським Соборами, релігійними громадами тощо	Приймаються органами державної влади в межах нормативно закріпленого процесу
Закріплюються у Біблії, Корані, Сунні, у рішеннях Пап, Постанов Вселенських, Помісних та Архієрейських Соборів тощо	Закріплюються у статтях нормативно-правових актах, міжнародних та внутрішніх договорах, локальних актах тощо
Загальнообов'язковий владний припис, що спирається на авторитет та зацікавленість релігійних організацій у регулюванні релігійних відносин, поширює свою дію на всіх суб'єктів релігійних відносин, залежно від їх релігійного волевиявлення	Загальнообов'язкове правило поведінки, що поширює свою дію на неконкретизоване коло суб'єктів та невизначену кількість правових відносин

**Релігійні норми та їх місце в системі
соціально-правового регулювання суспільних відносин**

Дотримання та виконання релігійних приписів забезпечується примусовою силою уповноважених суб'єктів релігійних відносин та Божою карою, специфічними методами (акрівія та ікономія), власним переконанням віруючих тощо	Засновуються на санкціонованих державою засобах примусу, заохочення, переконання
Містять гіпотезу, диспозицію та санкцію	Містять гіпотезу, диспозицію та санкцію
Залишаються діючими у будь-якому суспільстві не залежно від існування держави	Припиняють існувати разом з припиненням існування держави
Виступають джерелом або витокom права	Є джерелом та формою права
Виступають в якості реалізації природного права кожного віруючого	Є однією з форм реалізації позитивного права
Визначають спеціальних суб'єктів суспільних відносин (віруючих, клір, священнослужителів, папство, мирян, релігійні громади та організації, церкви тощо)	Визначають суб'єктів правових відносин (юридичних та фізичних осіб)
Можуть виникати як у письмовій, так і в усній формі, містяться у суспільній свідомості у вигляді понять, ідей, принципів	Мають письмовий вираз та існують у формі документа
Є нормативними за змістом, але з обмеженим вмістом загально-обов'язкових правових приписів	Наділені юридичною силою
Зміст не може суперечити Біблії, Корану, Сунні, релігійним канонам та змісту релігійного віровчення.	Зміст не може суперечити принципам права.
Мають постійний характер і регулюють усі типові релігійні відносини	Дія здебільшого розрахована на тривалий час
Особливий порядок прийняття	Порядок прийняття міститься у регламентовано нормативно-правовими актами
Правові наслідки можуть виникати лише після санкціонування державою	Правові наслідки виникають після офіційного оприлюднення
У сукупності утворюють систему релігійного права (церковного, канонічного, мусульманського) та визначають тип правової системи країни	У сукупності утворюють систему права та входять до складу правової системи країни

RS Global

MONOGRAPH

MIMA I. V.

**RELIGIOUS RULES AND THEIR PLACES IN THE
SYSTEM SOCIO-LEGAL REGULATION
OF SOCIAL RELATIONS**

Passed for printing 30.03.2020. Appearance 03.04.2020.

Typeface Times New Roman.

Circulation 300 copies.

RS Global S. z O.O., Warsaw, Poland, 2020

Numer KRS: 0000672864

REGON: 367026200

NIP: 5213776394

MONOGRAPH

MIMA I. V.

RELIGIOUS RULES AND THEIR PLACES IN THE SYSTEM SOCIO-LEGAL REGULATION OF SOCIAL RELATIONS

PUBLISHER:

RS Global Sp. z O.O.

<https://monographs.rsglobal.pl>

Dolna 17, Warsaw,
Poland 00-773

Tel: +48 226 0 227 03

Email: monographs@rsglobal.pl

RS Global